

2511

HAEMUS

1996/3-4

Bolgár-magyar társadalmi és kulturális folyóirat

Съкровището от Нагсентмиклош

Преди близо двеста години край Нагсентмиклош било намерено древно съкровище. Двайсет и трите златни съда попаднали в Музея за история на изкуството във Виена и привлекли вниманието на учени от много страни. Мнозина били убедени, че са изправени пред една от най-интересните находки на ранното европейско средновековие. В причудливите и разнообразни форми, в богатата украса, учените разграничили три художествени стила: персийски, тюркски и ранновизантийски. На езика на образите това означавало, че редом до персийската богиня Анахита се вижда тюркски воин, който влачи за косата пленник и тези образи мирно съжителствали с християнския кръст, зает от византийската художествена традиция.

Смесването на различни декоративни стилове може да се обясни, като се допусне, че съдовете са работа на майстори от различни ателиета. По-интересно е обаче, че онзи, който е употребявал този сервиз от благороден метал, се е чувствал добре сред всичките култури, които са повлияли на създаването му.

Българи и унгарци и до днес си оспорват правото за принадлежност на това съкровище. Българско ли е то или унгарско? Учени привеждат аргументи в подкрепа на едното или другото твърдение, ала категоричен отговор едва ли може да се даде. Причина за това е преплетената през вековете съдба на двата народа.

Император Лъв Философ, съвременник на унгарското преселение пише, че уредбата на унгарците „малко или никак не се различава от тази на българите.” Столетия преди това общите ни предци живели заедно в степите на далечна Азия и Северното Черноморие. Тяхното съжителство продължило и в Европа, където българите пристигнали близо два века по-рано, създали държава и приели християнството от Константинопол. Настанявайки се на земи, принадлежащи на българския владетел, в края на девети век унгарските племена се срещнали с християнската култура посредством българите, с които чувствали най-близко родство.

В една нестабилна и изпълнена с превратности епоха, както българи, така и унгарци, проявили рядък усет за приспособимост. Те успели да превърнат в предимство нелеката си съдба да живеят все на големите кръстопътища на народите, заели много от културните образци, които срещнали в движението си към Европа, а много от тях превърнали в органична част на собствената си култура. Точно тази приспособимост им помогнала да оцелеят през хилядолетията.

Съкровището от Нагсентмиклош е ярък пример за това.

Съдържание

Неизвестен автор: Търновски надпис на хан Омуртаг	3
Петер Юхас: Потомците на Арпад	4
Росица Пенкова: Панонски легенди	14
Из „Панонски легенди”	16
Йожеф Бьодеи: Унгарският завършек на Чипровското въстание	23
Пенка Пейковска: Пътепис за България на Лайош Талоци от 1881 г.	26
Лайош Талоци: Пътуване из Леванта	29
Адриана Петкова: Шумен и унгарската емиграция	34
Наталия Рашкова, Валентина Райчева: Българската кръв вода не става	37
Йонка Найденова: Унгарската литература в България	40
Дьорд Сонди: Може би... ..	44
Атила Дудаш: Бела Барток и българската народна музика	47
Анна Гереб: Епизоди от историята на българо-унгарските филмови връзки	50
Петер Турчан: Нарисувай нова икона, Захарий Зограф!	56

Издание на Дружеството на българите в Унгария

Отговорен издател: Георги Иринков

Списанието се издава с материалната подкрепа на Фондация „За националните и
 етнически малцинства в Унгария”

Председател на редакционната колегия: Тошо Дончев

Редакционна колегия:

Светла Кьосева: отговорен редактор

Адриана Петкова, Дьорд Сонди, Петър Петров, Райна Симеонова, Росица Пенкова

Оформление: Юдит Калои

Корица: Росен Русев

Адрес на редакцията: 1097 Будапеща, ул. „Вагохид” №62. Тел.: 216-1621

Цена на броя: 120 форинта. Годишен абонамент: 400 форинта

ISSN 1216-2590

НЕИЗВЕСТЕН АВТОР

Търновски надпис на хан Омуртаг

човек
и добре да живее
умира
и друг се ражда
и нека
роденият последен
като гледа тези писмена
си спомни за онзи
който ги е направил
името пък на владетеля е
омуртаг
кан ювиги
дано бог му даде
да проживее
сто години

Потомците на Арпад

Угрофински или тюркобългарски е произходът на мнозинството от унгарците при преселението?

На всеки запознат с древната ни история изследовател е известен фактът, че унгарците на Арпад, според византийски и източни извори, са тюркски народ, както и Аспаруховите българоногури.

В произведенията на някогашните гръцки и арабски автори нашите предци се споменават със следните имена: *уни*, *турки*, *унгри*. Продължителят на хрониката на Георгиос Монакос използва тези три имена, за да обозначи унгарците.

Вярно е, че след падането на Хунската империя византийските писатели използват името *уни* за назоваването на не едно от степните племена, ала това не изключва възможността предците ни да са имали нещо общо с хуните. Унгарското име *унгри* е свързано с тюрко-българското оногури. Тези две племенни наименования през Х век са изместени от името *турки*. Под името *турки* обаче са разбирали не само средноазиатските тюрки. Балинт Хоман обръща внимание на факта, че от IX век „името тюрк се използва не като племенно име, а като общо за повече народи групово име.”

Възможно ли е различните тюркски имена да пазят единствено спомена за съвместен живот с тези средноазиатски номадски скотовъдни народи и за прегопяването на някои техни племена или родове, както си представят езиковедите ни? Такова твърдение рязко противоречи на сведението на Ибн Руста, който недвусмислено, ясно пише за нас:

„А унгарците са един клон на тюрките.”

Това се съгласува добре с факта, че и тези от византийските писатели, занимаващи се с унгарците, които се позовават на личен опит и непосредствено събрани сведения, също наричат предците ни тюрки. Император Лъв VI Философ в произведението си „Тактика” подчертава, че познава бойните умения на унгарците от собствени наблюдения. Лъв VI Философ, който е съвременник на Арпад, споменава унгарците с името *турки*, също както и синът му император

Константин Багрянородни, който пък е съвременник на правнуците на Арпад.

Хунфалви и учениците му обаче по-добре от засегнатите, по-добре от посетилия императорския дворец правнук Термачу и „третия княз на Тюркия” Булчу знаят, какъв е бил произходът на Арпадовите потомци. С надменна самоувереност отхвърлят достоверността на описанията на образования император. Не се замислят сериозно и над това защо император Михаил Дука век и половина след преселението нарича „правововерен княз на Тюркия” княз Геза I, на когото изпраща Corona Graeca. Общеизвестно е, че тогава от десетилетия вече съществуват много тесни дипломатически взаимоотношения между византийския двор и кралете от Арпадската династия.

Смятам за излишно подробния анализ на тези общеизвестни извори, от казаното дотук става ясно, че споменатите византийски императори са наричали унгарците тюрки не поради лоша осведоменост. Това се доказва и от факта, че в записките на император Константин може ясно да се открие почиващото на историческа основа тюркско самосъзнание на унгарците, което по-късно с първична сила намира израз в запазените в хрониките ни предания. Трябва да е наистина сляп или тенденциозен онзи, който обяснява всичко това единствено с факта, че тръгвайки назад във времето, от IX чак до V в. - това документално може да се проследи, ала вероятно и много-много векове преди това – унгарците са живели заедно с тюрко-български народи и затова са възприели не само името на водещото племе от племенния съюз, ала и народността му съзнание.

Разбираме изследователите на древната ни история, които на основание на цитираните достоверни извори смятат, че по-голямата част от народа ни е от тюркски произход.

Първите хиляда години от историята на откъснатите се от огурската група праунгарците преминава на границата между Европа и Азия,

на място, където по време на великото преселение на народите се смесват най-различни тюркски елементи и тази среща и смесване с тях се оказва благоприятна в голяма степен. Гюла Немет посочва, че в тюркските номадски държави „първостепенен фактор е някоя по-силна група, която без значение от произхода и дори от езика, обединява в едно образуване всички семейства, родове и племена, попаднали в кръга на влиянието ѝ.”

Като имаме предвид резултатите от най-новите антропологически изследвания обаче, не можем да споделим помиряващото привържениците на тюркското и угорското схващане заключение на Гюла Немет: „Сигурно е, че унгарците ... претопяват многобройни тюркски елементи, че ръководителите им са били тюрки и са имали тюркски владетели. Тези ръководни и неръководни тюркски елементи обаче угрофинските по произход унгарци по особен начин асимилират напълно.” По особен начин „малкият Тур” асимилира напълно Тиса? Та нали с езиковедския анализ на племенните имена тъкмо Гюла Немет доказва, че едно и също е съотношението между претопените сред унгарците угрофински и тюркски племена. Седемте или по-точно десетте племена на Арпад не са десет клона на угрофинския народ. От десетте племена само имената на две (Мадяр, Нйек) са с угрофински произход, останалите са тюркски, а в Карпатския басейн към тях се присъединяват нови тюркски племена: оногурите-българи на Кубер, остатъци от аварите, печенегите, кумани и т. н.

И по-рано са предполагали, а и ние смятаме, че сред огромната маса от тюркски народи, откъснатите се от угорската група *угрофински елементи, благодарение на тюркското мнозинство*, ако и да не са се превърнали физически и психически в истински тюрки, несъмнено, са *загубили угрофинския си характер*. Тази народностна смесица по сполучливото определение на Гюла Ласло „особено ако вземем предвид и оногурите от времето на първото преселение и която всъщност обединява в себе си всички расови типове на Евразия – и самите преселеници, а очевидно и техните предци – е сплав от народите на Евразия в най-истинския смисъл на думата, защото в сплавта съставните части губят първичните си качества и добиват – в случая унгарците – нови черти.”

От времето на събирателската дейност на Матяш Бел, Даниел Корнидес и Ференц Боргия Кери се е натрупала цяла библиотека с литература, която днес, така да се каже, изчерпва всички някогашни извори, днес не можем да предложим никаква сензация, след големия урожай не мо-

жем да се надяваме на много новости дори при подбора.

Признавам, че при такива обстоятелства с известно смущение се заемам с дискутирането на въпрос, за който смятах, че след издаването през 1736 г. на *De administrando imperio* и особено след излизането на съчиненията на Золтан Гомбоц и Гюла Немет не може да бъде спорен: а именно, че унгарците на Арпад са били в мнозинството си тюркски народ.

Пренебрегването на съвременните, несъмнено достоверни извори

Не зная дали въобще си заслужава да цитираме отново свидетелствата на изворите и да ги сравняваме със запазените в домашните хроники национални традиции? От една страна съм твърдо убеден, че е необходимо, даже наложително, тъй като в изследванията за древната ни история арабско-персийските извори досега не са получили необходимата тежест; всички теории за произхода и прародината без изключение се основават на сравнителното езикознание; от друга страна „днес вече знам колко безплодна е тая игра”. Цяло столетие, като глас в пустиня, достигат до водещите ни езиковеди, историографи, автори на наръчници и учебници, до общественото мнение всички данни на стотици и стотици пъти цитираните извори, без да оставят трайна следа в общественото съзнание, в колективната национална памет. Някогашните исторически доказателства са били пренебрегвани от изследователите на древната ни история не заради тяхната маловажност, през 1941 г. Дьорд Дьорфи пише за споменатото съчинение на Константин Багрянородни: „написаният 50 години след преселението несъмнено достоверен гръцки извор”. Данните на този „несъмнено достоверен гръцки извор” обаче са несъвместими с извлечените при сравнението с угрофинските езици изводи за древната ни история, затова Пал Хунфалви съзнателно девалвирайки стойността на отдавна известните сериозни доводи заявява, че: *„Езиковите доказателства са по-силни от историческите доказателства”*. Твърдението на Хунфалви е неразбираемо за нас, ала знаем, че за вярващия словесната магия често постига желанния ефект именно поради неразбираемостта си. У Хунфалви навярно е била жива вярата в ефективността на изреченото слово, защото е знаел, че ефектът се увеличава от многократното повторение на един и същ текст. На същата страница още два пъти повтаря, натъртва: *„Още едно предимство и то най-голямото има езика по отношение на цялата писана или устна история и това е неговата непогрешимост.”*

Словесната магия е израз на мечтите на говорещия и в този случай Хунфалви вярва, както баячките, че осъществяването на изреченото слово зависи единствено от неговата воля и затова не се занимава с доказателства. Да доказва истинността на твърдението си би било напълно излишно, защото според езиковедите ни със самите си откровения „доказва угрофинското родство”. Угрофинското родство на унгарската нация, а не на унгарския език!

И, какво ли не се случва, мечтата на мага се сбъдва: за изследователите на древната ни история „езиковите доказателства са по-силни от историческите доказателства”.

Опростяване на етиогенезиса на унгарския народ

Идеологическата нагласа и ориентацията на епохата на репресиите и на съглашението пряко предопределя насоката на древната ни история. И до днес не можем да се освободим от дълбоко вкорененото у всички ни старо, ненаучно схващане на Хунфалви, че „*етническият произход на нациите трябва да се съгласува с произхода на съответния език*”. Макар че противно на схващанията за фаворизирания угрофински произход по права линия, още през седемдесетте години на миналия век Вамбергер (това е истинското име на Вамбери), който едва ли може да бъде обвинен в национализъм, се изказва в подкрепа на един научен, исторически подход и обръща внимание „на оная едностранчивост, която тласна досегашните изследвания в посока на прекалено предпочитане на угрофинските елементи на унгарския народ и език.” Заклученията си Буденц и Хунфалви не базират на факти, а само на предположения (например, унгарският и обигорският език произлизат от общ праугорски език, следователно народи които са родствени по език, трябва да са кръвно родствени и по произход), и не намират за нужно да направят твърденията си приемливи, поставяйки ги на широка обективна основа. Едностранчивостта на тази теория за произхода не се нарушава дори от монументалното произведение на Гюла Немет. Гюла Немет като езиковед скъсва с доминиращия от времето на Хунфалви и Буденц едностранчив филологически и етнологически метод на ортодоксалните финолози и съпоставяйки исторически извори и езикови доказателства показва, че от седемте или десетте племена на Арпад, само на две името е от угрофински произход, а на останалите е от тюркски, и ако вземем предвид, че племенното име отразява спомена за произхода и историческите връзки на племето, с пълно право можем да кажем, че и самите племена са били тюркски. Дори граф Ицван Зичи

със своя обобщаващ постиженията на езикознанието, турколожката и археологическата литература и изключително богат на идеи труд „*Унгарска праистория*” (1939), не успява да върне в правилното русло лутащите се изключително в угрофинска посока проучвания за произхода и развитието ни. Авторитетният изследовател на древната ни история Гюла Ласло, който изследва съвестно и обективно и двете направления, не успява и до ден днешен да убеди езиковедите и официалните историци, че „вместо старото едноточно изследване на древната ни история е необходимо всеобхватно изследване на цяла Евразия... , невъзможно е да търсим корените си само в една посока, трябва да изследваме различни народи, естеството на племенните смесения. Естествено, като постоянен въпрос е надвиснала възможността за една евентуална езикова смяна, която може да отклони по лъжлив път езиковедското търсене на древния ни произход.” Дори геният на Барток не е в състояние да отвлече от изключително угрофинската линия нашите учени, които, сякаш с конски капаци, не поглеждат ни наляво, ни надясно и вече век и половина вървят неотклонно по пътя очертан от Хунфалви и Буденц.

През 1936 г. в Южна Анатолия сред номадските юруци Бела Барток записва деветдесет народни песни. Въз основа на тях той установява, че сме наследили в старата си музика тюркското духовно наследство, което трябва да оценим не като заемка, а като запазена старина. „Ако вземем предвид, че мелодии с такава структура са широко разпространени само сред унгарците, у живеещите сред трансилванските и молдовански племена чанго румънци, освен това у черемишите и севернотюркските народи, изглежда все по-вероятно, че това са древни останки от тюркски музикален стил отпреди хиляда години.” Прародината на унгарската народна музика Барток разполага не в лоното на фини и лапландци, а в Тюркестан. В предговора към книгата на Аднан Сайгун пише следното за събраната музика: „Материалът, с който разполагам, дава достатъчно доказателства за най-близко родство или, бих казал, за идентичност на двата материала. Тази идентичност е неоспоримо доказателство за времето на създаването на тези мелодии, което ни връща назад към VI или VII в. сл. Хр. По това време прадедите на анатолийските турци са живеели някъде на границата между Европа и Азия в съседство с други тюркски племена, а предците на унгарците – между Каспийско и Черно море.”

До подобни резултати стига и Золтан Кодай в съчинението си *Унгарската народна музика: „финската народна... музика... стои толкова*

далече от унгарската, че досега не е забелязана никаква съществена прилика... (курсив: П. Ю.) Днес унгарците са най-далечният клон на хилядолетната голяма азиатска музикална култура, която се корени в душевността на живеещите от Китай и Средна Азия чак до Черно море различни народи.”

Унгарците, следователно, са двуезични не само по време на преселението, а и днес. Наред с угрофинския език, който говорим, имаме тюркски музикален език. До единия от тях сме стигнали очевидно чрез смяна на езика. Ала на кой от двата? Задача на бъдещето е да отговори на въпроса дали оногурите-унгарци са приели езика на огурската група, както граф Ищван Зичи е смятал или в резултат на хилядолетно съжителство огурите-унгарци са възприели музиката на тюркобългарите? Сигурно е едно, че след изводите на Барток и Кодай нито един изследовател на древната ни история не може да избегне въпроса за смяната на езика, защото иначе не може да даде приемлив отговор на въпроса за угрофинския език на унгарците и тюркската им музикална култура. Ако се съгласим с Петьофи, че на света всеки има един-единствен роден език, редно е да решим най-сетне кой е майчиният език на унгарците.

Откритието на нашите музикални гении, което е с изключително значение, и до днес се натъква на неразбиране, от изследователите на древната ни история, единствено граф Ищван Зичи и Гюла Ласло правят необходимите изводи.

Откритието на Барток и Кодай, ни подтиква да преоценим досегашната опростена картина на сложния процес на етногенезиса на унгарския народ. И днес това вече не изглежда безнадеждно, защото сред археолози и антрополози вече е на изчерпване убедеността в идентичния произход на езика и народа ни, все по-разпространено става мнението, че древната ни история има много клонове. Езикознанието и до днес не е скъсало с войнствените и едностранчиви традиции на ортодоксалната школа на Хунфалви. И до днес търси сред угрофинските народи територията на формирането на унгарския народ, не се занимава особено с възможността това да е станало сред тюркските народи, сякаш от угорската група се е откъснал готов, оформен народ.

Ето само един пример за илюстрация на горесказаното: „Унгарският народ и унгарският език от момента на пълното си откъсване от родствениите си народи съществува още хилядолетие и половина-две до преселението в днешните си земи.” (Лоранд Бенкьо, 1975!)

Къде и кога се оформя унгарският народ?

Нашите езиковеди си представят раждането на унгарския народ както това на „войнствената” девица. Ала унгарският народ не е изскочил от угорската група както Атина Палада от главата на Зевс, в лъскава броня, с меч в ръка, като небесна мълния, с бойни възгласи, от които потръпва земя и небе.

„Изскочилят” от угорската група унгарски народ не е могъл да живее „хилядолетие и половина-две” до преселението в днешните си земи, защото „хилядолетие и половина-две” преди преселението не е съществувал, а след преселението, тук, в Карпатския басейн се е образувал от смесването на *Медер* (Маджарски) и *десетки български и тюркски племена и местното автохтонно население*. Номадски народи всъщност няма, в номадските държави можем да говорим единствено за временен съюз между отделни племена и родове, защото сред условията за възникване на народността уседналостта е едно от най-важните. Гюла Немец обръща внимание, че в номадската държава „най-важният фактор е една силна група, която без да взема под внимание произхода, а често дори и езика, обединява в единна общност всички семейства, родове и племена, които попаднат в сферата на властта ѝ. Естествено е, че колкото е по-голямо едно такова образувание и колкото повече чужди елементи обединява то, толкова по-бързо се разпада, ала съжителството – ако централната власт е силна или така диктуват интересите на членовете на обединението – може да продължи и по-дълго, и дори от отделните, състоящи се първоначално от хетерогенни елементи части да се образува едно цяло.”

Откъсналите се от угорската група и смесени с оногурско-български народностни групи праунгарци от угрофински произход (или смесените с угрофински елементи оногури-унгарци?) столетия живеят в симбиоза с най-различни полуномадски тюркски племена, докато окончателно не усадят и трите основни елемента: угрофински, тюрко-български и тюркски, а така също и автохтонното население на карпатския басейн, и не се сливат в единен етнос.

Ако вземем предвид, че живеещите сред тюрките унгарци от прастари времена се смесват с много тюркобългарски елементи и че мнозинството от народа на Арпад вече безспорно е било тюркско, можем да кажем: унгарците на Арпад са били тюркобългари, които говорили на угрофински. И този тюркски народ е бил обединен не толкова от угрофинския език, колкото от общото историческо минало (в което угорската група от самото начало не е взела участие), общият религиозен свят на номадските тюркски народи, общите традиции от номадските столетия.

тия, както и усвоените особености на тюркската народна култура, които представляват същността на народа. Ето защо унгарският народ не може да има угрофински произход, тъй като не е наследил народностните и националните си черти от угрофинските народи.

Угро-маджарската теория на Хунфалви се базира на убеждението, че „създадения вече език и укрепналият млад народ може да попадне след това под чужди въздействия и да носи следите от тези въздействия без да загуби първоначалния си облик.” Това схващане до такава степен опростява сложния проблем за етногенезиса на унгарския народ, че всъщност го фалшифицира. Навярно няма да е безинтересно да разгледаме въпроса

кой доведе изследванията за древната ни история до задънената улица: „угрофински произход по права линия”?

До XVII век никой не се съмнява в традиционното историческо идентифициране на унгарците с хуните. Вярно е, че през XVI в. Янош Ердьоши, а през XVII в. филолозите се опитват да покажат връзката на унгарския език с иврит, ала Енеа Силвио де Пиколомини, по-късният папа Пий II, позовавайки се на сведенията на един веронски монах, още през 1458 г. в своята *Космография* подхвърля идеята за фино-унгарското родство и споменава, че унгарците са родствени с вогулите, мансите и хантите. У нас по онова време никой не обръща внимание на това, както и на публикуваното през 1549 г. съобщение на Матияс де Мехов, архиепископ на Краков, че езикът на унгарците прилича на езика на народите, живеещи в Югрия.

Алберт Молнар Сенци открито признава още в издадената си през 1610 г. *Граматика*, че не знае какъв е произходът на унгарския език. През XVII в. немският лекар Мартин Фогел прави подробно сравнение между унгарския и финския език. През XVIII в. Страленберг и Фишер също установяват много съществени прилики между унгарския и угрофинските езици. Така е била подготвена почвата за сравнителното езикознание, нужна е била само още една стъпка: някой истински унгарец да я приложи към съответните езици. И това става, когато йезуитът Янош Шайнович обикаля земите на лапландците като астроном и в издадената си през 1771 г. *Демонстрация* се опитва да сравни унгарския и лапландския език. Трудът му тогава още няма въздействие, даже е приет с неприязън от унгарското обществено мнение, ала наскоро след него излиза съчинението на Шамуел Дярмати за родството на унгарския език с финските езици. Немски езиковеди считат, че Дярмати трябва да бъде признат за основател на научното сравнително

езикознание. Тази книга е имала огромно въздействие и върху Миклош Реваи, привърженик на историческия подход в унгарската наука. Реваи също приема угрофинското родство. През четиридесетте години финландецът М. С. Кастрен, един от основателите на урал-алтайското езикознание и Антал Регуй, езиковед и етнограф, правят изключително много за опознаването на урал-алтайските езици.

„Мирното съвместно съществуване” на историческата традиция за хуно-унгарска идентичност, от една страна, и угрофинския произход, от друга, можеше да доведе до синтез, ако по време на закъснялото ни и половинчатото обуржоазяване проблемите „родина” и „напредък” не се бяха противопоставили трагично.

В отговор на опитите на Йосиф II за модернизация на обществото, свързани с целенасочена германизация, нахърняващи съсловните права, се разгръща широка национална съпротива, а в противовес на нея, представителите на немското гражданство в Унгария, Янош Енгел, Игнац Феслер и др., издигат гласа си чрез историографията, те са тези, които първи нападат хунската теория. Първите целенасочени изследвания по угрофинско сравнително езикознание както в чужбина, така и в Унгария, са на немски изследователи. Още през петдесетте години на миналия век, Шот в Берлин и Болер във Виена, сравняват езика ни с угорските, тюркските и монголските езици. Запознавайки се със сравнителните им изследвания Йозеф Буденц решава да дойде да учи унгарски език в родината ни. И пристига – с помощта на „самоукия езиковед” (по думите на Балинт Хоман) Пал Хунфалви, също от немски произход. „Представителите на немската наука – пише Балинт Хоман в съчинението си „Унгарската хунска традиция и хунската легенда” – *Тунман*, трансилванските саксонци *Едер* и *Шльозер*, заедно със следващите ги по петите словаки *Скленар* и руснака *Карамзин*, остро критикуват разказите на Безименния писар и на останалите ни хронисти, и обявяват оцелелите ни традиции, заедно с теорията за хунско-унгарска идентичност, за наивна приказка. Техните схващания – нападнати още в средата на миналия век от бележити имена *Дрюмер*, *Бюдинггер*, *Палауки* – стават общоприети в немската и чешката литература.”

Кошут за съзаклятието на Хабсбургите

У нас обаче, в средата на миналия век, въпросът за финското родство се приема от общественото мнение като съзаклятие на Хабсбургите. Кошут се оплаква, че искат да лишат унгарца дори от правото да определи произхода си. Според него, славянските и немските автори, ка-

то пренебрегват антропологичните и други опорни данни, без каквито и да било научни основания, сродяват унгарците с угро-финските народи. „За съжаление, намират се и унгарски автори, което предизвиква по-скоро огорчение, отколкото почуда, които не устояват на хитрините-изкушения на хабсбургските дипломати, задушават в зародиш националното чувство и се присъединяват към писателите чужденци... Всъщност, ако не познавахме тайните пътища, подхода на хабсбургските историци, щяхме да повярваме, че приписват на невзрачните фини такива видни потомци единствено от хуманизъм.”

В общественото мнение и до днес е живо схващането, че угро-финската хегемонията е наложена след съглашението, в резултат на заговор на камарилата: „Всеизвестно е, – пише Ференц Кунсабо – защо славянският шовинист Миклошич, професор по славистика във Виенския университет, е един от най-цитираните автори в унгарските езиковедски изследвания: след съглашението го изпращат в Пеща „да контролира, да вкара в руслото дейността на Унгарското научно дружество”. И междувпрочем този господин налага *изключително* угрофинската насоченост в унгарското езикознание, като едновременно с това и работи за нас: доказва славянския произход на стотици наши думи... Знаем, че след 1867 г. унгарското културно министерство, по виенско внушение, постоянно и бдително подкрепя угрофинската хегемония, както с директиви, така и с разпределението на материални средства, с назначения и професионално издигане. Това не е резултат на обществена политика, а грубо вмешателство на властта, актуално-политическите аргументи също идват от Виена: няма нужда „търсейки славните си корени”, унгарският шовинизъм да се издига още повече и да наруши равновесието в монархията! В това има някакво рационално съдържание, макар че едновременно служи да се забравят намеренията на Хабсбургите. Ала и след 1920 г. продължаваме да следваме угрофинската нишка, в този случай вината на принудителните тенденции (продължават работата си голяма част от препоръчаните по-рано от Виена, фаворизирани от нея учени) е значително по-малка.”

Ако някой смята Лайош Кошут или Ференц Кунсабо за пристрастни, нека прочете думите на Бернат Мункачи, който се занимава с угрофинско езикознание и затова едва ли може да бъде обвинен в тенденциозност: Вамбери, „когато през март 1857 г. се явява пред барон Йозеф Йотвъош, председател на Унгарската академия на науките, за да го помоли за покровителство и препоръка при осъществяване на пътуването си

до Константинопол, като цел на пътешествието си изтъква, че иска да отиде в Азия да търси пра-
родината, произхода на унгарците... Самият той, публично *не разкрива плановете си, навярно защото от политическа гледна точка не е било препоръчително...*” (подчертано от П. Ю.)

„*Може ли да се приеме априори, че унгарският народ е угрофински?*”

Със сравнението на угрофинските езици езиковедите ни се натъкват на цяло съкровище от данни за древната ни история. И в еуфоричната радост от откритието решават да разположат цялата ни древна история сред фините и лапландците. Изхождайки не от историческите сведения, отнасящи се до нашия народ, а от данни на сравнителното езикознание, те създават своите исторически реконструкции. От онези прилики, които установяват между унгарския и угорските езици, дедуктивно извеждат, създават фактите, подкрепящи теорията за общия произход и родството. Условната хипотеза, изградена върху частично доказани тези, че *унгарският народ е угрофински*, приемат за очевиден и неопровержим факт.

Този подход се оказва добре дошъл за онези, които по политическо внушение фабрикуват теорията за родството. Според Йозеф Тури теорията за угрофинското родство на енергичните Буденц и Хунфалви също е създадена *априори*. Тези признати величия на езикознанието ни, от *частични* съвпадения между унгарския и угорските езици, правят изводи за тъждествеността на *цялото*, пише Йозеф Тури, безсъмнено тук е изиграло роля погрешното схващане, че произходът на езика и на народа са идентични; следователно унгарците са от угрофински произход.

Четейки написаното от Кошут, Вамбери и Тури, можем да се убедим, че епохата добре е познавала разликата между езиковото и етническото родство. Общият език показва само езикова общност, но не и общност на произхода, пише Йозеф Тури. Ако привържениците на тюрко-унгарската теория, дори и държавни мъже, които не се занимават с езикознание, са знаели, че произходът на народа и на езика не са тъждествени, защо не са го знаели привържениците на угро-маджарската теория? Фактите не са повлияли на мъртвородения им метод. Тъждествеността в произхода на език и народ винаги е била крайъгълен камък на етнологите им разсъждения. Тръгвайки от езика, те извеждат хипотезата си за произхода на нацията от предпоставките на силогизма: „Езикът... показва неоспоримо принадлежността, родството, мястото на нацията сред другите нации” пише Хунфалви в своята *Етнография на Унгария* (1867). Що се от-

нася до неоспоримостта, Вамбери доказва, че езикът не е решаващ фактор от гледна точка на етническата класификация, нещо повече, нищо не ни упълномощава да правим изводи за древната история или за националния произход на един народ, вземайки предвид характера на днешния му език, когато данните на езика противоречат на сведенията на съвременните извори и на етнографските явления. Според Вамбери, въз основа на несъмнено достоверните исторически и етнографски доказателства, трябва да приемем тюркския произход на унгарския народ, въпреки че угрофинският характер на езика му е вън от всяко съмнение.

Как от помощно средство езикознанието става основа на древната ни история?

Ортодоксалните финолози придават неоспоримо значение на извлечените в езиковедските им изследвания изводи за древната история. Така се стигна до научния терор на агресивните ученици на Хунфалви и Буденц.

Шаму Боровски – под прикритието на авторитета на Хунфалви – се изказва снизходително за Геза Над, който е много по-ерудитан от него по въпросите на древната ни история, и нарича „аномалия“ това, че отличният археолог и етнограф „макар и сериозен историк, вярва в приказката за въображаемото родство (хунско-аварско-унгарско)“.

Първокласни авторитети от чужбина: Асмарин, Радлов, Микола, Томсен, Хирт, Мартолд, Маркарт, Бурег и др. в хода на изследванията си отдавна са се ориентирали в историческите връзки на тюрко-българите и хуните, дори са идентифицирали първия български хан в лицето на Ирник, сина на Атила, в реалността на познатото от историческите извори съжителство на българите и унгарци, нашите езиковеди обаче напълно изключват възможността за една хуно-аварско-тюрко-унгарска връзка. Геза Над едва бе подхвърлил идеята за един хуно-аваро-унгарски континуитет, и някои веднага заповтаряха „илюзорните“ напъни на Ищван Хорват, който извежда произхода на всеки народ от родството му с унгарците: не само в рая, а и в Персия, Гърция, Италия, сред всеки от древните народи той намира унгарци.

Така езикознанието от помощно средство, далеч от всяка историчност и за разлика от целя свят, единствено у нас, се превърна в основа на древната унгарска история и остана такова и до днес.

Тесните рамки на настоящето изследване не дават възможност да докажем твърдението си със стотици примери; затова ще се задоволим да цитираме думите на един от най-известните ав-

торитети на нашата историография, Дьорд Дьорфи, според който: „Основа на унгарската древна история е езиковедското твърдение, че унгарският език произлиза от угорския клон, на угрофинската група на уралското езиково семейство.“ (Подчертано от П. Ю.)

Това схващане се крепи единствено на езиковедски основания, на тъждествеността на езика на унгарците с народния им произход. Ако приемем този доминиращ от времето на Буденц и Хунфалви едностранчив филологически и етноложки подход, би трябвало да установим, че основа на древната българска история е езиковедският факт, че българският език произлиза от южнославянския клон на славянските езици, които са част от голямото индоевропейско семейство.

Това е пълна безсмислица, нали? Не държи сметка за това, че създалите държавата тюрко-българи през IX–XI век приемат езика на славянските си поданици. Защо да не предположим, че говорещите родствени езици, различни по произход и антропологични данни отделни групи на угрофинското семейство (които принадлежат към три-четири раси!) са приели днешния си език в резултат на езикова смяна?

Нито един народ не е сраснат с езика си както охлюва с къщичката си. Според Антоа Мейе „едва ли има народ, който да не е сменил езика си поне един, ала обикновено и повече пъти“. Германските лонгобарди днес говорят италиански, немските племена на франките и севернофренските германски нормани говорят френски. Възприелите немския език славяни в Пруссия, не са престанали да бъдат от славянски произход. Славянизираното тюрко-българско население в Северна Добруджа и в околностите на Солун за едно хилядолетие е сменяло езика си два пъти, и днес говори румънски и съответно гръцки. Някогашните гърци от Анадола днес вече говорят турски.

Виклунд счита за безспорно, че вогулите, мансите и хантите, които са от друга раса, са стигнали до днешния си език в резултат на езикова смяна. Гюла Ласло смята, че те са възприели езика си тъкмо от унгарците. Граф Ищван Зичи пък е стигнал до заключението, че търгуващите с кожи племена на оногурите-унгарци са усвоили езика на угрофинските си поданици.

На кого да вярваме: на достоверните извори от епохата или на „историченето“ на езиковедите (Гюла Ласло) и на изведените от безупречните им езиковедски изследвания отвлечени и дръзки исторически и етноложки хипотези?

Не вярвам, че с чисто езиковедски подход могат да се разрешат въпросите на произхода или да се обясни етногенезиса на отделните

народи. Самият аз съм по-склонен да търся опора на първо място в писмените извори.

Самите финолози в днешно време не са вече така самоуверени. Не вярват сляпо в думите на учителя, че „езиковите доказателства са по-силни от историческите доказателства”. Изключи-

телната роля на езикознанието в изследванията на древната унгарска история днес се обясняват преди всичко с оскъдността на писмените извори, с тяхната немногословност.

Превод: Светла Кьосева

Панонски легенди

Пространните жития са цялостен разказ за живота на Константин Философ и на брат му Методий. Житията са средновековните биографии на църковни дейатели, канонизирани за светци. Западната църква употребява термина *легенда* (от лат. *legenda* – „което трябва да се чете“). През миналия век славистите нарекоха Пространните жития *Панонски легенди* на името на Панонската архиепископия във Великоморавия, оглавявана от Методий от 869 до смъртта му през 885 г.

Панонските легенди са най-ранната литературна проява на култа към Солунските просветители. За Кирил и Методий имаме и запазени документални свидетелства на латински език. Чрез тях установяваме колко много достоверност има в славянските жития.

Написани са в епохата на Кирил и Методий. Кириловото житие е създадено, когато Методий е бил още жив, а житието на Методий – след 885 година. Разлика има не само във времето, но и в мястото на създаване. Житието на Кирил е написано в Великоморавия, а Методиевото – най-вероятно в България, където са отишли учениците.

Въпросът за авторството все още е актуален. С положителност не можем да твърдим кой е авторът. Възможно е дори авторите да са двама.

В подкрепа на това твърдение са и още някои наблюдения. В житието на Кирил симпатиите са насочени към Византия и източната църква, а в Методиевото – по-скоро са към западната църква. Кириловото житие е по-обстойно, с философски стил, авторът показва по-голяма богословска ерудиция, а Методиевото е по-кратко, написано е по-популярно.

Общият славянски език, на който са създадени, показва обаче, че авторите непременно са славяни. И в двете жития се изразява симпатия към славяните. Изобразителните похвати, високата степен на актуалност, подчертаният интерес към философската проблематика и към полемичната теология свързват Пространните жи-

тия с най-добрите образци на константинополската агиография (от гръцки *о агиос* – светец), възникнали през иконоборческата епоха. Изображенията на Кирил и Методий се подчиняват на идеализацията и са издържани от начало до край в едно направление – с деянията им на мисионери-просветители, на светци от апостолски тип. Едновременно с това Пространните жития се противопоставят на цялата византийска агиография по народностното осмисляне на християнските идеи. Героите на житийното поведствование не са само разпространители на вярата, пламенни борци против ересите и догмата на триезичието, но преди всичко – всеславянски учители.

Общите възгледи, разкрити в житията, могат да ни насочат и към мисълта за един автор. Съвсем естествено разглеждаме Методиевото житие като своеобразно продължение на Кириловото. Двете жития са свързани помежду си, като не се повтарят по случки и събития. А когато събитието не може да се пропусне, например в Методиевото житие: създаването на славянската азбука; смъртта на Кирил и др. – разказите се допълват взаимно, а в тях участват и двамата светци.

Така в науката са известни различни схващания за авторството на Пространните жития. Някои автори са склонни да приемат, че житиеписците са двама: житието на Кирил е написано от самия Методий, а Методиевото е дело на Климент Охридски (някои пък считат, че е дело на Константин Преславски). Като се вземат предвид особеностите на стила и начина на изложение на фактите, по-големи основания имаме да твърдим, че Климент Охридски е автор и на двете жития. Затова научното им издание е в „Събрани съчинения“ на Климент Охридски, т. 3. В подкрепа на това схващане могат да се изтъкнат и още някои аргументи.

Житията са исторически извори, в тях вярно се отразяват събитията във Византия, Моравия

и Панония. Те са написани в традицията на византийската житийна литература, но се наблюдават и някои нови елементи:

– Съчиненията се характеризират с реалистично изображение. Малко място е отделено на легендарните моменти. Предават се непосредствени впечатления от образите, изразява се почит към личността и делото на двамата братя.

– Не са абстрактно-религиозни и нравствено-поучителни произведения, а по-скоро са творби, свързани с борбата за утвърждаване на новото.

– В центъра не са абстрактни библейски образи. Набляга се преди всичко на създателите и защитниците на славянската култура. Една трета от Кириловото житие е посветена на Моравската мисия, а Методиевото житие пък изцяло е посветено на тази мисия.

В Кириловото житие, което започва с увод, продължава с фактите и в заключение се предава погребението на Кирил, се отделя преди всичко внимание на четирите прения – с иконоборците, сарацинската мисия, при хазарите, срещу триезичниците. Изтъкнатите факти от живота на Кирил могат да бъдат дадени само от човек, който му е бил много близък. Най-вероятно тези сведения са взети от самия Методий, тъй като той е бил още жив, когато е писано житието на брат му Кирил. Вниманието ни се насочва към Климент Охридски, тъй като той е придружавал двамата братя в Цариград, Моравия, Панония, Венеция и Рим. В началото на Моравската мисия Методий е взел ученика си за помощ при превода на богослужебни книги. По-големи са историческите основания да считаме Климент за автор на житието на Методий, тъй като е познавал в детайли Моравската мисия.

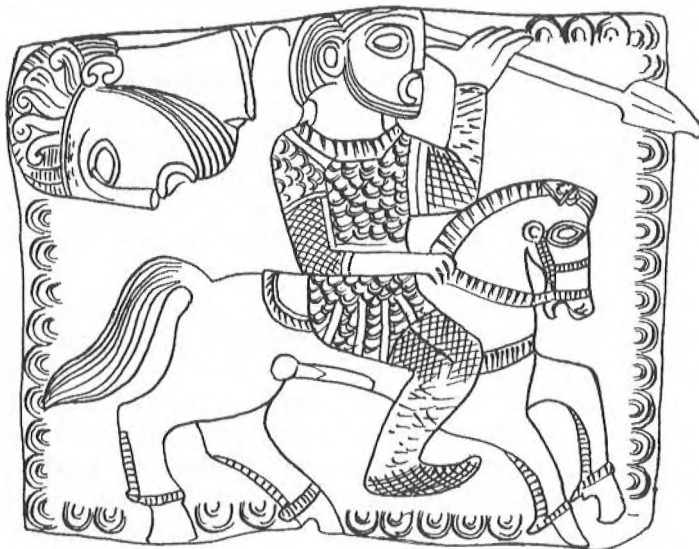
От гледна точка на литературната традиция похвалните слова на Кирил и Методий, написа-

ни от Климент, би следвало да са предшествани от жития на Кирил и Методий. По-спокойното изложение в Методиевото житие показва известно изчистване на изразните средства в по-късното време на създаване, обособяване и начало на житийния жанр.

Житието на Кирил възниква наскоро след смъртта му (869 г.) поради необходимостта да се уреди църковен празник в негова памет и чрез култа към съзателя на славянските писмена да се защити творението му.

За канонически образец са взети апостолите, т.е. учениците на Христос, приобщили към християнството много народи. Избраният модел на апостол съответства плътно на истинските дела и съкровените чувства на Кирил. Поради това и идеализацията не се търси в отдалечаването от историческата личност, а в най-голямо приближаване. От житиеписеца се изисква само да подбере подходящи постъпки от богатата политическа, духовническа и писателска дейност на Константин Философ.

Дългите цитати от Писанието, изразителните сцени от апостолското поведение на Кирил са свидетелство за голямото майсторство на славянския писател-агиограф. Но те са и автентични. Диспутите са внесени в житието по написаните от Константин Философ съчинения и по лични спомени на житиеписеца. Творческият труд на агиографа се състои в ориентирането само към един тип случки в поведението на Кирил, които отбелязват славянската мисия с голямата победа. Припомнят се онези случки от земния път на славянския първоучител, които могат да внушат, че Константин-Кирил е пратен от бога, а създаването на славянската книга е акт на боговдъхновение.

Из „Панонски легенди“

В град Солун живееше някой благороден и богат човек по име Лъв, който заемаше длъжността помощник на военачалника. Той беше правове-рен и изпълняваше точно всички божии заповеди, както някога Йов. Като живя със съпругата си, родиха му се седем деца. От тях най-малко беше седмото, философът Константин, нашият на-ставник и учител.

Когато майка му го роди, дадоха го на дой-ка, за да го кърми. Обаче докато се кърмеше, де-тетото не иска да поеме чужда гръд освен майчина-та си. Това стана по божии промисъл, за да бъде отхранена с чисто мляко добрата младочка от добрия корен.

Когато беше на седем години, детето сънува сън и го разказа на баща си и майка си:

– Като събра всичките девиси от нашия град, военачалникът ми рече: „На твоя възраст, която щеш, си избери за другарка и помощница!“ като огледах и разгледах всички, видях една от все-ки най-красива: лицето ѝ светеше и беше наките-на с мъниста от злато и бисер и с всяка украса; нейното име беше София, сиреч премъдрост. Нея избрах.

Като чуха тези думи, неговите родители му казаха: „Сине, пази заповедта на баща си и не отхвърляй съветите на майка си, защото запо-ведта е светило, а съветите – светлина! Речи на премъдростта: „ти си моя сестра“ – а мъдростта направи твоя сродница! Премъдростта грее по-силно от слънцето. И ако си вземеш нея за съпру-га, тя ще те избави от много злини“.

Когато го дадоха на учение, от всички учени-ци той най-много преуспяваше в книгите чрез бързата си памет, та всички му се чудеха.

Когато пристигна в Цариград, предадоха го на учители, за да се учи. И след като изучи гра-матиката за три месеца, отдаде се на други нау-ки: изучи Омир и геометрията, а при Лъв и Фо-тий – диалектиката и всички други философски науки; освен тях още риторика и аритметика, астрономия и словесност на всички елински из-

куства. И то тъй ги изучи всички, както друг би изучил само един от тези предмети: защото, над-преварвайки се взаимно, бързината се сдружи с прилежанието, с което се постига края на науки-те и изкуствата.

Отличавайки се със своята скромност в уче-нието, той беседваше повече с онези, с които бе-ше по-полезно да се разговаря. Странеше от лю-де, които клонят към буйност, и се стремеше са-мо към едно-единствено нещо: след като бе за-менил земното с небесното, да излезе от това тя-ло и да заживее с бога.

Като видя обаче какъв човек е той, логотетът му позволи да се разпорежда в дома му и свобод-но да влиза в царевия дворец. Еднъж той го за-пита: „Философе, желал бих да узная що е фило-софията.“ А Константин веднага му отговори с бързия си ум: „Да се познаят божите и човешки-те неща; да се приближи човек до бога, доколко-то е възможно, и да се приучи чрез добродетел да стане като този, който го е създал по своя об-раз и подобие.“ И оттогава той още повече го обикна и постоянно го разпитваше за всичко, ако и да беше толкова велик и почтен мъж. А Константин му излагаше философското учение, като изказваше дълбоки мисли с малко думи.

След това пък агаряните, наричани сараци-ни, подигнаха хула срещу божествеността на светата троица, говорейки: „Че как вие, христия-ните, които вярвате в еднаго бога, го превръща-те в три, казвайки, че има отец и син, и дух? Ако може да обясните явно, изпратете мъже, които могат да говорят по този въпрос и да ни оборят!“

Тогава философът беше на 24 години. Царят събра съвет и като го повика, рече му: „Филосо-фе, чуеш ли какво говорят скверните агаряни против нашата вяра? Понеже си служител и уче-ник на света троица, иди и им се противопоста-ви! Тогава бог, който е създател на всички неща и който се слави в троицата – отец и син, и свети дух, – нека те надари с благодат и словесна сила

и нека те представи като друг, нов Давид пред Голиата, когото победи с три камъка, и нека те възвърне при нас, като те удостои с царството небесно!” Като го изслуша, философът отговори: „С радост ще отида за християнската вяра. За мене има ли нещо по-славено на този свят от това – да живея и умра за светата троица?”

Придадоха му в помощ секретаря Георги и ги изпратиха. Като пристигнаха там, те забелязаха страшни и отвратителни неща, извършени от сарацините. Тях бяха извършили сарацините за гавра и присмех на всички, които бяха християни и живееха в онази местност и които немалко биваха обиждани: отвън по вратите на всички християни бяха изписани демонски изображения, които пораждаха удивление и възмущение.

Те запитаха философа, казвайки: „Философе, можеш ли да разбереш що означава това?” А той отговори: „Виждам демонски образи и мисля, че тук вътре живеят християни. Като не могат да живеят заедно с тях, демоните бягат от тях навън; а дето няма този знак вън, по вратите, демоните живеят вътре заедно с хората.

А когато седяха на обед, агаряните – мъдри и учени люде, запознати с геометрията, с астрономията и с други науки – изпитвайки го, зададоха въпрос, като рекоха: „Философе, не ти ли се вижда чудно, дето божият пророк Мохамед, след като ни донесе блага вест от бога, обърна много люде към вярата си и всички ние се придържаме о неговия закон, без да го нарушаваме в нещо, а вие, християните, които се придържате о закона на Христа, вашия пророк, го изпълнявате тъй, както всекому от вас е угодно, един – така, друг – иначе?” На това философът отговори: „Нашият бог прилича на морската глъбина. Пророкът казва за него: Кой ще разкаже за рода му? От земята се взема неговият живот. За да го намерят, мнозина се спускат в тази глъбина. И силните по ум, като обогатят своя разум чрез неговата помощ, преплават и се завръщат, а пък слабите – като люде, които се опитват да преплават морето с прогнили кораби – едни потъват, а други, люшкани от безсилна леност, с мъка едва си поотдъхват. А вашето учение за бога е като плитко и тясно море, що всеки, малък и голям, може да прескочи: то не излиза извън човешките схващания и него всеки може да постигне. А пророкът ви нищо не ви е заповядал. Щом той не ви е укротил гнева и похотта, а ги е отпуснал, в коя ли пропаст ще ви вкара! Който е с ума си, нека разбере. Христос не прави така. Той издига отдолу нагоре онова, що е тежко; чрез вяра и добродетел божия той поучава човека. Бидейки творец на всичко, той е създал човека между ангелите и скотовете, като го е отличил от скотовете

те чрез речта и разума, а от ангелите – чрез гнева и похотта. И кой към които се приближи, повече към тях се приобщава – или към висшите – ангелите, – или към низшите – скотовете.”

Те пак запитаха: „Обясни, ако знаеш, щом бог е един, как го славите в три божества? Наричате го отец и син, и дух. Ако е така, както говорите, дайте му и жена, та да се разплодят от него много богове!” На това философът отговори: „Не говорете тъй безчестни хули! Ние добре сме се научили от пророците, от отците и учителите да славим троицата: отец, слово и дух – три лица в едно същество. Словото се въплъти в дева и се роди заради нашето спасение, както свидетелствува и вашият пророк Мохамед, пишейки така: „Изпратихме нашия дух при дева, като съзволихме да роди. От него аз ви давам разяснение на троицата.”

Поразени от тези думи, те възвиха разговора към друго.

От хазарите пристигнаха при царя пратеници, говорейки: „Отначало ние знаем едного бога, който е над всички, и нему се кланяме на изток, ала като пазим и други наши срамни обичаи. Обаче евреите ни подучват да възприемем тяхната вяра и служба, а сарацините ни теглят към своята вяра, като ни обещават мир и много дарове, казвайки: „От верите на всички народи нашата вяра е най-добра.” Поради това, тачейки старата дружба и обич, изпращаме пратеници при вас, понеже сте голям народ, владеете царство то бога. И като искаме вашия съвет, молим от вас учен мъж, та и ние да възприемем вашата вяра, ако обори евреите и сарацините.”

Тогава царят, като подири философа и го намери, обясни ме молбата на хазарите, говорейки: „Философе, иди при тези люде и им обясни въпроса за света троица с нейна помощ, защото никой друг не може да извърши това достойно!” „Ако заповядаш, господарю – отвърна философът, – на такава работа с радост ще отида пеш и бос, и без всичко, що господ не е позволявал на учениците си да носят.” А царят му отвърна: „Добре ми забелязваш, но ако беше пожелал доброволно да извършиш това дело. Ала като имаш пред вид честта и властта на царя, иди славно с царска помощ!”

И той веднага се упъти. И когато дойде в Херсон, тук изучи еврейски език и книжнина, като преведе осемте части на граматиката и поради това обогати своя разум. Тук живееше някой самарянин и когато идваше, той се препираше с него. Той донесе самарянски книги и му ги показа. Като ги измоли от него, философът се затвори в жилището си и се предаде на молитва. След като прие от бога просветление, започна да чете

книгите безпогрешно. А когато видя това, самарянинът възкликна със силен глас и рече: „Наистина, които вярват в Христа, скоро приемат свети дух и благодата му!“ И неговият син веднага се покръсти, а след него – и той самият.

Тук философът намери евангелие и псалтир, написани с руски (рушки) букви, и намери човек, говорещ на този език. И като беседва с него и усвои силата на речта, с оглед на своя говор отдели гласните и съгласните букви. А след като се помоли богу, бързо започна да чете и да разказва. И мнозина му се чудеха, славейки бога.

А като чу, че св. Климент още лежи в морето, след като се помоли, философът каза: „Вярвам в бога и се надея на св. Климент, че аз ще го намеря и ще го извадя из морето.“ Като убеди архиепископа Георги и се качи на кораб заедно с целия клир и с благоговейни граждани, той замина за мястото. Когато морето утихна добре и те пристигнаха, започнаха да копаят пеейки. Тук такси се понесе обилно благоухание като из много кадилници. А след това се явиха светите мощи. Като ги взеха, всичките граждани ги внесоха в града Херсон с голяма чест и слава, както пише в неговото „Обретение“.

А когато хазарският воевода излезе с войска, отвред настъпи срещу християнския град Херсон и го обкръжи. Но щом узна, философът, без да се мае, отиде при него. Като се разговаря с него и му привежда поучителни слова, той го укори. И след като обеща да се покръсти, воеводата си отиде, без да извърши никаква пакост на гражданите. А философът се завърна обратно.

Ала когато си правеше молитвата през първия час, нападнаха го маджари, които виеха като вълци и искаха да го убият. Той нито се уплаши, нито прекъсна молитвата си, а само възгласяше: „Кирие, елейсон!“ („Господи помилуй!) – защото вече бе свършил службата. Като го видяха, по божие повеление се укротиха и започнаха да му се кланят. И след като изслушаха поучителните слова из устата му, те го пуснаха с цялата му дружина.

Като се качи на кораб, философът се упъти към хазарската страна, между Меотското (Азовското) езеро и Каспийските врати на Кавказките планини. Хазарите пък изпратиха насреща му един лукав и пакостлив мъж, който влезе в разговор с него и му рече: „Защо вие имате лошия обичай да поставяте на едно място цар от друго място и от друг род? Ние поставяме все от един род.“ А философът му отговори: „Защото и бог вместо Саул, който в нищо не му угаждаше, избра Давид, който му угаждаше, и неговия род!“ Той пак запита: „Че защо вие казвате всички притчи все по книгите, шо държите в ръце? Ние пък не правим така, а като да сме погълнали

всичката мъдрост, изнасяме я из гърдите си, без за се гордеем с писанието като вас.“ Философът му отвърнал: „Ще ти отговоря на това. Ако срещнеш някой гол човек и той ти каже: „Имам много дрехи и злато“ – ще ли му повярваш, като виждаш, че е гол? „Не!“ – отговори той. „Така и аз ти казвам, т. е. така и аз не ти вярвам! Но ако си погълнал всичката мъдрост, ти ни кажи, колко рода има от Адама до Мойсея и по колко години е управлявал всеки род?“ – рече философът. Като не можа да му отговори на това, лукавият хазарин замлъкна.

Когато философът пристигна там и щяха да седнат за обед у кагана, запитаха го: „Какъв е твой сан, та да те поставим на съответното място?“ – А той каза: „Имах дядо, много славен и велик, който стоеше близо до царя. Когато отхвърли доброволно отдадената му почест, той биде изгонен в чужда земя, осиромаша и там ме роди. При все че дирех някогашната си дядовска чест, аз не можах да я постигна, защото съм Адамов внук!“ „достоин и право казваш, гостенино“ – отговориха му те. Оттогава най-вече започнаха да му отдават чест.

Философът отиде в Цариград. След като се яви пред царя, той, отседна в църквата на светите апостоли, заживя безмълвно, молейки се богу.

В „Св. София“ имаше чаша със скъп камък. Соломоново изделие. Върху нея с еврейски и самарянски букви бяха написани стихове, шо никой не можеше нито да прочете, нито да разясни. Като взе чашата, философът ги прочете и разясни. Първият стих беше тъй: „чашо моя, чашо моя, предсказвай, докато звездата изгрее! За питие бъди на господата първенец, който бди нощ.“ След него вторият: „От другото дърво направена за вкусане господине; с радост пий и се опий, и извикай: алилуя – хвалете бога!“ След него третият: „Ето княза и целия събор ще види неговата слава, и цар Давид след него.“ А след него написано числото 909. Като пресметна точно, философът намери, че от дванадесетата година на Соломоновото царуване до рождението на Христа има 909 години. А това е пророчество за Христа.

Когато философът се радваше в бога, пак пристигна нова вест и му се откри работа, не помалка от първата. Подучен от бога, Ростислав, моравският княз, се посъветва със своите князе и с моравците и изпрати пратеници до цар Михаила, говорейки: „За нашите хора, които се откаха от езичеството и приеха християнството, ние нямаме такъв учител, който да ни обясни на наш език истинската християнска вяра, та и другите страни, виждайки това, да направят като

нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител: защото за всички страни винаги излиза от вас добър закон.”

Като свика съвет, царят повика Константин философ и го накара да изслуша тази молба. И му рече: „Философе, знай, че си уморен, но ти трябва да отидеш там; освен тебе друг никой не може да свърши тази работа.” А философът отговори: „Макар и да съм уморен и болен телесно, с радост ще отида там, ако имат букви на своя език.”

Царят му каза: „Дядо ми и баща ми, и много други, които са дирили това, не са го открили, та как аз мога това да откроя?” А философът забеляза: „Че върху вода кой може да напише беседа, без да бъде наречен еретик?” А царят му отговорил заедно с вуйка си Варда: „Ако ти поискаш това, може да ти го даде бог, който го дава на всички, които просят без съмнение, и отваря на онези, които хлопат.”

Като си отиде, по предишния си обичай философът се предаде на молитва заедно с други сподвижници. И скоро му се яви бог, който изпълнява молбите на своите раби. И тутакси състави буквите и започна да пише евангелската беседа: „В началото бе словото и словото бе у бога, и бог бе словото” и т. н. Царят се зарадва и със съветниците си прослави бога. И изпрати философа с много дарове, като написа до Ростислава такова писмо:

„Бог, който заповядва всекому да дойде до познание на истината и да се домогне до голяма степен на съвършенство, като видя твоята вяра и подвиг и сега, в наши години, като яви букви за вашия език, направи такова нещо, каквото по-рано не е било освен в най-старо време, та и вие да се причислите към великите народи, които славят бога на свой език. И изпратихме ти тогава, комуто бог яви буквите, мъж почтен и благочестив, много учен и философ. И приеми този дар, по-добър и по-почтен дори от всякакво злато и сребро, и от скъпоценен камък, и от нетрайното богатство. Стани с него да утвърдиш бързо делото и от все сърце да подириш бога! Ала и общото спасение не пренебрегвай, но и подтикни всички да не се леният, а да поемат истинския път, та и ти с подвига си, след като си ги научил да познават бога, да получиш заради него наградата си в този и бъдещия живот за всички онези души, които ще повярват в нашия бог Христос: отсега и докрай да оставиш на идещите поколения своя помен, подобно на великия цар Константин!”

Когато пристигна във Велеград, в Моравия, Ростислав го прие с голяма чест. И като събра ученици, предаде му ги да ги учи. В кратко време като преведе целия църковен чин, запозна ги с

утренната, часовете, вечерната, малката вечерня с литургията. И според предсказанието на пророка ушите на глухите се отвориха да чуят евангелското слово, а езикът на гъгнивите стана ясен. На това бог се зарадва, а дяволът се посрами.

Когато се ширеше божие учение, още от началото злият завистник, проклетият дявол, не търпя това добро. Като влезе в своите съседи, започна да подбужда мнозина, говорейки им: „По този начин не се слави бог. Ако това беше угодно нему, той не би ли могъл да направи, щото още от началото и славяните да славят бога, пишейки с букви своите беседи? А пък той е избрал само три езика, чрез които трябва да се слави бог: еврейския, гръцкия и латинския.”

Които говореха това, бяха латински съмишленици: архиереи, иереи и ученици. След като се бори с тях, както Давид с инородците, и ги победи с евангелското слово, нарече ги триезичници пилатовци, защото Пилат беше написал надписа върху господния кръст на тези три езика. И не само това единствено говореха. Проповядваха и друго безчестие, като казваха, че под земята живеят хора с големи глави; че всяка гад е творение на дявола, че ако някой убие змия, чрез това ще се избави от девет греха; че ако някой убие някого, три месеца да пие от дървена чаша, без да се докосва да стъклена. Освен това не забраняваха да се правят жертвоприношения според древния обичай и да не се извършват незаконни женитби.

Всички тези заблуди като изсече като тръне, философът ги запали със словесен огън, говорейки: „Порокът казва по тоя въпрос: „Принеси богу жертва за възхвала и отдай на вишния своите обети.” „Жената на младостта си не пускай, защото, ако я напуснеш, понеже си я намразил, безчестие ще покрие твоята похот, казва господ вседържител.” „Затова пазете духа си и никой от вас да не оставя жената на младостта си. А вие правехте това, което аз ненавиждах.” „Бог стана свидетел между тебе и жената на младостта ти, която ти напусна, при все че ти е другарка и законна жена.” И в евангелието господ рече: „Слушали сте, че бе речено на древните: не прелюбодействуй! Но аз ви казвам, че всеки, който гледа жена с пожелание, вече той е прелюбодействувал в сърцето си с нея.” И пак: „Казвам ви: който си напусне жената, освен по причина на прелюбодеяние, прави я да прелюбодействува; и който се жени за напусната, прелюбодействува.” А апостолът рече: „Коего бог е съчетал, човек да го не разлъчи.”

Като навърши 40 месеца в Моравия философът отиде да освети учениците си. Когато отиваше той, панонският княз Коцел го прие. И ко-

гато възлюбил силно славянските книги и пожела народът му да се научи на тях, предаде му до 50 ученици да се учат на тях. А като му отдаде голяма почит, изпрати го нататък. Понеже проповядваше евангелското учение даром, той не взе нито от Ростислав, нито от Коцел ни злато, ни сребро, ни друго нещо; ала от двамата измоли само 900 пленници и ги освободи.

Когато философът беше във Венеция, епископи, попове и черноризци налетяха на него като врани на сокол и подигнаха триезичната ерес, говорейки:

– Човече, кажи ни, как тъй ти сега си създал книги на славяните и ги поучаваш? Тях не е изнамерил по-рано никой друг: нито апостолите, нито римският папа, нито Григорий Богослов, нито Йероним, нито Августин? Ние знаем само три езика, с които е достойно да славим бога в книгите: еврейския, гръцкия и латинския.

Философът им отговори:

– Бог не изпраща ли дъжд еднакво на всички? Също тъй и слънцето не свети ли на всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и като повелявате всички други народи и племена да бъдат слепи и глухи? Пояснете ми, бога за безсилен ли смятате, та той не може да даде всичко това, или завистлив, та не желае? Че ние познаваме много народи, които разбират книги и които славят бога, всеки със свой език. Известни са следните: арменци, перси, авазги, ивери, сугди, готи, авари, тирси, хазари, араби, египтяни, сирийци и много други.

Като узна за философа, римският папа изпрати за него. А когато той дойде в Рим, самият папа Адриан с всички граждани, носейки свещи, излезе да го посрещне, понеже носеше и мощите на св. Климент, мъченик и папа римски. И тутакси бог извърши преславни чудеса тук: излекува разслабен човек и много други се излекуваха от различни недъзи; така също и пленниците, които се обърнаха към Христа и св. Климента, се избавиха от онези, които ги бяха пленили. Като прие славянските книги, папата ги освети и положи в църквата на св. Мария, която се нарича Фатан (L) Прияслица, и извършиха над тях света служба.

След това папата заповяда на двама епископи – Формоза и Гаудерих – да посветят славянските ученици; и щом се посветиха, веднага отслужиха на славянски език служба в църквата на светия апостол Петър. На другия ден служиха в църквата на св. Петронила, а на третия ден служиха в църквата св. Андрея, а оттам пък – в църквата на великия вселенски учител апостол Павел. И цялата нощ служиха, славословейки на славянски, а сутринта пък отслужиха служба над

неговия свет гроб, имайки на помощ епископ Арсения Ортски, който беше един от седемте епископи, и библиотекаря Анастасий. А философът с учениците си не спираше да въздава богу достойна хвала за това.

А римляните постоянно прииждаха при него и го разпитваха за всичко и два, и три пъти получаваха разяснение от него. Някой си евреин пък, който също така идваше, се препираше с него и веднъж му каза, че според изчислението на годините, още не е дошъл Христос, за когото говорят пророците, че щял да се роди от девица. Като пресметна годините от Адам по родове, философът подробно му доказа, че е дошъл Христос, и изчисли колко години има оттогава досега. И след като го поучи, отпусна го.

Много трудове сполетяха философа, та заболя. И когато понасяше болестта много дни, еднъж, след като видя божие явление, той почна да пее така: „Духът ми се възвиси и сърцето ми се радва за тези, които ми казаха: да влезем в господния дом.“ И като се облече в честни дрехи, така прекара целия ден, радвайки се и говорейки: „Отсега аз вече не съм служител нито на царя, нито никому другиму на земята, а само на бога вседържателя: не бях, бидох и съм во веки, амин.“

На утрешния ден се облече в светия монашески образ и като прибави към светлината светлина, нарече си име Кирил. И в тоз образ прекара 50 дни.

И така почина в господа, бидейки на 42 години, в 14 ден от месец февруари, втори индикт, а от сътворението на този свят в 6377 (869) год.

И папата заповяда на всички гърци, които бяха в Рим, а така също и на римляните, които бяха се стекли със свещи, да пеят над него и да го изпатят, както биха направили със самия папа. Това и сториха. Но брат му Методий запита папата, като каза:

„Майка ни ни е заклела: който от нас умре по-рано, другият да го пренесе в своя братски манастир и там да го погребее ...“ И папата заповяда да го поставят в ковчег и да заковат ковчег с железни гвоздеи. И така го държа седем дни, готвейки го за път.

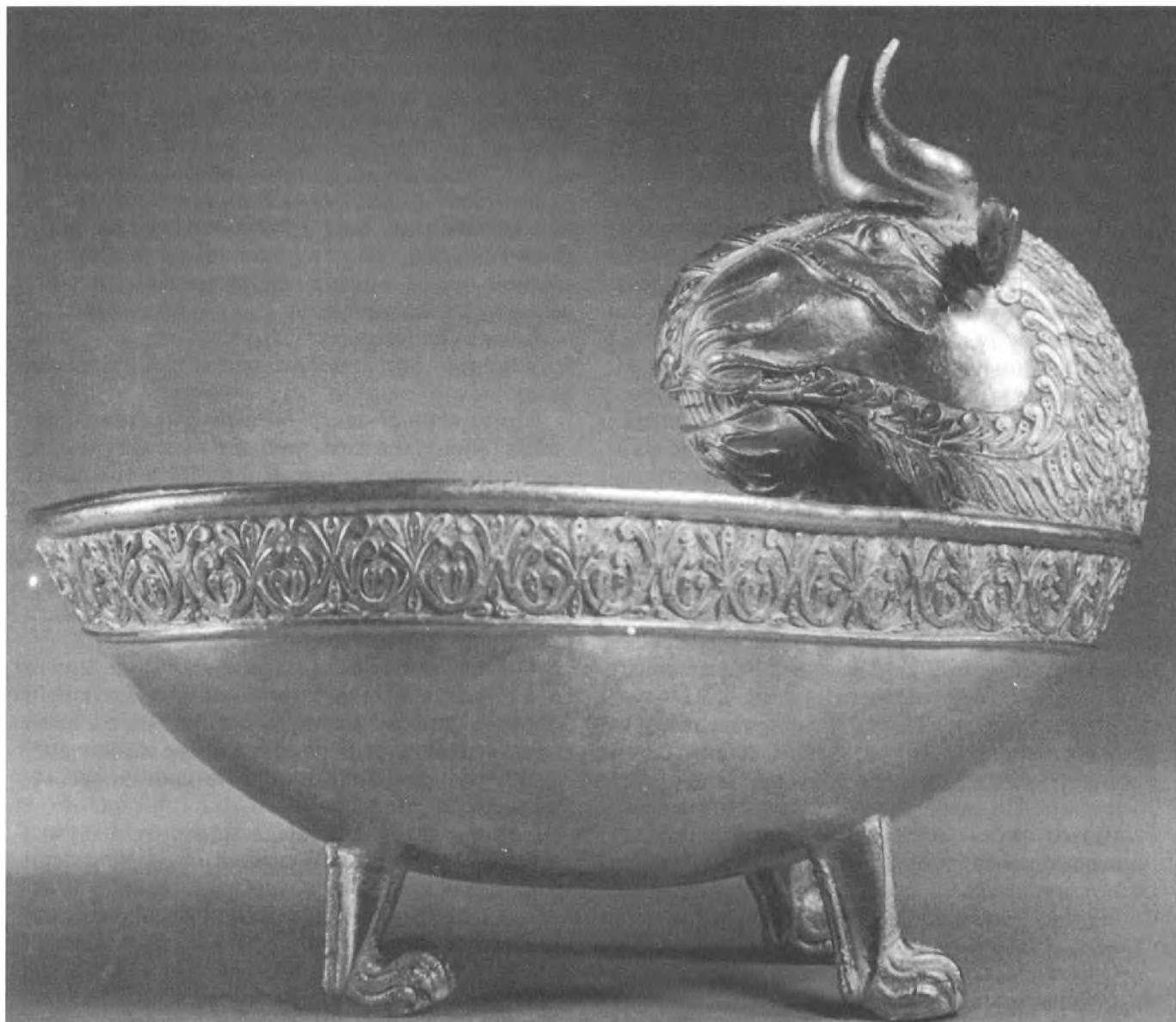
Обаче римските епископи казаха на папата: „Понеже бог е довел тук тогава, който е ходил по много земи, и тук е приел душата му, нему, като на почтен мъж, се пада да бъде погребан тук.“ А папата отвърна: „Заради неговата светост и любов, нарушавайки римския обичай, ще го погребам в моя гроб в църквата на свети апостол Петър.“ А Методий му рече: „Понеже мене не послушахте и не ми го дадохте, ако обичате,

нека почива в църквата на св. Климента, с когото и е дошъл тук!”

И папата заповяда така да се направи. И когато изново се събраха и щяха да го проводят тържествено с целия народ, епископите казаха: „Отворете ковчега да видим да не би да е взето нещо от него!” И макар че много се мъчиха, по божие повеление, не можаха да разковат ковчега. И така с ковчега го положиха в гроба, в дя-

лната страна на олтара в църквата на св. Климента, където започнаха да стават много чудеса.

Като видяха тия чудеса, римляните още по-хубаво се привързаха към неговата святост и към почитта му. И като нарисоваха иконата му над неговия гроб, започнаха да палят над него денем и нощем, хваляйки бога, който прославя така, които него славят, защото нему се пада слава, чест и поклонение во веки веков. Амин.

Унгарският завършек на Чипровското въстание от 1688 година

Чипровското въстание от 1688 г. било най-великолепното българско национално военно действие през XVII век. Кълновете на въстанието – изява на борбеното родолюбие на българския народ, можем да открием в писмо на Филип Станиславов – католическият епископ на Никопол, автор на Абагар, първата българска печатна книга, до Миклош Зрини – поет и пълководец, в което през 1648 г. той поискал помощ срещу турците. Писмото на епископа останало без отглас от страна на Зрини, но католическата църква със съдействието на хърватското духовенство продължила да подбужда копнежа за свобода у българите.

Борческото настроение на българите изблизнало с първична сила, когато в резултат на похода на Свещения съюз, ръководен от папството срещу турците, Унгария напълно била освободена и с превземането на Белград австрийските войски се появили на прага на Балканите. Жителите на българското градче Чипровци, намиращо се в средата на линията, свързваща София с Белград, след като почти 60 години се готвили за този момент, с преливащо въодушевление забързали въоръжени към императорските войски. Най-много се изявили конниците от чипровската фамилия Пеячевич, които се присъединили към хусарите на граф Ласло Чаки и взели участие в освобождението на Оршова и в битката при Зента. С военните си дела фамилията Пеячевич получила първо баронска, а после – графска титла и се издигнала сред хърватската висша аристокрация. Един от Пеячевичите станал хърватски бан, а Габор Пеячевич, наред с Батенберг, бил един от кандидатите за български княз. По подобен начин се издигнало и чипровското семейство Черкич – Парчевич.

Колкото и да били подготвени за борба с османските си поробители Чипровци и околността, героичната решителност на българите не била достатъчна срещу многократната сила на огромната Османска империя, въпреки дълбоката и действителна криза, в която се намирала.

Българите останали сами, макар че и сръбските им съседи се раздвижили. Напредването на императорските войски спряло в преддверието на Балканите поради разцеплението на западното християнство. Французите, западните съюзници на османците, нападнали в гръб императорските сили, поради което устремния освободителен поход спрял. Западът просто изоставил в беда балканските народи. Чипровци могли да удържат срещу многократно по-голямата турска сила от март до октомври 1688 г. След това започнало паническо бягство от ужасното отмъщение на турците.

Тежка мъст очаквала онези, които не се присъединили към императорските войски и вместо това направили опит за съпротива. Турците тръгнали по петите дори и на избягалите чипровци. Бежанците опитали да се установят на няколко пъти, но турската мъст ги прогонвала всеки път все по-далече и по-далече. Католиците били принудени да избягат при някогашните си търговски партньори от другата страна на Дунав във Влашко, а оттам – прогонени от татарите – в Трансилвания и в Банат.

В същото време голяма група от православните чипровци, воювали на страната на католиците, задружно с въстаналите сърби тръгнала на север под закрилата на императорските войски. Предводител им бил сръбският ипекски патриарх Арсений Църноевич, който разгласил за себе си, че е потомък на древно княжеско семейство. За него се знае, че още в 1856 г. забелязал раздвижването сред чипровците и съобщил в Москва, че разпространението на католицизма застрашава единството на източната църква на Балканите. Когато императорските войски навлезли в земите му, той се заклел във вярност към император Леополд. Ето защо при изтеглянето на императорските войски, той поел след тях заедно с 37 хиляди семейства. Императорската администрация настанила бегълците до Дунав в Сентендре. В Унгария името на патриарха е запазено в българската форма Черноевич

– и в историческата наука, и в общественото съзнание – това доказва, че по-голямата част от неговите поклонници, идващи с бежанската вълна са били българи. Поради по-късните вълни от бежанци обаче, те останали в малцинство и Сентендре се превърнало в сръбско селище. В подкрепа на това говори и обстоятелството, че най-старата църква на Сентендре и до днес носи името Чипровачка, т.е. Чипровска, което обаче е сърбизирано. На подобни явления сме свидетели и в наши дни, когато името на патриарха обратно се сърбизира не само у нас, но и в България. Книгите и енциклопедиите ни препращат от българоподобното Черноевич към сръбската форма Църноевич. Има и други значими доводи, които говорят за първоначалния български характер на Сентендре. Великолепните ритуални предмети от Църковния музей в Сентендре показват тясно сходство и даже идентичност с богатството на чипровските ювелири, известни в далечни земи. Библиотеката на църквата пази събрани първите български книги, излезли в Пещенската печатница на будайския университет. Тук трябва да се спомене и това, че спомен за българи носи една местност близо до Сентендре с название Избег. По време на Чипровското въстание се вдигнали на борба и жителите на съседното градче Копиловци, избягали от яростта на преследващите ги османлии през тясното дефиле Збег между Копрени и Трите чуки. В крайна сметка трябва да се приеме сведението на съвременните сръбски хроники, които определят крайдунавското селище Сентендре като българско селище. Това може да се отнесе и към българското средновековно селище на острова, което Елсмер Маюс е изследвал подробно.

Бегълци от Чипровци се заселили и в столицата. Столичният архив пази имената на неколцина българи, които твърдели, че са чипровци. Вероятно те са се заселили в сръбския квартал, наричан Табан, на будайския бряг, където до края на миналия век се споменавали и българи. И тук, както и в Сентендре, българите са се претопили в сръбското мнозинство. Между другото името на Табан произхожда от турската дума Табакхане / кожарска, табашка работилница/ и се употребява до днес в много български и сръбски градове. Споменът за тях се пази само в надпис на банята „Рац“, рацката църква е разрушена по време на Втората световна война и не е реставрирана.

Отделно би трябвало да се занимаем с названието „рац“, защото в стария унгарски език са наричали с това име не само сърбите под османско владичество, то обхващало и западните българи, граничещи с тях във време, когато етническите граници са били доста размити. Така

Янош Комароми – писарят на Имре Тьокьоли, в дневника си, както и Келемен Микеш, в спомените си за емиграцията на Ракоци, написани във вид на писма, възприема и Видин като рашка област. Микеш, обаче, продължавайки пона изток, докладва само за българско население. С двойното значение на наименованието „рац“, великосръбският шовинизъм успя да замъгли опередено българския национален характер на Чипровското въстание. В представата на съвременниците Чипровци и околността му се смятали за рашки. Подчертаването на български национален характер на движението, изваждането му от мъглата на забравата и пречистването на спомена за него е сред бъдещите задачи на историческата наука. Трябва да се признае, че българската историография дълго време, подчертавайки прекалено католическия характер на Чипровското въстание, изтласка на заден план и омаловажи значението на събитието. Претокриването му и поставянето му на място е заслуга на по-новите български исторически изследвания.

Споменах, че в освободителния военен поход, чипровци и Парчевичите са били взети под опекунството на хусарите на граф Ласло Чаки, воюващи в императорските войски, заедно с полка Палфи. За съжаление обаче, в интерес на историческата истина трябва да признаем, че по ирония на историята и в противниковия лагер унгарците също имали роля. Имре Тьокьоли и неговата бездомна армия, която притежавала значително по-голяма военна сила, изтласкани от родината си, станали наемници при османлиите. В дневника си Янош Комароми с похвала пише, че на дунавския бряг господарят му посекъл със сабята си хиляди „рац“ и се възкачил върху надгробната им могила. Опитният полководец Тьокьоли навярно лесно примамил по-необиграните в сражение българи, сигурно за тях става дума, и в една битка разгромил въстанието им. Вероятно, с непристойното си участие унгарският национален герой Имре Тьокьоли е накарал унгарската историография да мълчи за Чипровското българско въстание. На запад с особена острота са нападали протестанта Тьокьоли заради сдружаването му с турците. Никой, обаче не мъмри французите заради съюза им с турците. След като не са могли да се завърнат в родината си, войниците на Тьокьоли трябвало да останат на турска земя. Специален султански ферман ги заселил в опустошеното Чипровци. Унгарците намерили земята там за неподходяща за земеделие, разпръснали се към по-плодородни земи и така следата им изчезнала. Може би спомен за тях пазят унгарските имена на местности, които се намират на много места в България.

За забвението, в което потъва споменът за Чипровското въстание в Унгария не малка роля е изиграла вероятно и определената унгарофобия на Патриарх Черноевич. Още с пристигането си патриархът се обвързал с Виенския двор.

Това предопределило и враждебното отношение на сърбите в Унгария към унгарските национални интереси и е посяло семената на бъдещата вражда.

Превод: Адриана Петкова

Пътепис за България на Лайош Талоци от 1881 г.

Развитието на балканската културна политика на Австро-Унгария през последната четвърт на XIX в. и през първото десетилетие на XX в. е неразривно свързано с името на един унгарец – историка Лайош Талоци, наречен още „основоположник на унгарската балканистика”. Това е напълно естествено, като се има предвид, че след Съглашението през 1867 г. политическото и икономическото управление на източната част на монархията поема Унгария. Още първият ѝ министър-председател след Съглашението, а по-късно и общ външен министър на Австро-Унгария граф Дюла Андраши се стреми да осъществи в балканската политика на монархията специфичните унгарски интереси. В подкрепа на своето гледище той изтъква политическата и стопанската роля на средновековното унгарско кралство на Балканите, които в резултат на османското нашествие се превръщат в историческа традиция. Тази политическа тенденция подкрепя и Бениамин Калай, заместник-министър на външните работи в Австро-Унгария от 1879 г., който през същата година представя в Будапещенската академия на науките мемоара си „За източните задачи на Австро-Унгария”. Там той излага идеите си за историческата унгарска мисия на Балканите, които са посрещнати благосклонно от Франц Йосиф. През 1882 г. големият познавач на Балканите Б. Калай е назначен за общ министър на финансите в Австро-Унгария, и в качеството си на такъв ръководи и делата на окупираните Босна и Херцеговина. Както в научната си работа, така и в подготовката за решаването на възникващите политически въпроси той има нужда от подходящ помощник. Необходимите качества за сътрудник Б. Калай открива в младия унгарски историк Лайош Талоци.

Той е роден в Каша през 1857 г. В Будапещенския университет първоначално следва право, но интересът му бързо се насочва към историята. След като завършва образованието си, постъпва на работа в Унгарския национален архив. Първите му публикации „Въпросът за зна-

мето и герба на Босна” (1881), „Пътуване из Леванта. История на унгарската търговия с Изтока” (1882) и „Русия и родината ни” (1884), разкриват не само отличните му познания за миналото на Източна Европа, но и изключителния му усет към душевността на балканските народи. Младият Талоци, вече преброял Балканите, привлича вниманието на Калай именно с тези свои книги, особено с пътеписите си и с доброто си познание на сръбски език. През 1885 г. Калай го назначава за директор на Архива на придворната камара към Общото финансово министерство – длъжност, на която той държи до края на живота си, поради интересите си към историята. Политическите способности на Талоци, проявени по време на участието му във важни мисии на Балканите, му помагат да се издигне в служебната йерархия: през 1912 г. общият министър на финансите Ищван Буриан го назначава за вътрешен таен съветник. Малко след това Талоци преминава в отдел от III ранг – най-високата служебна степен за държавен служител в монархията (с изключение на министрите и пълномощните министри). През 1915 г. е назначен за граждански управител на окупирана Сърбия.

Политическата дейност на Л. Талоци е неразривно свързана с научните му интереси. Той не само остава верен на източните планове на Б. Калай, но е и човекът, който организира и ръководи през целия си живот научното изследване на Балканите от унгарска страна. В основата на научната си програма поставя проучването на историческите връзки между Унгария и Балканите, по-точно – историкът архивист Талоци се стреми чрез издирването на неизвестни дотогава извори да представи възможно най-близко до действителността облика на средновековното унгарско кралство и историята на неговите връзки със съседните славянски народи, а от така съставената историческа картина да извлече политически заключения за съвременната му епоха. С тази насоченост на дейността си към Балканите и с организирането на научната рабо-

та по тяхното изследване, Л. Талоци е пионер не само в унгарската, но и в централноевропейската наука.

Неговото научно творчество и политическата му дейност са свързани предимно с историята на Сърбия, Хърватско, Босна и Албания и отношенията им с Маджарско. По повод на изследванията си през 1894–1895 г. той се обръща към банатския българин, францисканец историк Еузебус Ферменджин. Като добър познавач на архивите в Италия Ферменджин го уведомява за съхраняващите се там извори за историята на Босна и Маджарско. Интересът на Л. Талоци към България не заема централно място в работата му, но го съпътствува през целия му живот. Той се поражда още през младежките му години – по време на пътешествието му из Леванта през 1881 г., което му дава възможност да обобщи историята на унгарската търговия с Изтока. Пътните бележки от тогавашното му посещение в България са водени в периода от 27 август до 8 септември 1881 г. Впечатленията си от Княжеството и от Източна Румелия е отразил в две глави: „От България” и „В Румелия”. През погледа на специалиста историк и с изключителен усет към географските и геополитическите дадености на Балканите Талоци описва външния облик (обществени сгради, пазари, места за забавления), етническият и социалният живот на Видин, Лом, София, Пазарджик и Пловдив след Освобождението, състоянието на земеделието, политическото състояние в страната след Руско-турската освободителна война, начина, по който се изгражда новата българска държава (създаването на административната система, организацията на войската, развитието на училищното дело) и участието на руснаците в този процес. Неговите наблюдения върху състоянието на Видинската крепост, на железопътните линии, на българския внос и износ дават отговор на основните въпроси, които интересуват монархията по отношение на България. В отделни глави авторът споделя впечатленията от срещата си с българския княз Александър Батенберг, с неговия главен секретар Константин Стоилов и министъра на просветата Константин Иречек. И днес четем с удоволствие оригиналните и изпълнени с чувство за хумор бележки за институции, за отделни личности, за гърци и българи, за турци и татари, за сърби и албанци. Талоци пише за България изразително, с лекота и добронамереност, което прави пътеписа му интересно четиво както за специалиста, така и за обикновения читател. Разбира се, изложението е

написано в духа на тогавашната австроунгарска политика на Балканите – пропито е от антируски настроения и симпатия към турското население. Освен това пътеписът отразява и някои вътрешни противоречия в монархията, като например тези между чехи и унгарци, унгарци и хървати. Така е, защото Талоци винаги свързва резултатите от пътуването с унгарската история. Но той има верен усет за действителността и успява да запази добрия тон, а пътеписът му се отличава със самостоятелен поглед, с богати предвиждания за българската действителност.

Равносметката, която прави Л. Талоци в края на своя живот пред приятеля си Иречек, макар и косвено, също е свързана с България. „Разликата между нас е, че Вие с младежки идеализъм показвахте на един новоосвободен народ културните пътища, докато аз, в края на своя жизнен път, наблюдавам като зрител един талантлив, но политически развален народ” – така в началото на 1916 г. гражданският управител на окупирана Сърбия споделя откровението си с бившия министър на просвещението в България. На 1 декември същата година Талоци става жертва на железопътна катастрофа на връщане от погребението на Франц Йосиф. Известно е, че за свой наследник той определя тогавашния си секретар Михайл Юнгерт-Арноти – бъдещият унгарски пълномощен министър в София по време на Втората световна война, изиграл важна роля в съгласуването на унгарската и българската политика за реванш по отношение на Добруджа и Трансилвания. През осемте години съвместна дейност той научава много от Талоци, а самият Талоци гледа на способния млад служител като на свой ученик. Талоци насочва вниманието и на млади унгарски учени към България. Такъв е случаят със слависта Янош Мелих, който проучва тюрско-българските заемки в унгарския език. Той съдейства да се осъществи през 1908 г. успешно научната му командировка в България.

Известните за сега документи от личен характер за живота на Л. Талоци показват, че неговата политическа дейност не е пряко свързана с България. Но като историк той има определени заслуги за популяризирането на освободена България и на историческите връзки между българи и унгарци, за издирването на извори за средновековната българска история. Тъй като, за съжаление, името и делото му са непознати у нас, публикуваме споменатия пътепис за следосвобожденска България – част от неговото „Пътуване из Леванта”.

Пътуване из Леванта (откъс)

Клисура, 30 август

От Лом-Паланка до София води сравнително добър път. Това е заслуга още на Мидхад паша. Цялата българска поща и другите товари пристигат по този път до Дунав. Преди три години Лом-Паланка беше малко, мръсно място с две минарета, днес е авторитетно търговско селище. Находчиви кръчмари, груби носачи дърпат чужденеца, чиято съдба го е довела до тук. Собственикът на първия хотел Bellevue е Фоне, един от съзаклятниците от Топчи дере, много трудно избягнал бесилката. Днес е уважаван човек. В този край са на мода изцяло ренесансови понятия, всеки живее, както може. Ако не успее да свали княза, ще стане кръчмар, ако и това не стане – ще бъде арендатор, ако пък се е скъсала всяка връзка, остава само науката, ще постъпи на служба. Моят любезен домакин от Паланка, един „банатски” арменец, следователно наш съгражданин, е изпитал всичко това. Сега разкрива мраморни мини и припечелва допълнително, превозвайки пътници до София.

Човек на може да си представи по-хубав и едновременно с това по-изморителен път от този, който води до българската столица. В романтична последователност се редуват планини, долини, реки, блата, гори. Разстоянието между София и Дунав е 28 мили и въпреки това от Пеща до Париж може да се стигне по-лесно. Нужни се 32 часа ходене пеша, пътуване с кола и яздене. При това трябва да се нощува веднъж под открито небе, втори път сред говедари.

От Дунав до планинската верига на Малкия Балкан има 8 мили плодородна равнина. Тя е добре обработена, като се има предвид малобройното ѝ население. Българите изживяват сега приблизително онзи период, който е настъпил за руснаците след освобождението им от крепостното право. Преди надницата е била 1 франк, сега искат 3-4 франка. Тук откриваме огромно количество необработена земя, цената ѝ е спаднала изключително много след изселването на турските собственици и въпреки това селищата напредват много бавно. Българинът по природа

е ревнив и не обича много чужденеца, надницата е прекалена, обработваемите земи се намират изключително далеч от малобройните села, така че обработката им е почти невъзможна. И ако след много голямо усърдие европейският фермер (по-сполучливо не може да го охарактеризираме) все пак постига резултати, скъпият превоз значително намалява неговата печалба. Търговията със селскостопански продукти е в по-голямата си част в ръцете на испански и европейски евреи, които държат складовете си в по-големите дунавски градове. В планината все още продължава жътвата, докато в равнината всичко е прибрано. По шосето от Паланка се придвижваме без затруднения. Мой спътник беше един чешки аптекар, когото съдбата довела тук направо от Виена. Бедният, не успяваше да наругае докрай вниманието на тукашните насекоми към чужди тела и много се озадачи, че южните му събратя не пият бира. Така изкарахме до вечерта.

Вечерта към седем настана пълна тъмнина. Приближавахме се към Балкана, който тъмнееше пред нас с високите си върхове. Само луната осветяваше околността слабо, може да се каже призрачно. Наляво и надясно блата, в тях свистеше цяла войска от водни птици, вечерният вятър шумолеше в клоните на дърветата край пътя. Отвреме навреме край нас потропваше някоя волска кола, натоварена с царевица. Придружаващият я българин учтиво сваляше шапката си – малък червен фес. Понякога преминаваше на дребния си, но издръжлив планински кон някой куриер, спътникът ми, вземайки всекиго за бандит, допираше спусъка на револвера си. По-късно се разбра, че в уплахата си бе забравил да го зареди.

Наближаваше вече късна нощ, когато стигнахме до човешко същество. Открихме хан (чарда), подобен на наколните постройки на езерото Фертьо, успяхме да събудим кръчмаря само след дълго тропане. Нямаше храна, но даде сено и одеяло, непрано от миналия век. Спътникът ми,

син на Венцел, искаше да спи прав, но хладният въздух го прогони бързо под покрива. С каруцаря ни сънувахме в каруцата съня на истината и едва сутринта забелязахме, че множество пернати бяха потърсили нашата компания. Чехът от чардата беше още по-зле – прасето на ханджията упорито ровеше край него и си отиде едва сутринта, когато го обезпокои вдигнатата от свинското стадо тревога.

Рано призори пристигнахме в Клисурска. Малко селище в подножието на Балкана. Прилича на селата в Черна гора. Всяка къща е отделена, хора и животни са събрани в едно общество. Населението преживява главно от това, че превозва с волски впрягове до върха пътуващите през Балкана. В такива случаи разпрягат конете, впрягат в каруцата волове, обикновено два чифта и пътуването през Балкана започва. Нагоре гонитбата през треви и храсталаци трае пет часа. След това мъжете на конете, а жените и децата се возят в каруцата. Клисурският ханджия беше образован цинцар (македонски влах), който се държеше по европейски, знаеше няколко езика и готвеше твърде добре, поне в сравнение с останалите българи. Изобщо румънският елемент в България има удивителен напредък. До границата с Румелия почти всеки, дори и селяните в планината, разбираха и говореха влашки. Това е разбираемо за образования човек, тъй като в началото на турското робство Влашко е било истинско свърталище за преследваните. Разпространението на езика след селяните трябва да се обясни с разпространението на румънския елемент подобно на влашкия и с неговото определено превъзходство. Заедно с всичко това по-възрастното поколение българи и до днес, а и много по-късно както споменавам, говори и ще говори турски; ако обсъждат важна работа обикновено я уреждат на турски.

Нашият влашки хотелиер ни обслужи с всичко, с хляб, със сол и ни отправи на път с благословията си. Дадохме преднина на чеха. Тръгнахме на път на коне към високия 6000 стъпки връх заедно с приятеля ни арменец. Отначало всичко вървеше без затруднения, обаче в първата половина на пътя конете се изплашиха от един бял дънер и двамата геройски паднахме на земята.

Тази по-ниска предна верига на Стара планина е питомна, склонът ѝ, гледащ към Дунав, е богат на дъбови дървета, докато склонът ѝ към вътрешността на провинцията е гол и покрит със зъбери. Каменистият, скалист път се вие по стръмно възвишение покрай течението на Лом; по-надолу се чува чуруликането на пеещите птици; към върховете на планината се реят скални орли. Заедно с това хладен повей смекча-

ва жегата и тъй твърде приятно стигнахме до скалистия гребен, откъдето се откриваше внушителна гледка към Дунав и към простиращата се под нас равнина. Ако можех да фотографирам с думи, навярно бих могъл да опиша впечатлението. Само това бих могъл да кажа – пред нас се сливаха очертанията на българския, влашкия и сръбски бряг в своето бляско разнообразие. По билото на планината се забелязваха двете изкопани още по време на войната срещу турците линии на окопите, а около тях вдигаха врява италиански работници, които строяха пътя. Шумът на взривовете, кътенето на лопатите и кирките нарушаваха идиличната тишина.

Южната страна на Балкана вече не разкриваше нищо интересно. Следваше Гитцим – една малка пощенска станция, където пастири-овчари играеха с амоге карти, както изглеждаше над една тиква, което беше твърде странно. Късно вечерта пристигнахме в долината на Витоша, където лежеше българската столица София. В сравнение с нашето нанадолнище, което са влошили изкуствено, пътят до 7-те кръга в Дантевия пъкъл беше истинско огледало. Той е „изравнен“ с камъни колкото човешки бой, само и само да не се случи нещо лошо. Смейки се, наблюдавахме бедния българин, когато оплакваше счупеното се колело и не можеше да мръдне нито напред, нито назад. След половин час, точно когато тръгнахме по по-добър път, едно раздрусване и оста ни се счупи на две. Сега пък той можеше да ни се смее. Беше десет и половина вечерта, най-близката станция е на час отук. Какво да правим?

Тръгнахме пеша с 30-килограмов багаж, каруцарят псуваше и водеше конете си, нашият чех се молеше, а пък аз се смеех. На сутринта успяхме да намерим коне и след 52-часово пътуване пристигнахме в София.

София, 3 септември

София е в подножието на Витоша, върху руините на древната Сердика. Центърът ѝ образува малък, привлекателен район. Отпред се сине планинската верига на Малкия Балкан, отзад върховете на Големия Балкан с високия 9000 м. Рило. Всички пътешественици са единомисленици, че източните градове си приличат един на друг като яйце на яйце. И в София е налице същността на Изтока, въпреки че тя разкрива едно изключително интересно и очепиящо за Изтока явление – изгражда се. Като в град на янките – навсякъде копаят, градят, достойните за почит минарета не могат да избегнат чука на строителите гяури, дългобрадите испански евреи си клатят главите, че „няма да остане камък върху

камък”. Не може обаче да се отрече, че християнската епоха не си губи времето. Всичко кипи, българинът е предприемчив в много отношения, много му допада основополагащия период. В страната са дошли чешки, немски, френски, италиански, даже унгарски архитекти и инженери, те са разрушили колибите, дори къщите, не съответстващи на това понятие, и навсякъде се виждат очертанията на европейски редици от къщи. Взети са пожарогасителни мерки, югоизточната част на града е вече регулирана и по протежение на ихтиманския (румелийския) път се издига съвсем хубав град. Там изграждат временното княжеско жилище – двуетажен дворец с малък купол. Там се намира и паркът, в средата с будка за срещи на избрано общество. Градът се разхубавява и в центъра мръсотията не е толкова голяма, колкото в другите източни градове, поне боклукът не разпръскват както преди. По своя характер целият град може да се нарече търговски. Според най-новото преброяване на населението България има 2000800 жители, София – 27000, от тях 6000 евреи. В ръцете на евреите е по-голямата част от търговията. В събота градът изглежда като мъртъв. За присъствието на княза свидетелствуват много различни по ранг офицери. Плоската бяла руска шапка е изместила напълно феса. Най-голяма гордост за всяко дете е тази бяло-зелена-червена шапка с кокарда. Да прибавим още множеството чиновници, едри търговци и няколко европейски индустриалци и пред нас е пълната картина на града.

София като всеки източен град не е могла да се развие дотолкова в смисъла, който влагаме. През 1553 г. Антал Веранчич я описва в пътеписа си почти като пътешествениците от поново време. Този духовит унгарски дипломат, съчетаващ финия такт с венецианска способност да наблюдава и през XVI в. е виден представител в пълния смисъл на принципа „с повече ум, отколкото с повече сила”. По време на пътешествието си през 1553 г. към Портата по пътя Белград – Ниш – Пирот – Филипопол отишъл в Константинопол. „София – казва той – е открит град, без стени, широк и дълъг, отличава се по броя на населението и по къщите си, българско средище и сборно място на много търговци. Лежи в равнина в подножието на Витоша.” Къщите не се отличават с нищо особено, много малко са направени от камък. При това са ниски, заслужава да се споменат само турските църкви, каменните мостове, баните и кервансарая (открита странноприемница). Известен интерес към града предизвикват 14-те минарета и зовът за молитва на улемите. След това си припомня ми-

налото му и споменава за срещащите се на всяка крачка старини.

Наистина и сега не може, а и не трябва да се търси система в устройството на града. Кривите му улици се вплитат една в друга, а главните в повечето случаи стигат до двете магистрали (дунавската и румелийската). Днес само едно от многобройните му минарета служи за чисто църковни цели. И това е достатъчно за останалите тук 300–400 турци. Освен това обаче има и много български църкви, а от времето на кримския поход и една католическа. Населението е смесено, естествено от новата епоха насам доминира българският елемент. Българският е езикът на администрацията и в училищата. Във войската езикът на командния състав е руският, а за вътрешно ползване – българският. Повечето от чиновниците са тукашни хора, във войската сред офицерите също има техни сънародници. По-долните слоеве на населението са българи, търговците, които споменах по-горе, са предимно испански евреи, крѣчмарите са руснаци, германци, власи и гърци. Малкото турци, които са останали, се занимават с мисловна дейност или политиканствуват, малцина са постъпили на държавна служба. Южните славяни научават бързо език и тук много от тях говорят повече езици. Освен български говорят руски и влашки, а образованите, учили в чужбина – и френски, италиански, немски, болшинството от простолудията разбира руски. Ако не разбира някой южнославянски език, чужденецът много трудно общува с хората от народа. Заговори ли ги на родния им език, към него са вежливи, освен ако не се държи грубо, народът бавно се приучва към френската вежливост. И днес руснаците още се радват на почит заради грубото си държание, а турците – заради гордия си и заповеднически маниер.

Не заслужава да се споменава дори, че сред образованите се срещат и напълно европейци, още повече, че те са познавачи на фини обноски и на световната литература. Затова способствува до известна степен и левантийският дипломатичен маниер, който са усвоили от гърците. Много ловки са в прикриването на симпатиите и антипатиите си и са големи привърженици на бързия напредък. Извиняват се пред чужденеца за примитивното си състояние, но си падат много по избързването напред. Съвсем естествено е да подражават на всичко, поне в малка степен, и да правят всичко само и само да си създадат търпими условия. Всеки обича да политиканствува и търсенето на вестници е сравнително голямо. 400-те хиляди българи имат шестнайсет вестника и почти всички преживяват. Сред чуж-

дите вестници заедно с руските се получават немски и френски, срещат се почти навсякъде. Тук има читалище, малка национална библиотека, средно училище, една фирма продава заедно с кибрита и книги. И затова не се шегуваме, тук търговията има бакалски характер, във всеки магазин продават различни видове стоки, които се търсят. Най-вече тютюн, кибрит, първият е поносим, вторият е лош. Не рядко в един магазин се предлагат лук, ботуши, сабя, мас, шапки, американски ром и помада за мустаци.

Тъй като има твърде многобройна интелигенция, естествено има и достатъчно кръчми, певчески дружества, сладкарници. Измежду хотелите има един поносим – на Родак, унгарски сърбин от Кикинда, останалите са един от друг по-лоши. Почти всички имат надписи на френски, като „Grand Hotel”, но в нито един няма повече от 4 мръсни стаи (най-евтина 2 фр.). В кръчмата отмерват пещенска бира за 60 корони и тук се събират на влашко-циганска музика всички пропаднали хора на града. Циганите свирят доста добре, предимно хубави румънски песни, които диригентът им придружава с текст. Често свирят унгарски песни и допотопни Щраусови вальсове. Чешката военна музика свири прецизно два пъти седмично и на съвсем добро равнище. Преживяват и свирците на латерни, които идват пеша през Балкана с маймуни и пудели. Докато пиша тези редове, пред Grand Hotel „София” тукашният свирач на латерна урежда серенада в чест на една представяща се тук танцьорка. Отгоре на това цяла нощ свирят в кафене „Одеса” пеят на сръбски винарската песен „Хан Банк“. Бедният Върьошмарти може да се радва на победата, която жъне тук чудесната му песен. Но не само тук, и в много обикновени кръчми се чуват твърде често унгарски песни с български текст особено от „Селската мизерия“. Поради това, че в Белград тази пиеса е действително касова и хубавите ѝ песни звучат

из целия южнославянски край. Един мой познат, на чиито думи може да се вярва, спомена, че песента „В зори преди зората” се пее във Филиппопол на гръцки език. Почти всички влашки песни придобиват характера на чардаша или по-точно казано – румънизират чардаша. Народът се интересува от музиката, но не може да се въодушеви. Няма възможност да изрази предпочитанията си по никакъв начин. Трудно се изтрива Кайновия печат на робството. И още, най-много ми харесва сдружението на електростанцията „Маркулес”, която напоследък импонира на обудайското haute volée.

Сред членовете на тукашната австро-унгарска колония най-много са чехите, като най-образован славянски елемент. От тях произлизат аптекари, помощник-търговци, учители и музиканти. Немците преживяват като инженери. Сред нашите унгарци трябва да споменем запаятчиите. Унгарци-сарачи, ковачи, срещат се и гостилничари, предприемачи, които държат на честта си като интелигентни хора. Дошли са предимно от Южна-Унгария.

След всичко това възниква въпросът – какъв живот имат жителите на София при тези условия? Бедният българин харчи по-малко, отколкото му е необходимо, а по-образованият обратно. По-бедният слой от народа се задоволява с 2 черни кафета, една ракия, две-три зелени чушки, с едно парче хляб и с малка порция тютюн, всичко това не струва повече от 50 сантима. Гостилниците са скъпи, лоши и все пак български. Макар да няма никакъв културно-исторически интерес в разгадаването на това поюжнославянско меню на австрийската и унгарската кухня, ще споменем обаче, че българските селяни познават само две ястия – мамалигата и „домашно приготвеното” (месо с лук). Други ястия не може и да назове, което говори за древна традиция.

Шумен и унгарската емиграция

За оформянето на добрите връзки между българи и унгарци в исторически аспект голямо значение има пребиваването на Кошутовата емиграция в Шумен след неуспеха на революцията от 1848–1849 година. По темата вече е работено доста, публикувани са много материали и преводи, но тя остава много привлекателна, защото фактите и събитията от този период винаги могат да се преоценят от нов ъгъл на зрение. Срещата на двата различни начина на живот, психика и менталитет дава богата основа за сравнение и много подробна информация за бита на жителите на Шумен по онова време, както и за настъпилите промени под влияние на новата и чужда култура, чиито носители са емигрантите. Интересен източник на сведения от българска страна са спомените на съвременници на тези събития, записани в края на миналия век от Стилиян Чилингиров, Боян Пенев, а също така спомените на Илия Блъсков. Делничните любопитни факти, за които разказват те, ни правят съпричастни на отминали събития и на всички парадокси, съпътствали промените по онова време.

Поради стратегическото място на град Шумен във войните между Турция и Русия, от началото на 18 век градът се издига като един от най-важните стопански центрове на Дунавския вилает и покрай нуждите на турската армия от облекло, обувки и оръжие тук процъфтели обувчарството, абаджийството, кожухарството и железарството. Пак поради стратегическото местоположение около 52% от населението на града било мюсюлманско, българите съставлявали 40% от близо двадесетте и две хиляди жители, арменците били 5% и около 2% евреите. Преобладавало мюсюлманското население и обликът на града бил типично ориенталски. Над ниските дървени къщи се извисявали минаретата на 36 джамии и в очите на чужденците, посещаващи града, се създавало впечатление, че жилищата са временни, а джамииите – вечни. Улиците били криви и тесни и придавали на града неугледен вид. Сред многобройните минарета двете

български църкви оставали почти незабелязани. Според спомените на унгарските емигранти, сред църквите на нетурските народности се откроявала арменската църква. На оживения пазар се предлагало всичко – платове, кожи, медни изделия. По-европейски вид на града придавали няколко нови обществени сгради – оръжеен склад, военна болница и голяма казарма.

Българите в града живеели изолирано и тихо. След залез слънце рядко можело да се види българин на улицата. През деня българките ходели облечени полукадънски, тоест силуетът, очертан от облеклото им, напомнял на облеклото на туркините. През деня младите жени излизали преоблечени като стари. Мъжете също се обличали подобно на турците и облеклото им се различавало главно по цвят. Само двама-трима мъже в града, ходили във Влашко или в Цариград, носели вместо традиционните потури, абичка и вързана на главата кърпа „френски дрехи“ или дълга антерия и джубе, фес или калпак.

Битът, покъщината и обстановката, в която живеели шуменци, били скромни и не надхвърляли с нищо границите на най-необходимото. Според турските обичаи те дори търпели някои ограничения – например, не консумирали свинско месо. То се продавало обикновено тайно, покрито с дърва или друга стока на пазара или в метоха при градската църква.

Слаба била и информираността на гражданите по различни политически въпроси. Около 1849 г. „Цариградски вестник“ се получавал от двама-трима души в града. Този, който получавал вестник, бил считан за „голям човек, понеже приемал газета от Стамбул“. В повечето случаи шуменци сами тълкували събитията, за които дочували или виждали. Така например според някои „унгурите дошли, понеже се запалил Балканът им и той бил направен от чимширлък“, а според други „унгурците бягали от холерата и затова дошли в Шюмен“. Трети пък смятали, че специална турска войска е отишла във Влашко, за да прекрати влизането на холерата в Турция.

Революционните събития не са били твърде ясни и както разказва Илия Блъсков в спомените си, тогава хората, „родени и преживяли роби, разбира се не са имали и понятие, що ще каже свобода”. Дори до известна степен са се отнасяли с неразбиране и присмех към саможертвата на емигрантите. Едва в тези години думата „народност” навлиза в по-широка употреба, а на училището бил поставен надпис „Народно училище” и това можем да считаме за белег на започващото духовно възрождане.

В такава обстановка в града пристигат емигрантите през есента на 1849 г., предвождани от видни дейци на националноосвободителната революция в Унгария Лайош Кошут, Йозеф Бем и Хенрих Дембински. Точният им брой не може да се определи със сигурност. Турската администрация отрано подготвила настаняването на чужденците и те били разпределени в български и арменски къщи и в турските казарми. За емигрантите ежедневието протичало монотонно, те търпели редица несгоди, тъй като битът на българите в това време рязко се отличавал от европейския. Например, много страдали от студа, понеже прозорците дори и в по-хубавите къщи били облепени с хартия, а печки за отопление нямало, навсякъде им предоставяли само луксозните за онова време мангали. Липсвали лекари, а доколкото ги имало – те били невежи турци, понеже „гяурин не можел да стане лекар”. По-късно на емигрантите се дължи отварянето на първата българска аптека.

За да задоволят своите изисквания към храната, емигрантите се устроили, доколкото било възможно, за самостоятелен живот – отворили си унгарска кухня и месарница, в която въвели откритата продажба на свинско месо без да зачитат турските нрави, което много въодушевявало българите. До село Мараш те си купили чифлик, където се занимавали със скотовъдство и по-късно той бил наричан „Унгунов чифлик”. От емигрантите шуменци се научили да правят най-хубавите колбаси, жамбони и езици в околността.

От стопанската дейност на емигрантите са интересни и други факти, които имат по-трайно значение за бита на град Шумен и за българската материална култура като цяло. Пак за собствените си нужди унгарците си направили пивоварна. Местен майстор казанджия им приготвил казан и ермомелка, с които те започнали да правят бира. Счита се, че от тази тяхна инициатива води началото си и българската пивоварна промишленост, тъй като след Освобождението начинанието било продължено от Илия Гагората, който устроил градска градина за разходки

в празничните дни и там отворил бирария и кафене.

Чужденците правели силно впечатление и с необикновеното си облекло. Според описанието на съвременници те имали „вълшебни дрехи”. Мъжете носели униформи или френски дрехи, т.е. панталони и сако и ползвали джобни часовници. Били обути в обувки, направени с клечки – непознат от местните майстори начин за изработка на обувки. Дотогава се носели плитки сафтянени обувки без токове, а най-хубави и луксозни били бирдикишлиите – турски едношевени ботуши. Някои по-смели и заможни младежи от града веднага решили да се преобразят по подобие на емигрантите. Почти мълниеносно се променя модата в града и турското на вид облекло било заменено с палта, панталони, вратовръзки. Жените на емигрантите носели рокли с малакоф, което правело смешно впечатление в града. Дълго шуменци помнели разни забавни случки. Веднъж много учудена от странната рокля селянка приближила една чужденка на пазара и повдигнала полите на роклята ѝ, за да види какво държи плата така разперен, тъй като не могла да я заговори. Въпреки че било посрещнато със смесени чувства, новото облекло било възприето бързо и от заможните жени в града, които захвърлили домашнотъкания сукман. Промяната се извършила доста динамично, което е отразено не само в спомените, но и в някои литературни творби от онова време. Понякога заимстването било възприемано като чуждо и отрицателно явление, повърхностно и неблагоприятно подражание – например в творбите на Добри Войников /„Криворазбраната цивилизация”/.

Освен в облеклото, емиграцията способствала за ускоряване на промените и в други области. От емигрантите било построено и първото каменно здание в града – прочутата Таш-маза, където било създадено кафене по европейски образец, наречено от чужденците „казино”. Под тяхно влияние се усъвършенствал коларският занаят и били направени първите в града железни коли. С емигрантите на мода идват европейските ножчета заместили на габровските косерки, в обущарството било въведено избаботването на обувки с клечки. Заможните граждани започнали да си светят с хигиеничните свещи и да си свиват цигари с донесена от странство специална цигарена хартия, вместо с дотогава използваната пощенска хартия.

Емигрантите показали на шуменци и нови развлечения и игри. Те играели бiliarд и кегелбан, също така и комар. Нови за градеките нрави били и разходките край града, непознати за

българите до този момент. Емигрантите се разхождали извън града с часове, носейки и оръжията си. Това също било възприето от шуменци, като заедно с разходките станало модно и жените да улавят под ръка мъжете си.

Трайни следи за българската възрожденска култура оставя шуменският театър и оркестър. За собствено развлечение към края на 1849 г. по инициатива на М. Шафран унгарците съставили граждански оркестър. До този момент в града бил познат само турският военен оркестър и народните музики. През следващата година, по настояване на шуменеца Атанас х. Стоянов, бил образуван втори оркестър, този път от български младежи, сред които бил и Добри Войников, ученик в класното училище по онова време. Диригент и участник в този оркестър бил Шафран. Оркестърът се състоял от няколко цигулки, две флейти, един контрабас, изработен от местен майстор по указанията на Шафран. Оркестърът на Шафран дава повод на заможните младежи и жени да учат да свирят на инструмент – флейта, цигулка, китара. Започнали да се устройват вечеринки, на които се танцувало по двойки и дори се закъснявало до сутринта – нечувано поведение до преди идването на емигрантите.

Пак за собствено развлечение през ранната пролет на 1850 г. унгарците представили пиесата на Сиглигети „Беглецът“, което предизвикало голямо вълнение в града. След представлението бил илюминиран унгарският герб и били изпълнявани патриотични песни. В очите на българите емигрантите живеели задружно и шумно, това се отразява организиращо върху чувството им за обществен живот. Театърът се появява като възможно развлечение за българите в момент, когато се е чувствала остра необходимост от обществени прояви – израз на оформеното вече национално самосъзнание и самочувствие. Така на 15 август 1856 г. ученици на Сава

Доброплодни представили първото българско „театро“ – пиесата „Михал“ на С. Доброплодни. В следващите години били представени комедията на Д. Войников „По неволя доктор“, „Криворазбраната цивилизация“, играела се и пиесата „Многострадална Геновева“ и някои исторически драми.

Театралната и музикалната традиция остават сред най-благодарните влияния върху възрожденския градски живот на Шумен, с трайно отражение върху българската култура. Емиграцията напуска Шумен окончателно към края на 1850 г., след което в града идват и други чужденци – предимно англичани-инструктори в турската армия, които били щедри клиенти на местните търговци и населението се поразбогатило. Били открити нови заведения и дори един публичен дом с жени от Румъния. Тези заведения се посещавали предимно от чужденците. Към края на 1856 г. дошли и първите жени-певици или както тогава ги наричали – арфонистки. По това време става модна и думата „казино“.

Чуждото присъствие в града помага за по-бързото възприемане на ново поведение и облекло, за усвояване предимно чрез подражание на нови културни елементи, изграждащи буржоазния начин на живот. Често български интелегенти изразявали възмущението си от повърхностното подражание на чужденците. Тук са корените на Добри Войниковата „Криворазбрана цивилизация“ и на сатирата на Райко Жинзифов „Европаизъм в Шумен“. Въпреки частичното отрицателно отношение към тези явления, обаче, именно прякото заимстване е един от главните пътища, по които европейската буржоазна култура прониква в живота на българските градове през Възраждането, сред които Шумен излиза на едно от първите места, поради по-продължителното пребиваване тук на унгарските и полските емигранти.

Българската кръв на вода не става

„Пръснати сме българите – един наляво, други надясно...” Тези думи на българка от Унгария изразяват изпитването от повече живеещи извън държавните ни граници български чувство на отдалеченост от родното място, от своите в чужбина. Но българското като че ли винаги надделява в съзнанието и емоционалния свят на хората, дори тогава когато не знаят добре езика на дедите си. От години изследователи от Института за фолклор при Българската академия на науките полагат усилия за етноложко и фолклористично проучване на българските общности в чужбина. В резултат на събирателската работа сред хората, на архивни проучвания и на контакти с изследователи-българи от други страни все повече се открива необятният свят на българското фолклорно и културно наследство, съхранено до днес извън държавните ни граници.

От 1991 г. въз основа на двустранна академична спогодба Институтът за фолклор работи по съвместна научна тема с Етнографския институт при Унгарската академия на науките. Изследователската програма на българския екип е насочена към етноложката тематика, свързана с културата на българските градинари и техните потомци, както и на представителите на интелигенцията, в чуждоетнична среда. Събран е по количество голям теренен материал (интервюта с българи, записани на 56 аудиокасети, 7 фотофилма), който показва съхранена българска културна идентичност на хора, живели продължително време далеч от родната езикова и културна общност. Записаните материали поставят интересни изследователски проблеми:

- за съхраняването на определен регионален модел на родната култура и влиянието на националните културни ценности;

- за особеностите на жизнения път и адаптация в чужда етнокултурна среда;

- за начините на предаване на културата към следващите поколения;

- за понятията гражданство и националност с цялата им сложност в днешно време, и др.

Доскоро почти непознати за българската наука, традициите и фолклорът на българите в Унгария вече влизат в научно обръщение чрез публикации на членовете на екипа в академичната научна периодика (сп. „Български фолклор”) и в други научни издания.

Работата по темата ще продължи през следващите няколко години. Нашата задача предизвиква жив интерес сред всички българи, с които се срещаме. Признателни сме на ръководството и сътрудниците на Дружеството на българите в Унгария за любезното им съдействие и съпричастност към изследователските ни усилия.

Пръснати сме по света, но сме свързани. Опитваме се да се опознаем по-добре.

Из теренните записи¹

„Тукашните българи, емиграцията, това са хора гурбетчии. Знаете историята на гурбетчийството. Тия хора са работили при ужасни условия, спели са в коптори. Денонощен труд, те усвояват нови земи тук. Не мислете, че им дават най-хубавите земи. Отначало ги взимат под аренда, после ги купуват... Как тези хора, при тоя непосилен труд, толкова далеч от родината, при тая носталгия – как им е дошло на ума, че създават Дружество, правят училище, правят църковно настоятелство! Как са се сетили те! Коя е тая духовна искра? Как се е набрал тоя потенциал, кой го е запалил тоя огън? Може би това е възрожденското начало още, на читалищата, на „пиянството на един народ” – не мога да си го обясня все още. Немците тук имат сто и петдесет хилядна маса, има цели села немски. Във всяко село има културен дом, но той е на унгарската

¹ Публикуваните тук материали са записани от хора, родени между 1913 и 1936 г. Имената на интервюираните българи се съхраняват в Архива на Института за фолклор в София.

държава. А при нас се е получило иначе, самоорганизирана се е културата. Отгоре налагат ли ти култура, не става. Истинска култура има, когато се самоорганизира. Тази самоорганизация, започнала още през Възраждането, това единство – това са пренесли може би тия хора тук. Ще видите вие снимките, това са все хубави хора – с капелите, с воалите. Значи все пак е имало интелигенция. Какъв е бил този квас, този духовен фермент?! Значи не потурите са важни, а главата, сърцето! Те си идват с обичаите, с носталгията, с всичко – и не си сменят гражданството. Паспортът в ръката му е не само документ за самоличност, а духовната му връзка с родината. То е и плачът, и любовта по жената и децата, и по родителите, и по приказките, всичко. И всички тези хора започват да излизат като общество, свързани от една идея. Например, на Йордановден – по централния булевард с хоругвите, с кметта на града, на Дунава, където се хвърля кръстът. Тези хора носят една нова земеделска култура. Придобиват икономическа сила, заможват се. Това поражда и тяхното самочувствие...”

Будапеща, 18 май 1994 г.

„Има една книга, издадена на унгарски, за българското градинарство. История, цяла история – за пипер, за домати, най-различни... кои са първите, които тука са започнали – българите! Трима приятели през хиляда седемстотин и коя година от турците са избягали тука, къде са заселили, в едно чокойско семейство. И потеглят, значи, да правят градина. И тъй, нашта професия тука е цяла история. Осем-десет хиляди души бяхме тука в Унгария, пръснати. И само с градинарство са занимавахме.”

Будапеща, 22 май 1995 г.

„Нашто село Драганово е много голямо. То е имало около 3500 къщи и 9–10000 жители. А земя има малко, баир е. Мъжете са идвали през лятото тук, зимата се връщат назад. Тук се печелят хубави пари и са живели много добре с тези пари. Да кажем, през 1920-30-те години тъй е бил живота. Нашето село е било много богато едно време, ама все от тука – от Унгария, от Чехия, от Полша, от Германия, от Австрия... Все оттука са живеели добре. Наште хора от нашто село – всички, навремето всички младежи са били градинари. Който не е отишъл да са учи, все е бил градинар. На земеделство са останали само жените, дядовци, баби – те са работили земята. Колко е, нямало е много земя. Затова са свикнали наште хора тук да идват, във странство и са връщат назад. В Будапеща имаше търговци, най-различни семенари – семена са продавали.

Но най-вече градинарството. От баща на син, от дядо на син и тъй нататък – тъй се е предавало.

Малко по-културен е бил животът тука, в Унгария. Така е мойто впечатление. Унгарците са добри хора. С българите винаги са били коректни, мили, учтиви. Винаги – и през време на войната, и след войната, и сега... С добро име са ползваме, уважават ни. Разбира се и ний ги уважаваме, и те ни уважават много.

Пейч, 26 май 1996 г.

„Всички празници спазвам. И унгарските и българските. Двойно празнуваме. Великден два пъти правим. Коледа понеже е на едно, правим наведнъж. И по традиция. Българския си го правим по български, унгарския си го правим по унгарски. Ама Бъдни вечер празнуваме по унгарски. В България нали на Бъдни вечер се яде постно – боб, ошав. А тука се яде рибена чорба. На Коледа първия ден – печен пуяк. Туй е традицията. На Нова година, например, в България гледам ядат и птиче месо, ядат и риба. Аз не си спомням. Едно време баба пачъ правеше и кървавица, свинско. Тука казват: „Риба на Нова година не се яде, щото завлича късмета надълбоко. Птиче не се яде, защото изравя късмета пък настрани.” Кокошката като рови, нали, го изхвърля назад. А прасето рови със зурличката, то изкарва късмета навън – да излезе навън. И обезателно ние ще печем младо прасе. Може и един килограм месо, но от младо прасенце.

Ама за Бъдни вечер си правем така, както и унгарците. Правим си подаръците, което у България не се прави. А срещу Никулден вечерта имат един много хубав обичай, който ний сме си го направили и към наште. Той е за малките деца. Децата вечер срещу Никулден са скъсват да си лъскаат обувките и ги турят до вратата, защото тогава идва Дядо Мраз фактически. Свети Николаш идва и на добрите деца носи от шоколад такива големи дядомразови червени ботуши, бонбони, разни работи, подаръци. А пък на лошите деца по няколко въглена туря в обувките. Има едно виргач, нещо като нашта сурвакница, ама не е такава. И него туря, щото да му нашибат дупето на детето с него. И подире всяко нарежда на прозореца какво е получило. Където са особено две-три деца, то цяла витрина става от бонбони и шоколади. Тук наште, българските семейства си го правят. Нали и наште деца живеят между унгарските!

Например, което за великден го правих. При нас се пече за този ден задължително козунак. И понеже ние не обичаме много козунак, а унгарците правят бейгли се казва един сладкиш, който е много хубав: от ронливо тесто, с макова плънка, слага му се лимон и стафиди, навива се като

руло, изпича се и става чудно хубаво. Ний туй го обичаме и вместо козунак това си правим. Яйца – ний са чукаме по български с яйцата на Великден. Унгарците не го знаят туй. Тази година на Великден бяхме на обед в кръстника, дето е унгарец. Ама той вече е научил всички български обичаи. И имаше едно унгарско семейство на гости, негови приятели. И казва: „Няма да почвате да се храните, докато не сме се чукали с яйцата.”

Мартенички обикновено ни пращат от България или на трети март раздаваме мартеници в Културния дом. Децата от българското училище ги носят, от учителите някой. Аз кат бях по-млада, и аз си слагах, но вече от годините... Мартеницата от миналата година още си стои в колата. Унгарците този обичай не го знаят.

На Йордановден като донесем светената вода от църквата, поръсваме тука из къщи, в магазина, из градината, по цветята – за берекет. Унгарците не го знаят. Трифонден ни е много хубав празник. Унгарците просто ни завиждат за него. Трифон Зарезан, той е и на Дружеството патронния празник. Тогава правим винаги годишно събрание. Сега в края на март правим пролетен бал. Есента на Димитровден имаме много хубава традиция – събираме се в Културния дом.”

Будапеща, 29 май 1994 г.

„Българската колония преди войната живееше в най-точния смисъл по българските традиции. Аз в България никога не съм изживяла българските традиции така силно, както в Унгария. Българската колония се състоеше главно от градинари. Интелигенцията беше на заден план. На заден план в смисъл, че колонията беше глав-

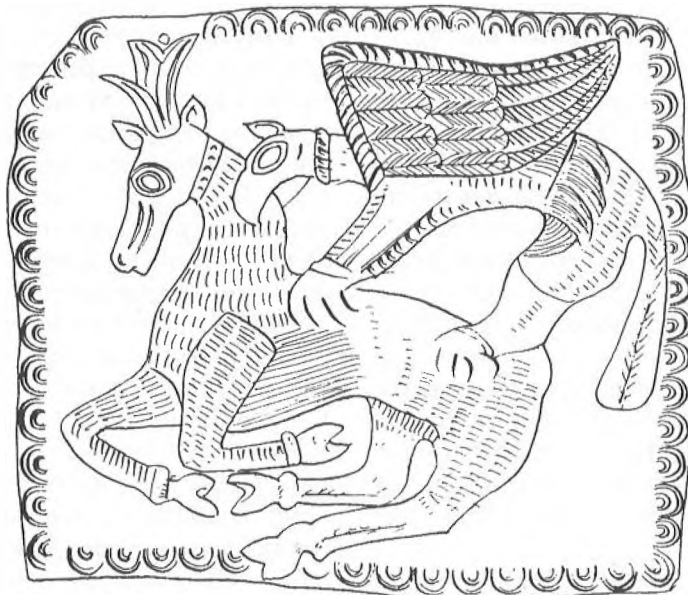
но градинари. Градинарите бяха много. Преди девети септември в Унгария да кажеш, че си българин, звучи горе-долу както сега да кажеш, че си американец или англичанин. Българин да кажеш, значеше много нещо! С много голямо уважение са се ползвали. Доброто име на българина е донесено от нашите градинари. Те бяха известни като изключително трудолюбиви. Те научиха унгарците на зеленчукоглеждане и всички неща. Трябва да ви кажа, че нашето племе се ползва с добро име, благодарение на градинарите.

Унгария нашите българи я обичаха като родна страна. Желанието за идентитет с унгарците беше много силно. Много от българите взимаха унгарски имена. Децата им не знаеха български. Ние в българското училище ходехме, щото или родителите ни бяха чиновници, или бяха много родолюбиви българи. Но ние говорехме български само в час. Навънка си говорехме на унгарски само. Знаете ли, идентитета се засилва след войната. Апреди войната българинът е имал желание да подчертае, че е българин. Защото това му е повишавало престижа.”

Будапеща, 30 май 1994 г.

„Българската кръв, значи кръв на вода не става, дето казват хората! Една година си отидохме с етърва ми и с брат й на село Драганово. Пък той тука е раждан, български едвам знай. Кат влязохме в Драганово, и казва: „Хей, тъй чувствам, кат че ли туй е мое!” Значи, можеш ли си представи! Българи сме са родили, българи ще си... Е-е-ех... Туй то.”

Пейч, 25 май 1996 г.

Унгарската литература в България

Днес, когато чуждата книга навлиза все по-дълбоко в духовния свят на българина, а преводът получава своето заслужено място и оценка, проблемите, които поставя унгарската литература в България (нейното издаване, проникване и усвояване), изпъкват с особено острота. Преди всичко, защото става дума за духовните постижения на народ като унгарския, с когото имаме родствена съдба през вековете, а днес решаваме отново близки по своя характер социални и художествени проблеми. Мрачното въздействие, породено от немалко сиви и невзрачни преводи, случайната поява на унгарски имена и заглавия, липсата на информираност, са въпроси, които принадлежат на миналото. Към края на XX век и особено през 70-те и 80-те години, в България има сериозни постижения по отношение на проникването и разпространението на унгарската литература.

Само до 1944 г. в България излизат около 60 самостоятелни заглавия на унгарската художествена литература, днес те са около 300, а като прибавим и останалите преводи, тази цифра се оказва значително по-голяма: близо 600.

Едновременно с този количествен растеж се осъществява и качествено задълбочаване на представяните ценности. Статистиката, количественият показалец (който не винаги е най-вярното мерило за същността на процесите) рефлектира в идейната, съдържателната страна на рецепцията: не само колко, а какво и как се превежда, до колко преведеното се вписва в българското национално духовно развитие. От друга страна, по-прецизен става подборът, характерът на интерпретацията, подлага се на оценка развитието на преводната литература от унгарски, подготвят се нови преводачески кадри, търсят се възможности за осмислянето на унгарските книги, особено художествените, от българския читател, много по-голяма е литературната осведоменост и обективност.

Третата, много съществена тенденция, е свързана с насоката на българското културно

развитие: оказва се, че надделява не европоцентризма, че наред с произведенията на т. нар. „големи“ литератури – руска, немска, английска или френска, постепенно нараства интересът и към културните ценности на „малките“ народи, към близките литератури.

Началната фаза на рецепцията има – поради различни причини – сравнително късна дата: 1872 г., когато се появява първият художествен превод от унгарски – стихотворението „Нашите надежди“ от Шандор Петьофи. Оттогава до днес се очертават приблизително три големи периода на приема на унгарската литература у нас. Границите съвпадат с основни исторически дати, които, естествено, не трябва да се абсолютизират. Важен фактор тук е и динамиката на рецепцията, особеностите на текста, ролята на твореца и реципиента.

Първият период (1878–1944) започва с Освобождението от турско робство и завършва през 1944 г., или в края на Втората световна война. Последната дата може да бъде изместена и малко по-напред във времето – през 1946 г., съобразно с промените в книгоиздателската политика и новата насока на рецепцията, но в никакъв случай не е през 1945 г., както се случва да срещнем, тъй като отправна точка тук е възприемащата страна, развитието на националната ни литература. Този период има своите подетапи и определени сфери на проникване и усвояване, които са предмет на подробно проучване в монографията ми „Унгарската художествена литература и възприемането ѝ в България (1878–1944)“.

Вторият период на рецепцията на унгарската литература в България продължава до края на 1980-те години, до смяната на политическата системата през 1989 г. Именно през тези десетилетия – благодарение на държавните издателства и провежданата от тях планирана книгоиздателска политика – успоредно с разгръщането на литературните контакти и формирането на приятелските взаимоотношения, нараства ролята на

културата и се създава особено благодатна почва за проникването и разпространението на унгарската литература в България. На преден план излиза реципрочността, а издателствата – начело с издателство „Народна култура“ – си поставят амбициозни задачи за попълването на празнотите в културата и за подготовката на младото поколение преводачи. И въпреки огромните трудности (най-вече в областта на превода и подбора), като съдържание и качество унгарската литература завоюва обширен терен – нараства значението на самите преводи, увеличава се информационният поток, отзвукът за новопоявилите се книги. В определени етапи – 70-те и 80-те години – се наблюдава дори известен бум в количествено и в качествено отношение.

В последно време – от началото на 1990-те години – се оформят постепенно особеностите на третия период. В резултат на новите политико-икономически реалности и промените в издателската политика сме свидетели на известен отлив от унгарската книга. Появата на унгарски преводи е твърде откъслечна, количественият спад – рязък, а след положеното добро начало от предишните едно-две десетилетия, днес – наред с някои ценни издания – отново излизат преводи, родени от нелоялността на частни издателства, белязани често и от непохватен преводачески стил и сивота.

Проследявайки преведените заглавия и имена, виждаме как отначало (до 1944 г.) проникват представителите на основното художествено направление на XIX век – романтизма (Петьофи, Вьорьошмарти, Йокаи, Мадач и др.), те компенсират проблемите на колективното съзнание, свързани с политическите и социални нужди на деня. Българската среда активно възприема пролетарския художествен опит от Унгария (Бела Илеш и Антал Хидаш през 20-те и 30-те години), или „модното“, популярната масоворазвлекателната литература (Ференц Молнар, Херцег, Зилахи и други). Езикът-посредник е обикновено немски или славянски, но се превежда и от оригинала.

В първите десетилетия след 1944 г. преобладава интересът към класиката: поезията и прозата на Петьофи, романите на Йокаи, Миксат, Гардони. От съвременните автори проникват творби на Жигмонд Мориц, Бела Илеш, Пал Сабо, Ласло Немет, Петер Вереш, Дюла Ййеш, Бориш Палотай, Магда Сабо и други, от 60-те години се издават и редица творби на Андраш Беркеш. Заедно с тях се появяват антологиите: една в областта на лириката (1952 г.) и една прозаична (1954 г.)

Годината 1965 е до голяма степен с възлово

значение. Тогава проличава нуждата от по-широк диалог с българския възприемател, все по-осъзнат в книгоиздателската политика става стремежът към представянето на съвременните унгарски имена и процеси. Нашият читател получава известна представа за основни тенденции на унгарска проза през 60-те години, за нейната ориентация към фактологичността на очерка и социографията, репортажната новела, параболата и гротеската от преводи като: „Двадесет часа“ на Ференц Шанта (преведена през 1966 г.), „Смъртта на лекаря“ на Дюла Фекете (1967), избрани новели от Тибор Дери и „Семейство Тот“ на Ищван Йоркен (1968), „Студени дни“ на Тибор Череш (1970).

Унгарската лирика през този период е представена от „Избрано“ на Йожеф Атила (1966) и Ендре Ади (1972). Антологичното начало завоюва по-широк терен (през 1960–1970 г. се появяват четири прозаични сборника). Макар и малко, налице са и литературно-исторически изследвания.

От средата на 70-те години отзвукът на унгарските преводи се засилва. Увеличават се и пиесите, включени в репертоара на българските театри. Унгарската поезия е представена в три големи антологии, но се срещат и сборници с тематичен или смесен характер. Намаляват „белия полет“ в рецепцията, подобрява се качеството на подбора и превода. Средният тираж на унгарските книги нараства – от 5000 (през 1944–1960 г.) и 10000 (1965–1975 г.) – на около 15000 в средата на 80-те години. За съжаление, от началото на 90-те години тази цифра отново намалява рязко, което е в съзвучие с кризата, възникнала в обществения и културния живот на страната.

Колкото и да е нужно рецепцията на унгарската литература да се разглежда глобално, не бива да се пренебрегва принципът на квалификация на фактите. Могат да се набележат няколко основни групи, свързани с художествената литература: книги на отделни писатели – класици и съвременници, антологии, литературно-исторически изследвания и помощни средства на рецепцията.

При първата група автори и заглавия продължават някои от традициите на художественото възприемане отпреди 1944 г. Водещо име е „унгарският Ботев“ – феноменът Петьофи и неговото винаги актуално творчество, което, оказва се, задоволява потребностите на нашия читател от всички времена. Само стихотворението „Лудият“ например фигурира 18 пъти в излезлите до 1944 г. издания и се радва на известност, по-голяма от тази в родината му. Същото се отнася

и за романа „Въжето на палача“ – едно от малкото унгарски произведения, получило широка популярност извън пределите на своята страна. Добре позната е и поезията на Петьофи: стиховете му се издават многократно. По-интересни измежду тях са обемният том „Лирика“ (1970) и съвместното българо-унгарско издание „Ботев – Петьофи“ (1977), в което са включени и статии. Особено внимание заслужава сборникът „Избрани творби“ (1985), който критиката определи като книга-събитие в културния живот на страната. Освен че е най-пълното издание на творчеството на Петьофи у нас (с подбор на поезия и публицистика), то е снабдено с великолепия предговор на литературния критик-унгарист проф. Чавдар Добрев, както и с първия научен коментар в областта на литературната унгаристика в България.

Ласло Наги (и тук статистиката отстъпва на заден план) е второто по значение име, което българинът произнася с особена обич. Частича от тази обич е музеят „Ласло Наги“ в Смолян, но и особената популярност на унгарския творец – като легенда, като мит, подобно на Петьофи. А колко са страните, приели един чужд поет като свой? На този въпрос търси отговор неговият преводач поетът Нино Николов, съставител на сборник с избрани стихове (1976).

В областта на поезията зачестяват самостоятелните стихосбирки: Ендре Ади, Дюла Ййеш, Атила Йожеф, Миклош Радноти (в чудесния превод на Валери Петров), Андраш Фодор, Габор Гараи, Ференц Юхас...

В прозата също се „състезават“ писатели от миналото и съвременността: Мор Йокаи, Дежьо Костолани, Жигмонд Мориц, Ласло Немет, Лайош Над, Ендре Илеш, Ержебет Галгоци, Ференц Каринти, Дьорд Молдова, Магда Сабо, Ференц Шанта, Андраш Шюгьо, Анна Йокаи, Ищван Йоркен, Лайош Менчерхази, Акош Кертес, Карой Сакони и други. Измежду класиците изпъква популярността на Мор Йокаи, която – в сравнение с Унгария – не само, че не намалява, но нараства във времето. Голям е интересът и към Дежьо Костолани, който фигурира едновременно като поет, романист и разказвач (избраната му проза под надслов „Целувката“ се появява през 1987 г.)

Положителна е тенденцията отделните писатели да се представят с различни страни на своето творчество. Така например Тибор Дери остава в съзнанието на българина – след класическите си новели – и като автор на две модерни творби: „Въображаем репортаж от един поп-фестивал“ и „Мили бо пер!...“ Същото може да се каже и за Ищван Йоркен („Семейство Тот“ и „Игра на котки“, но и „Изложба на рози“ и „Ед-

номинутни новели“) или за Ференц Каринти (романа „Будапещенска пролет“, последван от модерната повест „Епепе“ и пиесите му). Представата ни за романиста Ференц Шанта се обогатява с тази за майстора на разказа Шанта. Карой Сакони, Акош Кертес и други си спечелват известност не само като разказвачи, но и като драматурзи.

Успоредно с изброените заглавия и имена се издават и отделни антологии – поетични, белетристични или смесени, тематични или по жанрове: „Антология на унгарската поезия“ (1952), „Унгарски разкази“ (1954), „Птици в простора“ (1964), „Унгарска панорама“ (1969), „Унгарски разкази и повести“ (1970), „Унгарски поети“ (1978), „Небесни огньове“ (1978), „Дъжд по листата на бряста“ (1979), „Антология на унгарския военен разказ“ (1980), „Светлина под покривите“ (1980), „Унгарски фантастични разкази“ (1983), „Гласове от Балатон“ (1984), „Унгарска поезията на XX век“ (1986) и др. И макар че има празноти (липсва например драмата), антологичното начало в рецепцията на унгарската литература у нас е сравнително широко застъпено. Дава се представа за основните имена, а ценностите се показват предимно в исторически континуитет. Прави впечатление и интересът към писателите на нашето време, те се обръщат непосредствено към проблемите на епохата ни, срещаме се със сходни проблеми на народната литература, с т. нар. „инфантилен“ герой, със селската или историческата тематика и др. Друг е въпросът за съставителството на различните антологии – на сравнително добро равнище, но без необходимия справочен и литературоведски коментар (изключение е сборникът „Унгарска поезия на XX век“, снабден с портретни характеристики на представените автори).

Литературно-историческите изследвания (в по широк план: езиковедски, етнографски, исторически и пр.) не са много: „Съвременни унгарски писатели“ (1972), „Кратка история на унгарската литература“ (1975), книги на Имре Тот и Петер Юхас, съвместен сборник с изследвания „Българско-унгарски културни взаимоотношения“ (1981), „Унгарска българистика“ и др. Сериозен отзвук събуждат литературнокритическите и други трудове на Дьорд Лукач (1988). Като помощни средства на рецепцията виждат бял свят два разговорника (1984, 1994), пред издаване е голям академичен унгарско-български речник.

Наред с изброените имена и заглавия се превеждат и образци на: документално-публицистичната литература („Лайош Кошут“ от Шандор Фекете), детско-юношеското четиво („Чутак

и сивият кон” от Иван Манди, „Кенгуру” от Булчу Берта, „Момчетата от улица Пал” от Ференц Молнар, „Бъди добър до смърт” от Жигмонд Мориц, „Детско огледало” от Шандор Шомоди-Тот, „Крепост от тръни” от Ишван Чукаш,...), фантастичната литература („Задачата” от Петер Жолдош, „Последният човек или...” от Петер Богати), романизираните биографии на Офенбах, Паганини, Вагнер, Пучини, Ференц Лист. Определен интерес предизвикват конкретни заглавия на обществено политическата (избрани статии на Янош Кадар или на Дьорд Ацел, „Индира Ганди” от Дьорд Калмар и др.), на научно-техническата, на медицинската, на селскостопанската и на други видове специализирана литература.

И все пак, какво липсва? Липсват основни имена и заглавия както от класиката, така и от съвременността. Срещат се и творци (напр. Янош Аран), които от години очакват да бъдат издадени. Други, например Петер Естерхази, получават място само в отделни списания. Особено очербийна е липсата на унгарски творби от периода преди XIX век, преди епохата на реформите и Петьофи.

Наскоро появилата се „Панорама на унгарската литература” (1995) се стреми да запълни тази липса. Книгата е най-значителният сборник, издаден до днес, съчетаващ конкретните текстове с обобщаващи характеристики за тенденциите в литературното развитие на Унгария. Освен че се разглеждат епохи и писатели (с техни възлови творби), дават се и исторически сведения, изяснява се преводът на специфични термини и имена, търсят се паралели с българското литературно развитие. В помощ на българския възприемател ще бъде и сега подготвяната за печат „Библиография на унгарската преводна книга в България”.

Като цяло в процеса на представянето на унгарската литература в България има последователност и положително движение. Откривайки близки въпроси и задачи за решаване, с всяка новоиздадена книга българският читател все повече се убеждава и в значимостта на унгарската литература, в това, че тя е създавала и създава значителни ценности. С живия отклик, който събуждат, тези ценности остават в скрижалите на българската духовна култура.

ДЪОРД СОНДИ

Може би...

Размисли на преводача

Милите думи! Най-коварните измамници на човека. Мислиш едно, а излиза друго – още повече ако не говориш на родния си език, когато се колебаеш в тънкостите.

Но: не съдете човека по говора. Може пасивно да владее езика вдън кости. Когато превежда, да кажем.

Нека ви раздам някой от моите кусури. Моля да не ми ги връзвате – като куцузлията, аз куцукам сега из непроходимите български езикови дебри.

Признавам, малко глупавичко звучи тук като казвам: единственото верую, което следвам е честност – и в превода. И при превеждането.

И добавям: колко пъти съм предупреждавал моите, щом някой повтаря искрен съм, честна дума – да внимават с него. И ето сега и аз. Но няма да го повтарям.

Деветте заповеди

1. Много, много да четеш авторите на родната си литература – автори от миналия век и по-рано, и автори най-модерни.

2. Да познаваш дълбоко творбите на другата литература, старите и новите, колкото може повече, колкото може – не един път – да ги четеш, колкото е възможно най-различни автори.

3. Разнищвай даденото произведение: еднородно ли е по стил (вероятно няма да е такова), има ли особености, авторови специфики на езика: в синтаксиса, в лексиката, в стилистиката.

4. Трябва да бъдеш въоръжен с възможно най-пълния арсенал от изразни средства на родния си език.

5. Съзнателно да знаеш какви новости, какви необичайности на оригинала трябва да се стремиш да пресъздадеш или да изковеш и на своя език.

6. Да имаш музикален слух.

7. Ако трябва, да дръзнеш да превеждаш и дори словесно неизбистрено.

8. Да познаваш и другите творби на преведения автор.

9. Колко са важни, съществени ключови: словоредът и ползването на привидно второ- и шестостепенни думи, наричат ги и служебни, модални, лъжеекспликативни, думи-„модификатори“. Те са подправките: тези думи, словоредните особености, те издават автора и преводача, без тях и оригиналът, и преводът най-често са безвкусни.

Извън тия намерени „заповеди“ може би е излишно да се споменава познанието-минимум: непрекъснато да изучаваш културата, историята, бита, вярата или невярата на другия народ.

Преводът има ли теория?

Има. Куп публикации показват-доказват това.

Всичко има теория. И коцкарлъка.

А при превеждането помага ли тая теория? Не. От друг квас е.

Ред автори са редактори. Добре. Или не е добре. Това обаче сега е страничен въпрос. Ала редакторите. На преводна литература, да речем. Възможно ли е изобщо да не пипат превода, ако е тип-топ?

Би трябвало да е възможно. Ала какво ще каже по-висшестоящият редактор, който пък го проверява? Че не си е гледал работата? Нека каже. Трябва ли непременно редакторът да украсява с почерка, с поправките си ръкописа? Изглежда, поради неписани издателски канони – трябва. Хубаво да униформизира различните стилове. Било по неговия вкус, било по академизацията, канонизирането. Аз съм против.

О, тези красиви неправилни фрази. Колко правилни са те!

Другата страна на въпроса: сигурен съм (направих и опит), ако дадем на редактор – без да разбере той хитрината – текст на класик от нашия век – става дума за „домашен“ класик, не в превод – той толкова успешно ще го обезличи,

обезцвети, толкова ще обуздае писателската „палавост“, че иди го познай сетне. Сега съзнателно преувеличавам, но редакторската намеса нерядко наистина е греховно голяма.

Третата страна на въпроса: преводът е лош. Най-пълносно казано случаите са два:

а) редакторът взема и препревежда почти цялото: много по-трудна работа от това да седнеш и първоначално да бъдеш преводач на дадено произведение;

б) или оставя неправилното, изопаченото, както си е или с малки компромиси и примиряване: с леки, привидни поправки дава път, излиза преводът – и...

Тези размишления не са просто лабораторни грижи. Цяла литература може да бъде осакатена и представена по този начин, красоти може да се поставят под въпрос, величини могат да бъдат издребнени на друг език.

Унгарският език е на 29-то място от около 3000-те езика; на него говорят 15 милиона души. В Европа е на 12-то място; чешки, гръцки, шведски, български например знаят и говорят помалко хора. Но ние, които го говорим, познаваме ли го достатъчно? И ние, които знаем този език, разбираме ли се?

Малцина си дават сметка, като четат на родния си език писатели отпреди сто или седемдесет години, че техните произведения са увлекателни и покоряващи много често благодарение и на тогавашния език. Ако преведем на обикновен съвременен език оригинала, ако променим и превърнем в академичен препъвация се, звучащ в известна степен архаично език на писателя – може да му се чудим, евентуално като на банална история, на анекдот, низ от обикновени приказки.

Ще кажете: става дума за архаизми. За архаизми бих говорил в случай, когато съвременен писател си служи с тях. Емилиян Станев в „Антихрист“, Георги Марковски в „Хитър Петър“, Стоян Загорчинов – примерите са много. Ала и те не просто ги използват, а „имитират“ последователно един уж по-стар стил, т.е. вмъкват тук-таме за достоверност и багра архаични думи, сливат в единство разнообразни... Това е известно на всеки. Задачата на преводача е великолепна; да разглови тия слоеве, които са толкова различни и при изброените трима автори, да ги съчетае наново на другия език. Естествено има и съвременни унгарски писатели, които пишат по тоя начин, та задачата е решима: просто е нужно да разбереш езиковите средства при българския автор и да намериш и ти свои, на унгарски. Елегантна, прекрасна задача.

Но темата ми е за старите класици. При тях няма архаизми, у тях има нормално по-старо състояние на езика. А тази „старост“ придава и „привлекателна стойност“. Тя просто не бива да изчезне в превода. На съответния тогавашен език да прозвучи българският текст, естествено не може. (Да не говорим за това, че в кодифицирането на българския и унгарския книжовен език през миналия век има около 50 години разлика.)

Ще бъде кратък: не мога да определя мярата. Целият този основен проблем се решава според мен и моята практика на синтактично ниво. Изреченията ще имат лесно по-старинен слог, ритъм. Думите ще бъдат и днес употребявани, макар и не всички да знаят с точност всяка една. А най-основното: „обожавам“ нашия трансилвански език, днешния-стария – той ми се притичва на помощ. Толкова е жив и богат с уж архаични оттенъци, които са и неотмиращи, с голяма изразна мощ!

Езикът позволява много повече от това, което учените, езиковедите му „разрепават“. Езикът е изключение от правилата. Езикът е саморегулиращ се организъм, самообогатяващ се инструмент. Езиковедите, ние го гоним, нащрек сме да го заловим, да го фиксираме, да го опишем, но в следващия миг той ни избягва, тича напред и каквото и да пишем за него, вече е остаряло. Прекалявам, разбира се.

Каквото учените не одобряват, писателите си служат с него. Каквото писателите пишат, езиковедите после го узаконяват или – поне – цитират. Понесе е напечатано, може да се цитира. А разговорното, народното, нерегулируемостта и често нерегистрираното словотворчество, словопотребата? Езикът се обогатява от всеки човек. Само от човека. И преводачът е човек. Преводачът трябва да обогатява родния си език, щом превежда от друг.

Ако преводачът не забелязва и не проумява вътрешните свойства на преведеното произведение, ако не намира езикови похвати да ги изрази на своя, на другия език, ако преводачът не притежава тези разнообразни качества – той фалшифицира. Затова преводаческа свобода има дотолкова, доколкото не дума за дума, а мисъл за мисъл, синкоп за синкоп, премълчаване за премълчаване, езикова грапавина за точно такава се предава с възможностите на другия език – с тия възможности, свободно. Свободата не е в това да заобикаляш с преразказване „трудните места“. Точността не е в това само да намериш точната дума. Това е минималното. Такива точни преводи има, коректни са, липсва обаче оня

плюс: творчеството – пресътворяването на оригиналното произведение. Затова именно е подвеждащо схващането: а бе той знае български, нека – ако желае – да превежда. Знанието на другия език е само основа.

И още нещо: затова, заради всичко това далеч не е достатъчно просто да се регистрира: еди кой си е превел еди коя си книга, пиеса, стихотворение. Фактът си е факт, резултатът обаче може да е всякакъв: преводът, даден превод да помага, да обезличава, да вреди.

Интерпретаторско е изкуството на преводача. Някои се съмняват в това и твърдят, че то е чист занаят. Всяко изкуство има и занаятчийска страна; от този ъгъл и аз съм съгласен с твърдението – извън това обаче нека ме изкушава неизкуственото чувство, че преводът все пак е изкуство.

При един музикант, при един актьор е друго, различно – и той интерпретира, ала публично. Веднага проличава, какво е неговото, какво да-

ва в плюс, колко голям майстор е: изпълнението, постижението е пред „приемателя“ на изкуството в мига на създаването му. То е неповторимо и се повтаря – пред друга публика, в друга върволица от мигове. А преводачът? Неговата създаваща, претворяваща работа е непублична. Той се скрива зад гърба на автора, зад текста. Има преводачи, които вероятно поради тая незабележимост, незабелязване, си гледат работата през пръсти, превеждат просто за пари.

Истинските преводачи, с уважение към текста, към себе си, към неизвестния читател не взимат под внимание странични съображения. Текстът ги предизвиква за единоборство. Искат да бъдат победители: чрез мъки, чрез наслада, без да гонят слава, пари, непременно забелязване. Интерпретират тихо, самотно, изкусно.

Щастливи са. Все пак: ако достойно ги забележат, ще се усмихнат, ще просияят малко, за да се оттеглят бързешката.

Аз трябва да съм усмихнат.

Бела Барток и българската народна музика

Изяснил за себе си опасността от изчезване и забравя на народната музика, нейната красота и значението ѝ за развитието на музиката въобще, Бела Барток посвещава голяма част от живота си на изследването на унгарската народна музика и народната музика на съседните народи.

Изследванията му се съсредоточават върху източноевропейския регион, тъй като между народната и композираната музика в Западна Европа не съществува такова рязко разграничаване, каквото е характерно за източните народи. В Западна Европа формирането на единна нация обикновено съвпада със създаването на централизираната държава, така народните традиции по естествен начин влияят върху музиката. Музикалното мислене е пропито с народни мотиви, с национални особености; корените на народната и на композираната музика са едни и същи. На Изток отношението нация-държава е съвсем различно. В образуваните многонационални държави, чуждата политическа хегемония намира израз и в чужди музикални въздействия. В такива многонационални държави музиката на отделните народи съществува изолирано, в бедни селски условия, далеч от настъплението на западната компонирана музика. Националният гнет, развиващата се индустриализация и урбанизация заплашват народната музика с отмиране и забравя. Фолклористите се водят от стремежа да спасят това неизмеримо съкровище за световната музикална култура.

В хода на многостранните си изследвания върху историята на музиката Бела Барток сравнява музиката на народите и се спира не само на музиката на съседите; изследвайки унгарската, румънската, словашката и южно-славянската музика, той разпростира изследванията си и върху българската, русинската, турската и дори арабската народна музика, които също го вълнуват.

Барток не е събирал народни песни в България, дори никога не е посещавал страната, ала влиза в тясна връзка с българската народна му-

зика. Интересът му към нея се пробужда през втората половина на 30-те години. Още по време на посещението си в Банат през 1912 г. записва сръбски и български мелодии и се среща с характерния, т. нар. български ритъм, но по-задълбочено започва да го изучава едва след обиколката си из Турция, където се натъква на подобни ритми в турския фолклор. Между 1935 и 1937 г. води преписка с българската учителка Райна Кацарова, която се занимавала със събирането на българска народна музика. Кацарова му дава важни податки за вникване в българския ритъм, а Барток ѝ помага да усвои техниката на колекциониране на народна музика. Изпращат си нотни записи и звукозаписи на народни песни. Кацарова цени изключително помощта, съветите и книгите на Барток: „понастоящем се занимавам със събирането на български коледарски песни из цялата страна и Вашата книга бе от голямо значение за мен” – пише Кацарова в писмо от 16 септември 1935 г.

Барток се стреми да предаде опита си на Кацарова: събирането на българска народна музика започва по-късно, след събирателската дейност на Барток в Унгария и затова той ѝ дава много полезни съвети: „Радвам се, че имате намерение да направите нотни записи на български селски песни. Ала много добре трябва да изберете примерите, които решите да запишете, те трябва да бъдат най-типични и да представят основните музикални стилове, като избягвате онези, които са преработени или изглеждат непълни. У нас – след толкова отхвърляния и колебания – решението да се запишат някои унгарски селски мелодии изглежда прибързано.”

През 1937 г. Барток написва статията си за българския ритъм, възприета като революционно ново явление от западната музикална общественост. Композираната музика, с утвърдения 2,3,4 четвъртов такт се базира на симетричен ритъм. В източно-европейската и особено в българската народна музика обаче често се срещат асиметрични тактове. През 1913 г. българ-

ският музиковед Добри Христов, по-късно през 1927 г., след събирателска дейност, и Васил Стоин споменават за тези песни с бързо темпо и своеобразен ритъм. Това са първите публикации за българския ритъм. В статията си „За така наречения български ритъм” Барток му прави подробен анализ.

В западната музика дължината на времената в отделните тактове е еднаква. „Европейското” ухо, навикнало към размера $2/4$ и $3/4$, трудно възприема характерния „препънат” ритъм, който обикновено започва да накуцва от това, че едната осмина се удължава в четвъртина.

Според Барток, това са напълно естествени ритми, на тях се основава автентичната музика на едно село, на цял регион. Уникалността на българския ритъм е в това, че за разлика от западната музика, дължината на тактовете не е еднаква, а една, две или повече времена се увеличават с половината от стойността си, тоест не се групират симетрично в такта. Темпото на песните често е бързо, отбелязано с осмини и шестнайсетини ноти. Най-характерни са ритмите $5/8$, $7/8$, $5/16$, $7/16$, $8/16$, $9/16$. Но Барток разграничава още 16 по-редки ритми. Често се срещат и песни с променлив размер.

В началото Барток записвал мелодиите в $4/4$ или в $4/8$, а от $4/8$ преминал на $3/4$, тъй като третата или четвъртата осминка била удължена. По-късно, след като проучил по-подробно поправил записания материал в съответния ритъм. Отбелязването на тактовите черти често го затруднявало. Тактовете съответстват на ударените срички, а по време на записването Барток не е имал помощник, вещ в българския език, интонацията на мелодията често не съответства на граматично-логична интонация. По този въпрос Барток се обръща към Кацарова, която в своя отговор пише: при песните, на които се играе „движението е толкова определено, че не може да става и дума за преместването на тактовите черти. Освен това, понякога се променя и видът на редовете в една песен.” Например разделянето на една строфа от осем срички има няколко типични случая: $4+4$, $3+2$, $2+3$, $3+2+3$. Понякога един стих има повече срички, отколкото побира мелодията. В такива случаи четвъртината се разделя на осмини, осмината на шестнайсетини или се преобразува в триола.

Барток обръща отделно внимание на един от най-характерните видове на българския ритъм, ръченицата. Това е бърза танцова музика в $7/16$, разделението на която винаги е $2+2+3$. Въз основа на този ритъм, обяснявайки предишните си заблуждения, той доказва в статията си специфичността на българския ритъм. Ако вземем ръченицата за музика в $3/8$, тогава би се скъсила

с $1/16$, ако я вземем в $2/4$, тогава нотирането би се увеличило с $1/16$, тоест типичният характер на ритъма и в двата случая би се променил.

В изследванията си Барток установява, че този размер е най-разпространен в българската народна музика, но често се среща и при турските народи. Около 5% от румънската народна музика има български ритъм. В Унгария, също може да се открие български ритъм, макар и само откъслечно. В сръбската музика обаче няма и следа от български ритъм.

Изследвайки извора на този своеобразен ритъм Барток успява да установи само, че в България той е най-познат и разпространен, затова, дори с времето да се установи, че България не е прародината на този ритъм, с право може да се нарича „български ритъм”. „Благодарение на българите днес имаме възможност да го проучим. Голяма е заслугата на българските музикове, че са забелязали това явление и макар със скромни средства, но все пак доста добре са го описали.”

Богатият опит, натрупан при събирането на народна музика, Барток използва естествено и като композитор. В почти всяко негово произведение намираме вдъхновени както от унгарската, така и от музиката на други народи, редове. Достатъчно е да споменем „Кантата профана”, „Алегро барбаро”, „Концерто”, „Вечер при секедите” или „Замъкът на Синята брада”, да не говорим за по-късите композиции за пиано. Български мелодии и ритми косвено могат да се открият в много от произведенията му. Интерпретации на български ритми съдържат IV и VI книжка на „Микрокосмос”. В първата композицията „Български ритъм (1) и (2)”, а във втората – „Шест танца в български ритъм”. Шестте танца са в 4, 5, 6, 7, 8 и 9 осми, Барток не използва шестнайсетинни размери, ала всички са пример за типичния български ритъм. С удължените четвъртини и подчертани осмини, с триолите и бързото си темпо, в първия танц с безупречно изящество асиметрично пулсира музиката.

Разновидностите на българския ритъм занимават Бела Барток и от гледна точка на музикалната педагогика, а ползата им при изучаването на музика смята за неоспорима. Той дори препоръчва проблемите на ритъма да залегнат в самото начало на музикалното образование. „В началото, когато техническото умение на ученика е още недоразвито, може би само с пляскане, барабанене и дирижиране. След това идва ред на свиренето или най-добре пеенето на по-леки произведения с такъв ритъм”. За потвърждение на педагогическото значение на този ритъм Барток цитира ноти от учебника „Коледарски песни” на Райна Кацарова.

Интересът на Бела Барток към българската народна музика не се изчерпва в композирането на пасажите от „Микрокосмос“; той се готови да изучи по-добре събраните материали в областта на българската народна музика и да научи български език. В писмо до Кацарова се обръща към нея с молба за учебник по български, за да се запознае с правилата на българското ударение, в същото време ѝ изпраща произведението си *Musique paysanne serbe et bulgare du Vaplat*, за да поправи граматичните грешки. Кацарова изпраща книжката на професор Милетич, председател на Българска академия на науките за мнение върху езиковите особености на песните.

Бела Барток дава съвети на българските си колеги и във връзка със събирането на народни песни. Споменава на Кацарова, че тази дейност може да има ред несвършенства, ако не се използва фонограф. Той самия извършил звукозаписи на банатски български песни, и въпреки това срещнал много трудности при записването им в ноти. Обръща вниманието на Кацарова, че когато веднага записват песните, българските колекционери могат да изпуснат някои по-фини ритмови и мелодийни интерпретации. В отгово-

ра си Кацарова обяснява, че само липсата на финансови възможности възпрепятства звукозаписа на народните песни. В следващото си писмо вече радостно съобщава: „Имам за Вас една радостна новина. Нашият министър най-после уреди да бъдем подпомогнати с по-голяма сума, за която можем да купим един фонограф... за начало е необходимо да се оборудваме с някакъв уред, който да отговаря на местните изисквания и условия и същевременно да е последната дума на модерната техника. И не вярвам, че цилиндрите са най-подходящи. Очаквам Вашият разумен съвет, който, надявам се, няма много да закъснее.“

За съжаление тази многообещаваща връзка скоро се прекъсва. Засилването на фашистките тенденции в Унгария принуждават Бела Барток да емигрира. Провежда важни изследвания в Колумбийския университет, но те се ограничават предимно върху обработването на колекциите от сърбохърватска и румънска народна музика. След като през 1940 г. емигрира в Ню Йорк, връзката му с българската народна музика прекъсва напълно.

Превод: Александър Марков

Епизоди от историята на българо-унгарските филмови връзки

Балканската война се отрази добре на унгарските киномагографи. Завладяха балканския филмов пазар. Тогавашният печат ехти от триумфалния им възглас: „И в София се възвръща предишният живот. Трудолюбивите българи оставиха оръжията. [...] Изборите и въннения около тронната криза утихват и София приема предишния си, спокоен облик. В кината също се забелязва, че мирът е изместил войната. Четирите големи кина вече не са военни болници и там, където до неотдавна се чуваха стонове на ранени войници, сега отново бръмчат киномашина и стотици представители на източната публика изпълват пейките. [...] В нова България има терен за кино и добра почва за предприемачество, особено в Дедеагач, единственото пристанище на България на Егейско море, което скоро ще достигне своя разцвет.” Няколко седмици по-късно г-н Митко Твиткович (този път така изписва името си!) се въодушевява още повече: „България би могла да стане отличен терен за експорт, тъй като симпатиите на българите сега са на наша страна и това би могло да се експлоатира особено благоприятно при изграждането на търговски контакти.”

Мирът не след дълго отново е заменен с война, ала Световната война само засилва предприемаческата нагласа на унгарските киномагографи: „Оттогава големите промени на Балканите са в наша полза, и днес, повече от всякога е вярна тезата, че Балканският полуостров е пазар за унгарското филмово производство и единственият терен за износ за унгарското филмово разпространение. Турция и България, които преди избухването на войната купуваха единствено продукти на френското кино, сега затварят врати пред тях, а голямата симпатия на Турция и България, с която е удостоена единствено Унгария, е най-добрата гаранция, че унгарското филмово производство и унгарските предприятия ще се приемат положително и техният успех ще бъде гарантиран.” „Разположе-

нието и позицията на Будапеща, предопределя ролята ѝ на главен филмов снабдител за Балканския полуостров [...] Следващата стъпка е Будапеща да стане център на източната търговия с филми [...] За тази цел е достатъчен малко шовинизъм, далновиден ум и съобразителен и реалистичен търговски нюх. И доколко това е така личи най-добре от факта, че тази седмица вече двама българи посетиха Будапеща, за да купят филми.”

Естествено с, след всичко това, че кадрите от балканския воен театър заемат централно място след филмови новости на седмицата и в Унгария. И до днес е съхранена една от най-импозантните ленти: създадената от френската фирма Пате, но с участието на българския оператор *Иван А. Жехов*, хроника *Балканска война*, наситена с раздвижени кадри по море и по суша, с пейзажи от добре познати български местности, Бургас с разрушено от бомба минаре, кавалеристи и много български и турски пехотинци. Не липсват военачалниците, вижда се и султанът „как потънал в мисли иде от съвещанието, на което е решен въпросът за войната” – по думите на съвременник от Пеща, вижда се и негово величество Фердинанд, „царят на българите, вдигнал високо ръка в бяла ръкавица, напътства армията си; зрителят сякаш чува, как царят говори за святите задължения. Минават метрополити със снежнобели бради и блестящи одежди, а златото и брилянтите по вдигнатите високо кръстове искрят на слънчевите лъчи. Войниците минават пред владетелите с горди, твърди стъпки.” Смайва непредубедената миролюбива страст на статията: „Колко ли от тези лица на мургави левенти със сериозно изражение днес са бледи, по колко ли от тях е застинала усмивката, и са стихнали последните звуци на победоносния вик. [...] Навсякъде едно и също, за всяка тръгнала в бой част. Разликата между тях е може би само тази, че всеки е тръгнал в битката с мо-

литвата на своя свещеник и на бойното поле оцветилите земята с червената си кръв войници склопват очи с различна молитва.”

Истинската сензация обаче идва едва след това. Българското царско семейство в унгарските кина! Фердинанд и съпругата му *Елеонора* са истинските звезди на австрийския филм, рекламиран от унгарската преса като „български национален филм” през 1916-17 година. Патриотичната агитка е озаглавена *Богдан Стимов*, подзаглавието ѝ е *Шуми Марица*, а неин режисьор е начинаещият тогава *Георг Якоби*. Един от главните спонсори навярно е бил българският царски двор, тъй като членовете на височайшето семейство застават пред камерата, за да повдигнат с личното си участие агитативното въздействие на филма: „Най-голямата военна атракция на тазгодишното кино, която се разиграва на земята на нашите смели съюзници, българите, и запознава и нас, унгарските братя, с горещото родолюбие на българите, техните домове, влизането им във войната [...] В това грандиозно представление се вижда и стройната фигура на героичния български цар Фердинанд Кобургски.”

Седмичникът *Театрален живот* отчита случая с красиво илюстрирана статия. На една от двете снимки се вижда „Богдан Стимов със семейството си” в български народни носии, а на другата героят ни коленичи пред облекения във военна униформа цар: „Преклонението на Богдан Стимов пред цар Фердинанд”. Вестникът знае и вълнуващи подробности от снимките, например, че било същинска случайност участието на царя във филма: „Част от снимките, които разказват за скиталчествата на българския селски момък из родината му, са направени в България, за където отпътувал целият екип на берлинската фирма Юнион [...] Точно когато се правели снимките (с актьора, изпълняващ ролята на Богдан Стимов) оттам минал с автомобила си цар Фердинанд, слязъл от колата и тогава може да се види на един кадър с Георг Реимерс.”

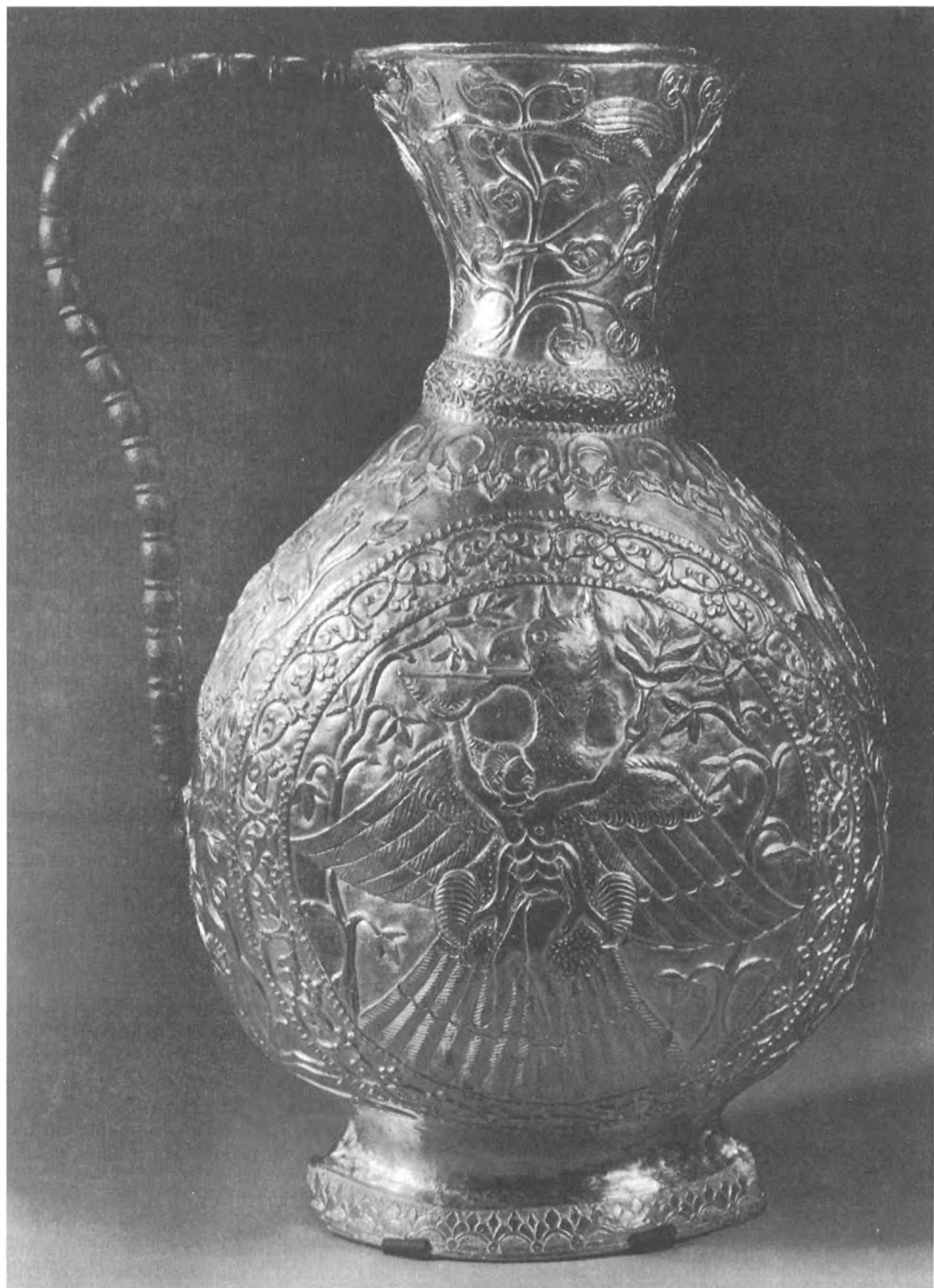
Вестниците едва намогват да изтъкват важността на тази случка: „И досега сме виждали владетели във филм, но само в „новините”, появяват се за кратко в кадър, след това отминават по-нататък, а тук около тях е изтъкана покъртителна родолюбива история, те участват като сътрудници. Владетелската двойка заслужава пълно признание за своя благородно прост, чудно топъл и непринуден гастрол, с който осигури триумф на един филм с благотворителни цели.”

Негово величество и семейството му получава и „сериозна” рецензия от страна на унгарски критик: „Немските актьори са от най-добър

ранг. Членове са на виенския Бургтеатър: *Георг Реимерс* (той играе потомъка на българския род, Стимов – А.Г.), *Лоте Медеци* и госпожа *Ликавер* изпълняват главните роли. Интересът към филма се повишава поради участието на цар Фердинанд, неотдавна починалата царица Елеонора, дъщерите им и херцогиня Августа в завръзката. [...] Височайшите киноактриси са представени у дома си, виждаме ги по време на благотворителни акции на фронта непосредствени, изключително непринудени. Този филм е определено най-интересното киносъбитие в Будапеща, [...] защото такова разпределение на ролите не е имал нито един филм и дълго време няма да има.” (Това изявление се оказва вярно. Руският цар също харесва киното, за него и за семейството му са снимани много кадри, понякога и в очудващо интимни, лични ситуации – например, samozабравеното къпане в морето на *Николай II* и телохранителите му, голи, както ги е майка родила – но дори и той не се наема да играе роля, да „се прави на шут” пред камерата. Наследникът на цар Фердинанд, негово величество цар *Борис* може да се види понякога в унгарските новини като главен герой на официални семейни, обществени и политически събития. Били сме свидетели на блестящата му сватба в Асизи с Джована, „италианска кралска херцогиня” (1930), или когато открива „мемориал в памет на героично загиналите във Варненската битка през 1444-та година унгарци и Владислав Варненчик” (1935), по-късно „предават” и задължителната му визита при Хитлер и другите имперски вождове (1942) и накрая пристига скръбната вест за внезапната му смърт и църковното погребение (1943).

С настъпването на „щастливите мирни времена” унгарският кинопазар се насища от западноевропейски и американски касови филми, изтласквайки дори и родното производство. Все пак една рядка филмова звезда успява да проблесне, макар и само за миг: българската примадона *Зора Огнева* – главната героиня на *Триумфален живот*, „българо-унгарска съвместна продукция” от 1923-та година. (Творбата на унгарския режисьор *Бела Гал* се споменава като съвместна продукция само от някои унгарски критици, българската киноистория не се занимава с нея.)

За съжаление филмът не е запазен, но сърце-раздирателната любовна драма, в която не липсват еротични елементи и образът на Мери (ролята на Огнева) са описани подробно в съвременните вестници: „Мери сяда бавно, разливта нотите и започва да свири. Теди, нейният любовник (*Пал Лукач*, бъдещата американска звезда)

се е облакът на другия край на пианото и слуша музиката. Осветени са само с ефектна светлина от лампион с жълт абажур до пианото (предполага се, че това е допълнителен цветен ефект в чернобелия филм, получен по химичен път – А.Г.) и естествено от процеждащата се през големия прозорец на заден план лунна светлина. Откъм прозореца топлите контури на просторна градина подсилват настроението на сцената. Мери свири. О, тези мелодии на Шопен – господи, навярно вече чувстват все по-изгарящо и сладно приближаването на решаващия миг. (При снимането на филма също се е чувала музиката от грамофона, от плочата, която е трябвало да звучи и в киното – А.Г.) Мери опиянена поглъща сладката мелодия, докато Теди притваря очи, и ръката му разсеяно къса една алена роза върху пианото.

Преден план. Падналите листа на розата.

[...] Теди тръгва бавно. Заобикаля пианото, застава бавно зад гърба на Мери. Мери, сякаш съвсем потънала в музиката, не забелязва нищо, продължава да свири. Тъкмо да прелисти нотите, когато Теди от учтивост прави същото.

Преден план. Двете ръце се срещат на ръба на нотите, забравили защо са там, и двамата се сливат горещо в съдбоносна прегръдка. Дълга... дълга... целувка, по-време на която замира всичко друго, защото само така е възможно в следващата сцена да се появи... Хари, съпругът (*Тивадар Абони*) с пардесю и цилиндър в ръка. Гледа в посока на двойката и изведнъж погледът му застива. Разкъсван между страшната ярост на лъва и отчаяното разочарование сякаш понечва да се нахвърли върху тях, след което в дълбоко огорчение посяга към задния си джоб и изважда пистолета. Вдига го, но ръката му пада безсилна и го изпуска на земята.”

Българо-унгарската кинолюбов се разгаря отново едва след двадесет години, и то в буквалния смисъл. Историята е такава, граф *Йено Монти* (дал името на известния чардаш) на път от Далмация за България срещнал случайно популярната оперетна певица *Надя Ножарова*. Графът веднага се влюбил в нея и решил да подпомогне кариерата на актрисата-певица, да ѝ даде възможност за участие във филм. Собствениците на Балканското Акционерно Дружество, най-голямото българско предприятие за разпространение на филми, *Кирил Петров*, *Стамо Бараков* и *Кирил Тодоров* се наели да осъществят идеята. Историята била под ръка – собствената любов на графа и актрисата. С режисурата се нагърбил самият министър на културата, иначе именита театрална личност, *Хрисан Цанков* заедно с опитния си унгарски колега *Ендре Родригез*, а за оператор поканили най-големия унгарски

майстор *Барнабаш Хеги*. Така се създал първия наистина българо-унгарски филмов щаб, готов за двойни снимки: едновременно снимали филма на два езика, с двойно разпределение на ролите. Българската примадона намерила своята достойна „двойница” – *Каталин Каради*.

Работата тръгнала с пълен замах пред есента на 1941-а година в Будапеща. Но скоро се заредили различни трудности. *Данчо Хитров* филмов историк открил, че първите конфликти се зародили около сценария на *Янош Хорват Залабери*, тъй като диалозите не отговаряли на българското всекидневие, на българския манталитет и вследствие на това отношенията между героите изглеждали фалшиви. Актьорите не били в състояние да се преборят с текста. Българският театрален режисьор все по-трудно издържал на изнервящия темп на снимането. Имало нужда от помощ и сценарият трябвало да се промени. Тогава изборът паднал върху новия титан на българското кино режисьора *Ангел Маринович*, който довел със себе си най-големите фигури на българското театрално изкуство *Кръстьо Сарафов*, *Иван Димов*, *Лили Попиванова* и *Стоян Коларов*, *Борис Ганчев*. Те заедно променяли и приспособявали текста по пътя, учили го, тъй че когато пристигнали на снимачната площадка, където вече дни наред ги очаквали напрегнато, веднага продължили снимането на филма.

Приемът бил достоен за събитието. На тържествената премиера в края на октомври 1942-а година в Пеща освен българския посланик господин Тошев, взема участие и представителят на унгарското министерство на културата барон Гюла Влашич, държавен секретар. След българския и унгарския химн последвали най-пресните български новини, а после зазвучала филмовата музика на *Саболч Фенеш* и започнал филмът *Изпитание* или *Изкушение* (това е българското му заглавие). Българския печат едва насмогвал да предаде със суперлативи радостния момент: „Този филм е [...] възхвала на българската жена, която където и да се намира – във водовъртежа на бляскава луксозност или в мрака на мизерията – е преди всичко вярна съпруга и примерна майка. Този филм е драмата на българския мъж със силна воля, който е готов да забрави или изгуби всичко, даже и имота си добит с големи усилия само и само да запази любимото семейство. *Изкушение* е филм за пламтящата любов, разтърсващата хуманност, необузданата ревност и искрящата любов.” „Този филм далече надминава досегашните опити и смело може да се каже, че достига западноевропейското равнище. [...] Това е първият български игрален филм, гордост за производители, организатори и участници, който най-сетне ще

заеме достойно място в българското филмово производство. Тази гордост ще порасне още повече един ден, когато такива филми ще се създават и в български киностудии. Засега, поради по-добрата техника, се използват възможностите на унгарското кино. Но всичко друго – режисьора, актьорите – е българско.”

Унгарската реакция е учтива, но по-трезва. „Историята не е новост, но в начина на постановката има доста привлекателни идеи, които поправят този недостатък. Като цяло във филма се чувства някаква особена двойственост. Диалозите обикновено са свежи и добри, но понякога се вмъква по някоя безизразна баналност. Структурата на историята понякога се разкъсва и действието става скучно. Същото се отнася и за режисурата. Родригез общо взето си е вършил добре работата, но има недовършени или само скицирани моменти. Сцените на сзерото Балатон например са жалки. Обратно, сцените с автомобили са наистина добри и красиви [...] Измежду актьорите на първо място трябва да спомена *Дюла Чортош*, който в този филм надминава себе си [...] Каталин Каради в ролята на съпругата е добра и интересна, но не винаги убедителна [...] Филмът е интересен, добър и непременно може да очаква сериозен успех, както в Унгария, така и – надяваме се – в България.” (В случая имаме завидната възможност: в Унгарския Филмов Архив могат да се намерят и двете версии, тъй че всеки сам може да провери кой филм ще му хареса повече – българският или унгарският).

Наскоро след премиерата на *Случай* започва организирането на нова съвместна продукция. Октомврийското издание на *Унгарските кинонови* от 1943-а година представя кадри за унгарска снимачна група, работеща в България, която „преди започването на работата си направи поклонение пред гроба на неотдавна починалия цар Борис III. [...] Нашите филмови дейци правят унгарски филми с български сюжет, части от който ще снимат на брега на Черно море. Режисьорът на филма *Среща на морския бряг* (българско заглавие: Българо-унгарска рапсодия) е големият класик *Борис Борозанов*, унгарският му колега е не по-малко известният *Фридеш Бан*. Този филм е още „по-чиста” съвместна продукция, защото не е създаден в две версии (тоест не става дума за повторен сцена по сцена, със същите декори филм на двата езика) както *Случай*, а е сниман един единствен филм, със смесено участие. Тук даже и музиката е съвместна: *Панчо Владигеров* и *Дежьо Лошонци* са забъркали от унгарски и български народни мотиви патетичен „ораториум” за финала. За главната

женска роля е избрана *Дорита Бонева*, съпругата на продуцента *Карой Аготаи*, която говори безупречно и двата езика. Актрисата любителка сама разкрива самоличността си в свое изказване от онова време: „Баща ми *Миклош Бонев* беше известен търговец на семена от улица *Конут*. Той е основал и първата българска църква в *Будапеща* на улица *Мешер*. Домът на баща ми беше същински сборен пункт на живеещите в Унгария българи. Той поднови и търговските връзки между двете страни.”

Произведена в най-кървавия период на войната, музикалната любовна идилия е показана в унгарските кина в края на януари 1944-а година (легните приключения на български девойки от Музикалната Академия и унгарски студенти). Критиците приемат филма с голяма благосклонност: „Екскурзията в България е вплетена умело във филма. В тази част операторът като екскурзовод представя забележителности и интересни неща [...] Особено внимание заслужава интериора на хилядогодишния манастир, по-красив декор от който не можем и да се представим (Рилският манастир – А.Г.) [...] Богатството на българските народни танци също е голямо преживяване. Мили, непринудени и оригинални, дори педантичният ред на „букета” не ги прави тривиални. [...] Снимките с *Дорита Бонева* не винаги са на едно и също ниво. На места е феерично красива (например в булчинска рокля, с отлично проектирана шапка и рокля на една изложба, също и в народна носия), но в други ситуации българско-унгарската актриса, положила много усилия за филма, е показана в неблагоприятна светлина. Представя се като опитна певица, уменията ѝ надминават очакванията ни, ала трябва да ѝ се намери подходяща роля. [...] В заключение ще кажем, че филмът отлично може да запълни една вечер за развлечение и е доста по-добър, отколкото можехме да си представим предварително. Това се дължи до голяма степен на онази симпатия, която всеки унгарец изпитва към българите.”

През есента на 1943-а година в България пристига отново многолюдна унгарска снимачна група, за да определи местата за снимки на кинодрамата *Вещицата на морето* (*Ива Самодива*). Вплетената в любовната история „древна легенда” – по новелата на *Дюла Пекар* – подсказва доста интересна политическа тенденция по време на бушуващия фашизъм: „В тъмното средновековие, в едно крайморско селце живяла жена с дъщеря си. Момичето се отличавало с чудната си руса коса и прекрасна бяла кожа, всички около нея били с черни коси и мургава кожа. Зародило се подозрението, че момичето е чуждо,

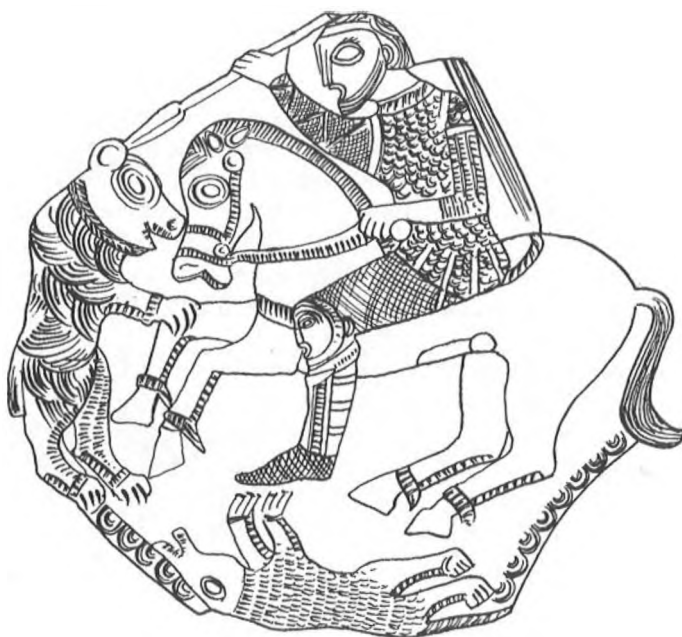
не е от този край, а баща ѝ е дошъл от вражеско село. [...] От този момент съдба за момичето станали постоянните подозрения, презрението, ненавистта [...] Накрая била принудена да напусне родното си село заедно с майка си. Заживяла в една необитаема, запустяла къщурка на брега на морето. Събирали билки, варели лекове. Ала хората се страхували и измисляли от невероятни по-невероятни истории за тях. Говорело се, че момичето се е превърнало в морска сирена и нощем примамвала рибарите във водата, погубвала ги и така им отмъстявала. Добре ама един хубав ден на „въдицата“ на сирената се качил привлекателен млад момък. На него тя простила, и оттогава живеят щастливо, докато смъртта не ги раздели.”

Животът, историята обаче се оказали помрачни и от тази ужасна драма. От снимания в две версии филм, режисиран от българска страна от *Кирил Петров*, а от унгарска от *Бела Леваи*, едва били завършени кадрите на външен терен в местността край Созопол, когато филмът бил арестуван. В ролята на морската сирена от българска страна играе привлекателната *Добрина Илиева*, а от унгарска – тогава 16-годишната *Аги Меднянски*. Втората разказва по-късно на документалния режисьор *Георги Алурков* какво точно се е случило: „Една вечер, когато се разхождахме край брега на морето, се сблъскахме с

въоръжени германски войници. Заповядаха ни да се връщаме веднага, защото излизането е забранено. Говореше се, че немците са толкова строги и нервни, защото нощем се показвали руски подводници, а местните жители ги снабдявали с вода и продукти.” Тази идея се подкрепя и от признанието на унгарския актьор *Золтан Грегут*: „Помолиха ме да изиграя двойната роля на милионера яхтмен и по-големия брат от легендата. Немците знаеха, че по-голямата част от българите симпатизират на руснаците и сериозно се страхуваха от евентуално руско дебаркиране, което не беше изключено. Затова строго охраняваха брега и по най-брутален начин проверяваха снимането. Определяха даже положението на кинокамсрата, а зад оператора стоеше въоръжен войник. Снимките с мене завършиха, ала немците, не знам защо, не ме пуснаха веднага да си отида. След това се безпокояхме само за съдбата на филма. Но всичко свърши много тъжно: немците конфискуваха целия сниман материал.”

Неотдавна в Българския национален филмов архив е намерен откъс, в който участват и двете сирени, както пробват сцена една след друга. Не е лоша. И като спомен. И като поука...

превод: *Силвия Русева*

ПЕТЕР ТУРЧАН

Нарисувай нова икона, Захарий Зограф!

– С радост слушаме човека, дошъл отдалече.
Какво е видял? Какво споделя?
Изслушването му окачествява преди всичко нас.

Балканският въздух, коне дъвчат оредяла трева изпод снега, на куп и изпоразпилени, шепа стадо овце е прилепнало по хълм с превито рамо – и по плъзналите по склона улици на прочутото градче на свободата, градче пастирско, градче търговско. Порти-процепи, огради-крепости от камък, прозорци-шпионки, широкочели еркери, стенописи отпреди век и половина в по-богатите къщи. Дири от въоръжени люде, конници и просветителски мисли, от талиги, от шумни празненства, гълтащи светлината стайни образувания по етажите, огънати буки-опори вън и вътре зимно стишени стари греди, на двора каменна ваза – дясното й ухо е женска глава, лявото – мустакат мъж. Минало и настояще на взаимното напластяване.

Какво ще стане с теб революционизираща се по опашки и в поскъпващи делници, страна? Гледайки мъката ти, твоите герои на свободата пак биха станали хъшове. Вместо теб – и днес живеят единствено иконите ти! Заслепват, смайват, разтърсват. Отчаянието като отказ от самоотричане – и днес предпазва от душевна и от бяла смърт. . . Къде е човекът, който да види съдбата ви с душата на Зограф?!

От дясно на изображението се спуска оскъдица на храна, спуска се оскъдица на бензин, газ, ток, отопление, боите са просмукани от отровата на скъпотията, начело на тълпите – лика на демократичен народен вожд с разтворени обятия, наоколо му щаб от лицемери – а в лявата страна на изображението върху скала е изправен елен-вяра с разклонени рога, над него светъл кръст като кръстната светлина на процеждащата се в прозореца роса, като закрилящия жест на повеляващата спри! сабя.

Балканският въздух, равномерната, дебелата коприна, снегът на добротата и надеждата. Под него рани, под него груби зъбери-попръжни, под него вечното принуждение за пълзене, вечното знание да пълзиш, да се проплъзваш, взаимно душещи се ръце, пипала, проправящи си път. Издръж още, сняг. Нека се отвори хоризонт за очите. Защити бъдното, сняг. Пасища с обилна зеленина, ниви с избуяли стволи – помогни им да се родят на света, в пролетта, в лятото. Чувам пророчеството ти, дебела коприно, снежно покривало. Но това е вече друга икона, туй внушение ще разгадаят други.

Еленът е сам – срещу мизерията, опустошението. Създава се нова икона – за България. О, милост за онези, които останат чисти.

февруари, 1991, Копривщица

Превод: Светла Кьосева

A nagyszentmiklósi kincs

Közel kétszáz esztendeje Nagyszentmiklós mellett ősi arany kincs került elő a földből. A huszonhárom edényből álló együttest a Bécsi Művészettörténeti Múzeumban őrzik, és számos ország tudósainak keltette föl az érdeklődését. Meggyőződéssel vallották és vallják sokan, hogy az európai korai középkor egyik legérdekesebb leletéről van szó. A sokféle és szokatlan formákban s gazdag díszítésekben a kutatók három művészeti stílust különböztetnek meg: a perzsát, a türköst s a korai bizáncit. A figurális kompozíciók nyelvén ez azt jelenti, hogy közöttük Anahita perzsa istennőt ugyanúgy megtaláljuk, mint a türk katonát, aki hajánál fogva hurcol egy foglyot, az ábrázolt alakok pedig békésen megférnek a bizánci művészi kánonokból ismert keresztény kereszttel.

A különféle díszítő stílusok keveredésére a feltehető magyarázat az, hogy az edények más és más műhelyek, mesterek alkotásai. Figyelemre méltóbb azonban, hogy aki e nemesfém tárgyakat, a készleteket használta, jól érezte magát a kultúrák között, amelyek létrejöttükre hatással voltak.

Bolgárok s magyarok máig vitatják a lelet hovatartozásának a jogát. Bolgár vagy magyar kincs ez? Érvek sorát hozzák fel a kutatók állításuk igazolására mindkét oldalon, határozott válasz azonban bajosan adható. Az ok a két nép sorsának többszázados egybefonódásában keresendő.

A magyar honfoglalás kortársa, Bölcs Leó azt írja, hogy a magyarok szervezeti rendje „alig vagy sehogy sem különbözik a bolgárokétól”. Évszázadokkal korábban ősünk együtt éltek a távoli Ázsia füves pusztáin s a Fekete-tenger északi partvidékén. Közös létük Európában is folytatódott, ahová a bolgárok két évszázaddal korábban érkeztek, ott államot alapítottak s felvették a bizánci kereszténységet. Bolgár fennhatóság alá tartozó földeken telepedve le, a IX. század végén a magyar törzsek a keresztény kultúrával a bolgárokon keresztül kerültek kapcsolatba, legközelebbi rokonságot velük érezték.

Egy kiegyensúlyozatlan, váratlan eseményekkel teli korban a bolgárok s a magyarok egyaránt ritka alkalmazkodóképességről tesznek tanúbizonyságot. Sikerül javukra fordítani nem könnyű sorukat, hogy népek nagy keresztútjain élnek egyre, Európához közeledtükben sok értéket és kulturális mintát vesznek át útjuk során, közülük számosat saját műveltségük szerves részévé is tesznek. Éppen ez az alkalmazkodni tudás segíti őket, hogy fennmaradjanak évezredek át.

A nagyszentmiklósi kincs ékes példa erre.

Tartalom

Ismeretlen szerző: A tirnovói kőoszlop felirata	3
Honfoglalás, államalapítás	4
A bolgár ember legendája	11
Bödey József: A 1688. évi csiproveci bolgár felkelés magyarországi végjátéka	13
Hargitainé Szimeonova Rajna: A bolgár asszonyok a múlt századi magyar utazók szemével	15
Varró Alexander: Slavimo, Slava Slaveni!	17
Jonka Najdenova: A magyar irodalom Bulgáriában	19
Dudás Attila: Bartók Béla és a bolgár népzene	22
Jonita Alexandrova: A fordítás mint választás	25
Geréb Anna: Epizódok a bolgár-magyar filmkapcsolatok történetéből	29
Csikhelyi Lenke: Bulgarica-Hungarica. Könyvkiállítás a szófiai Szent Cirill és Metód Könyvtárban	35
Kiss Attiláné Jencs Márta: Rendkívüli születésnap köszöntő	37
Turcsány Péter: Fess új ikont, Zahari Zograf!	39

A Magyarországi Bolgárok Egyesületének kiadványa

Felelős kiadó: Irinkov Georgi

Megjelenik negyedévenként a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért

Közalapítvány támogatásával

A szerkesztőbizottság elnöke: Doncsev Toso

Szerkesztőbizottság:

Kjoszeva Szvetla felelős szerkesztő;

Penkova Roszica, Petkova Adriana, Petrov Petar, Szimeonova Rajna, Szondi György

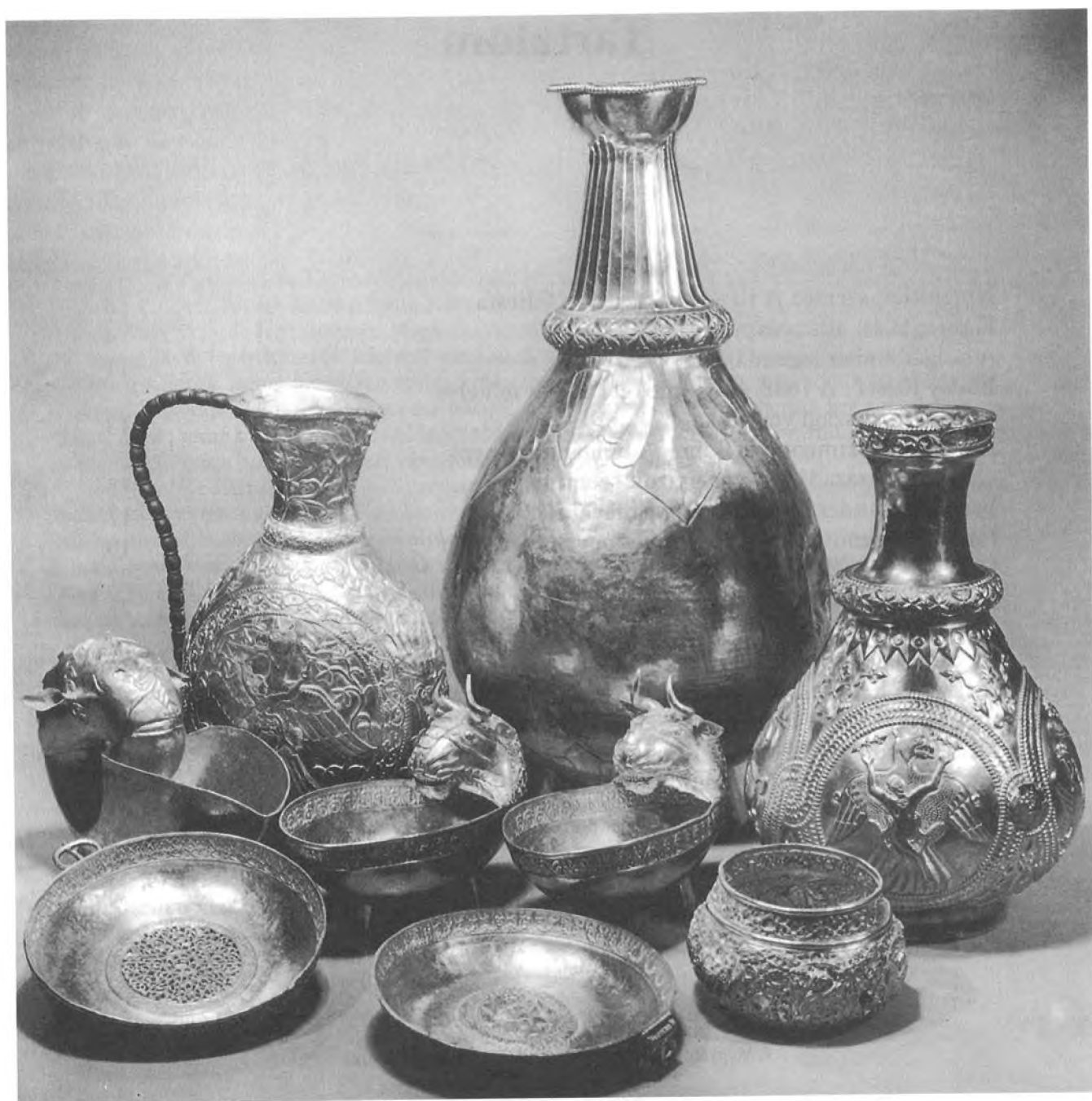
Lapterv: Kállói Judit

A borító Ruszev Roszen munkája

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Vágóhíd u. 62., tel.: 216-1621

Egy szám ára: 120Ft. Előfizetés egy évre: 400Ft

ISSN 1216-2590

ISMERETLEN SZERZŐ

A tirnovói kőoszlop felirata

ember
ha dúskálsz is
elhalálozol
s helyedbe
más fakad
s ki utoljára
születik
e művet
látván
emlékezzék
alkotójára
az uralkodó
neve
omurtag
kán
a hatalmas
száz évig
éltesse
isten

Majtényi Zoltán fordítása

Honfoglalás, államalapítás

Doncsev Toso: Szeretettel köszöntöm a kerekasztal beszélgetés résztvevőit – az ülés sorrendjében Király Péter professzor urat, Magyar István Lénárd adjunktus urat, Szvetla Kjoszeva történészt s a folyóirat szerkesztőjét, Csíkhelyi Lenke docent, történészt és irodalomtörténészt.

A bolgár-magyar kapcsolatok évezredesnél is régebbi történetre tekintenek vissza; sokat beszéltek erről, sokan is írtak róla. A magyar honfoglalás 1100. évfordulója kapcsán most azt javaslom, hogy e fontos esemény bolgár vonatkozásaival foglalkozzunk elsősorban. Elszórtan e témáról többen publikáltak, összegző stúdium azonban eddig nem született, egy olyan munka, amelynek a címe, mondjuk „A magyar honfoglalás bolgár szemmel” lehetne. A történelemtudomány, a régészet, a nyelvészet adatai bizonyítják, hogy a Kárpát-medencében legalább 1100 éve, ha nem korábban éltek élnek bolgárok is.

Eleink az onogur törzsszövetségben éltek együtt. A magyarokat venger, hungarian, hongrois, ungarn stb. népnéven ismerik szerte a világban. Ez azt jelenti, hogy a honfoglalás előtt igen jelentős volt az úgynevezett bolgár-türk, a bolgár-török és a magyar együttélés. A kútfők általában turkiknek, turkoknak jelzik sokáig a magyarokat – vagyis azt mondhatjuk, a bolgárok képviselőiként jelennek meg az egykori szemtanúk leírásaiban, a forrásokban. Ez a bolgár-török vonal. A másik a szlávbolgár. Erről sok értékes kutatás számol be Asbóth Jánostól Kniezsa Istvánon és Hardrovics Lászlón át Király Péterig. A magyar nyelv szláv jövevényszavai közül sokról kimutatható, hogy kétségtelenül bolgár eredetű. Hangsúlyozottabban kellene beszélni a helynevek tanúságairól. Tudom, 1100 távlatából nehéz erre hivatkozni, de ha kiemelem, hogy a IX. században Krum kán és utódai birtokolták Erdélyt, a Tiszántúlt, sőt a Duna-Tisza közét, és ha sorolom a várneveket Belgrádtól Visegrádon és Nógrádon át Zemplénig, amelyek egyértelműen délszláv eredetre utalnak, ugyanakkor Pest neve vitathatatlanul csak bolgár szláv eredetű lehet, nem értem, miért ez a szemérmes tartózkodás, miért nem fogalmaznak úgy a tudósok vagy a népszerűsítő munkák írói, hogy a honfoglalást megelőzően és idejében itt tartós bolgár jelenlét volt. Gon-

dolom, a tudomány cáfolhatatlan bizonyítékkal szolgálhat.

Király Péter: Mivel a Magyar-Bolgár Baráti Társaság rendezésében *Párhuzamok a magyar és a bolgár honfoglalás történetéből* címmel hamarosan előadást fogok tartani, most csak egyetlen témára térek ki: a *honfoglalás* szóval mint terminussal foglalkozom. (Azt csak zárójelben mondom: a magyar történettudomány, általában a népszerűsítő irodalom és a hírközlő szervek a bolgár-magyar kapcsolatokkal meglehetősen mostohán bánnak. Ez azonban nem szerény erőnktől függ, a kérdést magasabb szinten kellene rendezni.) Amikor elkezdtem gondolkodni arról, mikor születhetett a honfoglalás szavunk, bevallom, azt hittem, hogy régi szó nyelvünkben. A Nyelvújítási Szótárban nincs benne – későbbi, a XIX. század közepéről származik. A hon szó volt az alapja és ilyen összetett szavak között találhatjuk, mint a honáruló, honbarát, honfi, honszeretet, hontárs, honvágy, honvéd stb. Ennek párhuzamaként ehhez megemlítem, hogy a *haza* szóból is keletkeztek hasonló képződmények. A *hazára* a legrégebbi adatunk 1372-ből van, a *hazafi* első előfordulása: 1644. A honfoglalás szóra a legrégebbi adatot BALLAGI MÓR *Magyar-német szótárában* találtam 1856-ban. A honfoglalás = Die Landeseroberung, honfoglaló = Der Landeseroberer. Azt még nem tisztáztam, ki használta elsőként a szót ilyen formában.

Ha megnézzük a latin nyelvű történeti forrásokat, azt találjuk, hogy a honfoglalás szó így nem létezik. Anonymus a *Gesta Hungarorum*ban azt mondja: *Pannoniam intraverunt*, vagyis *amikor bejöttek Pannóniába*. A végén az van: *de constitutione regni*; ezt Győrffy úgy fordította: *az ország határainak megállapítása*. Ez véleményem szerint belemagyarázás; tulajdonképpen az országnak nem a megalapításáról hanem inkább jogi vagy állami megtervezéséről van szó, valami ilyesmit jelenthet. Kézay Simon 1208-ban aztán azt mondja: *de primo introit*, tehát *első bejövetelről*, később *incipit secundo de reditu* tehát *visszatérésről* beszél. A Képes krónikában 1358-ban az áll: *Primus ingressus hungarorum in Pannoniam* – *a magyarok első bejövetele Pannóniába*. Ez tulajdonképpen Attilára és a hunokra vonatkozik. 1373-ra vonatkozóan azt írja: *de secundo ingressu*, a *második bejö-*

vetel. Röviden szólva a magyar krónikákban *bejövételről* esetleg *visszatérésről* olvashatunk, de szó sincs arról, hogy ez honfoglalás lenne.

Érdekes, hogy a GYÖRFFY-BARTHA szerkesztette *Magyarország története* 1984-es első kötetében a legrégebbi kor fejezeteiként a következők szerepelnek: 1. *A honfoglalás és a megtelepedés*, 2. *A kalandozások kora*, 3. *Az államszervezés*, majd *István király államszervezése*. Nem vagyok történész, ezért megengedhetem magamnak, hogy bölcsekedjem: 895 a honfoglalás éve, 1000-re teszik az államalapítást. Miért? Véleményem szerint a bejövétel pillanatától kezdve létezett valamilyen állam, azt szervezni kellett, mert különben szétesett volna. Így jutunk el a bolgárokhoz. A bolgár szakterminológiában ismeretlen a magyar honfoglalásnak megfelelő kifejezés. A bolgár forrásokban a következő két formát találtam: *obrazuvane*, *szazdavane* na *balgarszkata darzsava*. *Zlatarszki* is ezt használja, a bolgár enciklopédiák is. *Paiszij Hilendarszki* 1762-ben így fogalmaz: „Tezi balgari imali namerenie i szaglaszie da otidat da sztrojat dobra i plodorodna zemja. I sze vdnal ot onaja zemja i reka mnogo narod i dosal v Madzsarszkata i Vlskaka zemja. Poiszkali ot car Ualent [Valent] da gi puszne prez Dunava, za da sze zaszeljat pokraj Dunav – v Trakija. Tazi zemja hareszali balgarite i obestali na car Ualent da badat pokorni na garcite i rimljanite i da im pomagat pri vojna. Ualent zapovjadal na balgarite da preminat prez Dunav v Trakija i da sze zaszeljat pokraj Dunav ot Cserno more do Morava i Hrasava i da pazjat granicata na garcite ot goti, szkiti, avari – tova sza tatarite i madzsarite.” Vagyis már Paiszij Hilendarszki is – bár tudjuk róla hogy görög és latin forrásokat is használva később írta művét – a *zaszelvane* „*megtelepedés*” szóval él és nem a *honfoglalással*. Ugyanezt a kifejezést olvashatjuk az orosz őskrónikában is, amikor a bolgárok dunai megjelenéséről van szó. A XIII. század elejéről való az idézetfordítás: Szkütiából jöttek a bolgárok, megtelepedtek a Duna mentén és szlovjen telepések utódai lettek. A megtelepedés mindig harcokkal járt együtt. Teophanes, aki 818-ban halt meg a Chronographiában azt írja: *Bolgari in Moesia considunt et regnum condunt* – a bolgárok megtelepedtek Moesiában és államot alapítanak. A példák sorolhatók.

Véleményem szerint a bolgár történészek és az értelmiség által használt kifejezés, hogy „államot alapítottak”, sokkal helyesebb, mert ez azt jelenti, hogy 679–681-től kezdve 875-ig, a kereszténység hivatalos felvételéig egységesen egy kifejezéssel illetik ezt a korszakot.

A majd megtartandó előadásomban másra is kitérek; egyebek között megemlítem, hogy – bár azt írják a görög források – IVAN DUJCEV tévesen állítja, hogy 811-ben a Varbiski hágónál a bolgárokat a szlávok és az avarok támogatták. Ez lehetetlen. Nemcsak azért, mert két óbolgár és egy középbolgár forrásban az *engereven-gere* név van, ami pedig a magyarokat jelenti, hanem

mert 811-ben az avarokat már régen leverték a Tisza vidékén, már a Dunántúlra menekültek vissza, onnan nem híhatták őket segítségül. Már csak azért sem, mivel az ütközet csak 6 napig tartott. Szóval valóban van mit tisztáznia a történészeknek, hogy a vélemények közelebb kerüljenek egymáshoz.

Doncsev Toso: A novemberi előadásában a professzor úr alaptémája a magyar és a bolgár honfoglalás párhuzama lesz, vagy ennél több?

Király Péter: Másról is szó esik majd, ám a lényeg az, hogy a bolgár álláspont a terminológiában helytállóbb, mint a magyar történészeké. Elmondom akkor azt is, hogy a bolgárok könnyű helyzetben vannak, nevezetesen azért, mivel őket lényegében mindig bolgároknak nevezték első megjelenésük óta. Ritkán hívták őket szkítáknak vagy turkojnak és a VIII. század elején onogunduroknak. Ugyanakkor a magyarok *magyar* neve jóformán csak az arab forrásokban fordul elő, az óorosz, óbolgár, görög, latin forrásokban mindig az onogurból keletkezett *ongore* szerepel. Tehát egészen más a két nép helyzete.

Doncsev Toso: Nem lehet véletlen, hogy a magyarokat bolgár-török eredetre utaló turkoj vagy onogur elnevezéssel illették. Ez is azt bizonyítja, hogy a bolgárok és a magyarok tartósan együtt éltek, mégpedig olyan kulturális közösségben, amelyben a külső szemlélő nemigen tudott különbséget tenni az egyik népcsoport és a másik között. Amikor a magyarok a Volga és a Dnyeszter között éltek, magyarul beszéltek, de – mondhatnánk – bolgár-törökös volt a kultúrájuk. Így az sem véletlen, hogy a honfoglaláskor a magyarok olyan területre jöttek be a Kárpát medencébe, amelyik zömmel bolgár fennhatóság alatt volt. Az onogur törzsszövetség 660 tájékán felbomlott, egyik részük északon a Volga és a Káma összefolyásánál államot alapított, másrészt Aszparuh vezetésével 681-ben a Balkán-félszigeten jött létre Bulgária – végül egész Olaszországig eljutottak a szétarajzó csoportok, de az onogur törzsszövetségben élő magyar népcsoport idejött a Kárpát-medencébe. A magyar-bolgár közösség így, azt mondható, egészen a nyugati s a keleti kereszténység szétválásáig nagyon szoros egységet alkotott kultúrában, szokásokban, hadviselésben, államszervezetben, több mindenben. A sok közös vonás azonban a közvélemény előtt alig-alig ismert tény.

Magyar István Lénárd: Szerintem lényeges különbség van a honfoglalás és az államalapítás között. Más egy már nem teljesen nomád jegyeket és türk hadrendet viselő népség, amit hungarusnak neveznek, vagy amelyet Bölcs Leó turkojnak hív és a bolgárokkal veti össze, hogy azokkal mennyire azonos, és mennyire más például a besenyőké. Tehát nem nyelvészeti kritérium itt a *turkoj*, hanem hadrendi és szervezetbeli, vagyis hogy egy fejedelem vezetése alatt élnek-e, vagy miként a besenyőknél – nyolc alatt. Kétséget sem hagy, kik azok a turkok, akik most Pannóniában élnek, a besenyők pedig Bölcs Leó korában a magyarság elődei-

nek korábbi szálláshelyén, az Etelközben nomadizáltak. Az államhoz megfelelő intézményrendszer tartozik. Más a millicentenárius és pannoni halmi milléni-um. Ha a 896-os dátumot feltételelesen elfogadjuk, a bencések letelepedését jelentő időpont száz esztendővel később van. Szent István egyházszervező tevékenysége egy évszázaddal a honfoglalás után kezdődött. Enélkül pedig nincs középkori keresztény állam. Nomád, félnomád alakulatok lehetnek, állam azonban nincs.

Doncsev Toso: A bolgár állam megalapítása 681-ben a magyar szakterminológia szerint akkor voltaképpen honfoglalás?

Magyar István Lénárd: Igen.

Király Péter: Országfoglalás.

Doncsev Toso: Akkor az államalapítás a kereszténység felvételével kötendő össze, tehát Borisz cárhoz kapcsolódik, vagyis Borisz kánhoz, aki azután Mihály néven keresztelkedik meg, avagy már Krum és Omurtag esetében is beszélhetünk államról?

Magyar István Lénárd: Az államalapításnak rendkívül lényeges jegye volt a kereszténység felvétele Bulgáriában. Nyilván Szent István is ugyanolyan joggal nevezhető államalapítónak, mint amilyen joggal mondhatom, hogy Géza nélkül semmire sem ment volna – ha ő nem kezdi el az államalapító tevékenységét. Ez egy folyamat.

Doncsev Toso: Az állam kritériuma nem lehet a kereszténység felvétele. Krum esetében van egy állami struktúra, vannak törvények, megfelelő szabályzatok, adók ...

Király Péter: A bolgárok Moesiából, a Duna északi részéről 679-ben ereszkedtek le a déli területekre, akkor foglalták azokat el. A bizánci udvar azonban csak két évvel később szentesítette, hogy úgy mondjam, e területek megszállását, elfoglalását. Vagyis: egy akkori világhatalom elismerte Bulgáriát. Nem mondanám, hogy mint államot, mert ennek bizonyos jogi vonatkozásai is lennének, de mint országot elismerte.

Doncsev Toso: Ahogy ez a mostani gyakorlatban is érvényes: a nagyhatalmi elismerés.

Magyar István Lénárd: A képlet bonyolultabb. Mert Moesiában a bolgároknál két etnikum találkozik, így valamiféle kezdemény rögtön adódik. Ugyanakkor Bizánc megpróbál ez ellen fellépni, ám KONSTANTIN császár – mivel épp akkor tartják az egyetemes zsinatot – későn érkezik oda, s ahelyett, hogy kiűzné a bolgárokat, csatát veszít, tehát csak békekötésről beszélhetünk, egy de facto elismerésről, amelyet „ratifikálnak a nagyhatalmak”.

Az államalakulásnak bizonyos előfeltételei vannak...

Doncsev Toso: Vannak határkövek. 681 után mégiscsak létrejön egy bolgár állam.

Magyar István Lénárd: Senki nem tagadhatja, hogy az alakulás útjára lépett, elindult felé. A törvények megléte alapvetően fontos. De a magyarság eseté-

ben száz esztendő alatt hol vannak a törvények? Sehol. Hiányoznak az államiság strukturális kívánalmai. Nem is tekintenek bennünket államnak Nyugaton, mint ahogyan elődeinket, a hunokat, az avarokat is Ázsiából jött hordának nézik, minket is, időnként össze is keverik a neveket. Nálunk a minőségi változások a törvényekkel, az egyházalapításokkal Szent István alatt kezdődnek. De közben, addig mi történt?

Milyen hadrendben jöttek be a magyarság elei? Miután az egész Kárpát-medencében széjjelszórva találhatók törzsnevek: nem mondható, hogy az egyik törzs Csallóközben telepedett le, a másik pedig a Bodrogközben például. Mi volt a szerepe a besenyőknek, olyan tragikus volt-e, mint ahogy arról a nyugati annalesek tudósítanak? Igaza volt Anonymusnak, hogy csak Árpád férfiai jöttek be? Sem a régészet, sem a nyelvészet nem igazolja, hogy Etelközben maradt nők és öregek nélkül érkeztek volna őseink a Kárpát-medencébe. Az is sokáig irritált, hogy nem tudják megmagyarázni, mi készítette elődeinket, hogy Magna Hungáriából levonuljanak. Hogy illik bele ebbe a képbe a 681-es dátum, a 680 körüli, Kubrát állama, a bolgárok legendákban is említett ötfelé történő szétválása? Mi volt az, ami Magna Hungariából őseinket kilökte? Ha egész Európát egy egységnek veszem, a hatalmas kihívás, amely elé a kontinens nézett – az arab invázió, az iszlám. A történelem térben és időben zajlik. Nem ideológia, hanem tények és kronológia.

Európa szélső partjainál vannak. 622-ben MOHAMED még fut. A következő évtizedben már ellenfelei, például Bizánc. Az iszlám áradatot 737-ben a Kaspi-tenger partjánál a kazárok próbálják feltartóztatni. Ez ugyan nem sikerül, de a kevésbé sikeresnek tűnő hadjárat végül is nagyon nagy kazár győzelmet takar, mert a kagánt meneküléskor MASLAMA, a kalifa elfogja, s az megígéri, hogy fölveszi az iszlámot, az arabok ezt az ígéretet elfelejtik szankciókhoz kötni, helyőrséget se hagynak... a kazárok pedig a judeizmust választják. 750-ben ABBASZ Damaszkuszba áteszi az arab központot a Bizánc-tól jóval keletebbre lévő Bagdadba. Bizánc megkönnyebbül. Főnt északon a kazárok állják a sarat. Ők, akiknek vannak bizonyos segédnépei a Kaukázus előterében. Főnt ott van a Magna Hungaria, délen pedig a kazárok bolgár-török testvérei – Kubrát államát száz évvel korábban verték szét. Akkor kezdődik Kubrát fiainak a menekülése. Egy nagy népmozgás történik a periferián. A Don mellékéről a kubáni bolgárok egy része észak felé vonul lassan a Volga mentén. És kik kénytelenek kitérni a későbbi volgai bolgárok honfoglalása elől? A Magna Hungariában élő magyarok. Ők ellentétes mozgással kezdenek lehúzódnival a Don torkolatvidékére. Persze nem azon az oldalon, ahol – megsemmisítve Kubrát államát – a kazárok voltak, hanem a másikon, a nyugatin.

A két nagyhatalom – Bizánc és Kazária – megpróbált szövetségre lépni. A 830-as évek elején bizánci építések jönnek felépíteni új Sharkel erődjét, mert a régít

– ezek szerint – a magyarok, esetleg a normannok rombolták le. Bizánc és a kazárok közt van a dunai bolgárok állama. A harapófogóból valahogy ki kell törni. A bolgárok a harmincas évek derekán segítségül hívják a magyarokat, hogy megakadályozzanak egy bizánci flottavállalkozást. A magyarság szempontjából a dunai bolgárokkal kötött szövetség – mivelhogy a bizánciak tervét végül is nem tudták közösen megakadályozni – sikertelen bemutatkozásnak bizonyult az Európa-színtéren. De: a magyarság kezd – egyelőre a nagyhatalmak játékaiként – fenyegető tényezővé válni. Legalább is a mai Ukrajna területén, tehát még fönt a sztyeppén.

861-ben ismét hallunk a magyarokról, ezúttal ószláv nyelven – a KONSTANTIN- CIRILL-féle legendából tudjuk: Konstantint, aki a kazár misszióba indul, megtámadják, mégpedig „*valcseszku viuse*”, tehát *farkas mód vijjogva*. Majd – a következő évben – Arnold szövetségében a morvák, s fia KARLMANN lázadása ellen hívja be a magyarokat, akik keresztyűnyargalnak a Kárpát-medencén. Van idő – egy emberöltő után – felkészülni a terület elfoglalására, a honfoglalásra. Ez módszertani kérdés: ami számunkra honfoglalás, az mások számára nem biztos, hogy nagy diadalünnepe. Nem az a szomszédaink számára sem. De nem voltunk – mármint őseink – se jobbak, se rosszabbak, amikor idejöttünk a Kárpát-medencébe, csak sokkal vidámabbak voltunk, mint az összes előttünk s utánunk következő nép.

Fölmerül egy újabb probléma, hogy hogy hívják az őshazát, ami a Duna torkolatvidékéről a Volgaig húzódott. Véleményem szerint Etelköz alatt ez a terület értendő, és Levédia mint őshaza nem létezik. Levédia mint Levedi szállásterülete Etelközön belül létezett. És mindenképpen közelebb volt a kazárokhöz, míg az összes többi nyugatabbra. Tehát a nagy-nagy besenyő pusztítás, amiről a honfoglalás előestéjén a krónikások majd beszámolnak, legfeljebb őt s a legkeletibb magyar néprészeket érintette.

A kilencvenes évek. A bolgár történelem egyik legnagyobb uralkodója, a POLUGRAKNEK nevezett SZIMEON ideje alatt konfliktus robban ki Bulgária és Bizánc között. Az ok eléggé materiális: a vámtételek megemlése, a konstantinápolyi piac elvesztése és Szalonikibe való helyezése. A bolgár kereskedőket ez hátrányos helyzetbe hozza. (862 után nyugatabbra toltódott a kazároktól való függetlenedés, mert már a mai Németország területén kalandozhattak akkor a magyarok. A kalandozás megelőzi s nem követi a honfoglalást. És kíséri, természetesen.) Szimeon közben fegyverszünetet kér – és gyors hadmozdulattal kicsúszik a gyűrűből. Tudniillik akiket eddig Bizánc hívott be – a magyarokat –, nagyon megszorongatták. Nem tudom, hangsúlyozza-e ezt a bolgár történetírás, de ezek tények: Pliszkát is felgyújtották a magyarok, nagyon kemény csatákat vívtak. A fegyverszünettel sikerült lélegzetvételnél szünethez jutni a bolgároknak. Amit arra használt fel Szimeon, hogy ő meg a magyarok hátában lévő besenyőket hívja segítségül, akiknek ez pont

kapóra jön, mert éppen menekülnek – ez egy dominó-sor –, így találunk rá a magyarokra. Számunkra ez nem túl nagy tragédia; egy emberöltő óta kémleljük már a Kárpát-medencét. A dátum, az időpont volt csak a kérdés. Amikor Bulgáriában hadakozik a magyarság nagy része, akkor támadnak az Etelközben maradtakra. Különösebb pusztulás nélkül át tudnak kelni a hágókon, ez pedig nagy teljesítmény, hisz még az első világháborúban is roppant nehéz volt a Kárpátokon áttörni, olyan járhatatlan volt. A magyarok másik része délről jött: így történt meg 895–896 körül a honfoglalás.

Doncsev Toso: A Kárpátok déli vonulatán jönnek be?

Magyar István Lénárd: Igen. A hagyomány szerint Levente vagy bizánci forrás szerint Litvinka – Árpád fia. A Kárpát-medencében milyen bolgár jelenlét-ről beszélhetünk? Ez a jelenlét erősebbé Krummal vált. Nem NAGY KÁROLY híres-hírhedt avar hadjáratai voltak a jelentősek – a vereségeket, a szégyentelen visszavonulást az ókori keleti népek szokása szerint dicsőséges győzelemnek tüntették fel – hanem Krumnak a Dunától keletre 803-tól kezdődő hadjáratai. Ez a valamilyen mérvű bolgár jelenlét erősödött fel – mégpedig elsősorban az erdélyi sóbányák birtoklása kapcsán. De hogy ez nagyobb, komolyabb uralmat nem jelentett, a következményekből látszik, meg abból, hogy itt egy avar állam létezett eddig. Hogy se túl nagy bolgár, se szláv népesség nemigen lehetett az avar állam szívében – a Dunántúlt Itáliából visszajöve 900-ra foglalják el a magyarok –, az megint csak a dolgok logikájából következik – hogy Zalavárott PRIBINA pusztán egy frank hűbéres volt, és a *knyáz* sok mindent jelent, csak éppen *fejedelmet* nem lehet érteni alatta. Az más kérdés, hogy METÓD például, aki Zalavárott misézett, a szláv liturgia születésének egyik központjában, honnét ment oda: délről vagy északról. Hol volt Nagy-Morávia? Amit 904-ben a magyarok valóban szétzúznak. A Morava folyónál? Az Szerbia, Sirmium. Metód Sirmium érseke, és nem mondjuk Nyitrának Csehországból.

Doncsev Toso: Hogyan magyarázható a délszláv településlánc végig a Duna mentén: Belgrád, Azov, Nándorfehérvár, Dunaföldvár, aztán Pest, Nógrád, Visegrád; Zemplén is egyértelmű szláv eredetű helynév.

Magyar István Lénárd: Ez Krum felségterülete, nem biztos, hogy az országnak is integráns része, de az igénye megvan rá, és telepések, települések nyilván léteznek. Nem erős megszállásról van szó. De ez nem zárja ki ennek a településrendszernek a meglétét, amely ki tudott alakulni a Duna mindkét partján – gondoljunk csak Dunapentelére.

Szvetla Kjoszeva: Nem a hódítókról van szó, hanem a helyi lakosságról. Az e területen élőkről. És ez a lakosság, mikor Krum államot alapított, szláv volt. Nem Krummal, Krum idején telepedtek le ott, hanem ott éltek.

Doncsev Toso: Ott éltek, de nem északi szlávok

voltak, szlovákok vagy morvák. A terület délszláv fennhatóság alatt volt. Ez az érdekes: miért hívják így ezeket a településeket – Pestet morvául valami más néven kellene nevezni.

Szvetla Kjoszeva: Itt éppen bolgár népcsoporthoz tartozó szlávok éltek.

Doncsev Toso: Ez így van. Bolgár-szláv törzs jelenlétét bizonyítja. Itt van például Csongrád neve. Ez nem egyszerűen szláv helynév, hanem délszláv toponímia.

Magyar István Lénárd: Latin annalesek arról számolnak be, hogy 824-ben a bolgárok elfoglalják a Dráva-Száva közét, és ezt egészen 853-ig, Borisz trónra lépéséig meg is tartják. S a békés foglalat el is ismertetik a keleti frankokkal. A húszas évek derekától a század közepéig a Drávától délre eső terület, a Szerémség tehát bolgár kézen van.

A mikrofilológiai kérdések is nagyon fontosak. A nagy összefüggések között vizsgálni kell a legkisebb elemeket is. És akkor helyükre kerülnek a történesek, mert hiátust nem tűr még a sztyeppe sem.

Doncsev Toso: A besenyők megtámadják a magyarok szálláshelyét Etelközben, s a magyarság arra kényszerül, hogy bejöjjön a Kárpát-medencébe. Oda, amely Krumtól kezdődően bolgár fennhatóság alatt volt. Nem képzelhető-e el, hogy a nem igazán megsemmisítő vereség után, a magyarok arra kényszerülnek, hogy a bolgár birodalom nyugati határvidékén telepedve le a frank birodalommal szemben Bulgária szövetségesei legyenek. Ötven évig valóban nem is történik semmiféle hadművelet Bulgária ellen.

Magyar István Lénárd: A jó viszony akkor Bizánccal is fennáll. Nincs válasz a kérdésre, mert nincsenek adatok. Mekkora volt a vereség Szimeontól, mekkora a besenyőktől elszenvedett? Úgy tűnik, a besenyők győzelme nem volt olyan nagy; Szimeon csapatai valószínű elagyabugyálták őseinket, de nem igazán...

Doncsev Toso: Szimeon nem is igen foglalkozik...

Magyar István Lénárd: Ő sem foglalkozik a dologgal, se a magyarok sem foglalkoznak Szimeonnal, mert ez csak mellékhadszíntér volt. Történeiszink szerint jó harminc esztendei felkészülés előzte meg a honfoglalást. Hogy a Kárpát-medencébe bejöjjenek őseink, ezt csak meggyorsította a Szimeontól s a besenyőktől Etelközben elszenvedett vereség. A régészeti tények az ellenkezőjét bizonyítják.

Doncsev Toso: Európai viszonylatban, a világ összefüggéseiben lenne jó látni az egészet. Így első látásra megmagyarázhatatlan tények világossá válnak. A bolgár-magyar kapcsolatokról is sok mindent tudunk, de nem rendeződnek össze ezek a tudások, akár Cirill és Metód tevékenységéről, akár a honfoglalásról, vagy azt megelőző időszakról van szó. A bolgár történelem szempontjából teljesen epizodikus a magyarokkal való kapcsolat, a magyar honfoglaláskor is csupán egy epizód volt Szimeon, és a morvakkal való kapcsolatra helyeződik a hangsúly, holott lehet, hogy ha igazán meg-

nézzük, nem az volt a döntő elem. Másképpen kellene a két nép történelemét is vizsgálni, valahogy közösen...

Magyar István Lénárd: Nyelvünk kétszázötven bolgár-török szót őrzött meg, a mai bolgár nyelvben ugyanakkor maximum húsz ilyen szó mutatható ki. A különbség óriási. Ahhoz viszont, hogy egy fejlettebb kultúra át tudjon adni, egy kevésbé fejlett pedig át tudjon venni például fogalmakat, több száz esztendő szükséges, ez a feltétel. És ha megnézzük, milyen szavakat vesz át a magyarság, látnivaló, hogy nem vándorló nomád horda a bolgár-török, hanem letelepedett életmód jellemző rá – ezt bizonyítják a szőlőművelésre vonatkozó szavak is. Ez azt is jelenti, hogy a magyarság hihetetlenül befogadó, beolvast, szívesen fogad mástól és beépíti a maga rendszerébe. De csak a nyelvben él a nemzet? Hogy lehet, hogy törzsneveink közül csak kettő finnugor – a *Nyék* és a *Megyer*, az összes többi török? A török vonalat nem lehet megingatni. Török külső, török megjelenés, török életmód.

Szvetla Kjoszeva: A felvetett kérdések tárgyalása, kezelési módja gondolatokat ébresztett bennem, lehet, hogy érdekesek lesznek a beszélgetésben. Magyar István azt mondja, hogy a történelem tényekkel foglalkozik. Magam azt mondanám, hogy a történelem a tények értelmezésének a tudománya, a tényeket pedig igen sokféle módon lehet magyarázni. A nemzeti történetírás olyan út, amely mentén azt keressük, mi bolgár, azt nézzük, hol vannak a bolgárok. Ez a történetírás – végigvezetve – megkísérel egy logikus történelemképet alkotni, megpróbálja végigkövetni a bolgár történelmi eseményeket, s ha közben más népekkel is találkozik, attól függően, hogyan ítéli meg az adott történetírás, többet vagy kevesebbet szól róla. Ugyanez áll a magyar historiográfiára is: a magyar gyökereket keresi, s ha valahol bolgár vonatkozásra lel, jó, megemlíti. Jóllehet a tárgyalt időszakban – az eddigiekből ez derült ki – valószínűleg nem nagyon lehetett külön kezelni a magyar s a bolgár törzseket. Nagyon sok volt a közös pont történelmünkben, igen sok a közös vonás.

Éppen ezért hasznosak az ilyen beszélgetések – jobban látjuk, egyes történetírások hogyan ítélik meg ugyanazt az eseményt, mit hangsúlyoznak, azt hogyan magyarázzák, mivel más nézőpontból szemlélve könnyen új megvilágításba kerülhet a kérdéses dolog. Itt van például Szimeon esete – a kereskedelmi viszonyok, a háború, a besenyők. Ugyanezt a szituációt másképpen is lehet értelmezni. Bizánc megszakítja kereskedelmi kapcsolatait – 894-ben Konstantinápolyból más-hova viszi a piacot. Miért? A középkorban a kereskedelmi kapcsolatok nem voltak annyira fontosak, hogy meghatározóak lettek volna két ország viszonyában. A bolgár történetírás szempontjából azt mondom – nem állítom, hogy abszolút igazam lehet csak –, hogy az előző évben választották meg Szimeont bolgár cárnak, méghozzá olyan feltételek között, amelyek nemigen tetszettek Bizáncnak. Szimeont a preszlávi országyű-

lésen választották meg uralkodónak, a szláv írást fogadták el hivatalos bolgár írásnak, s Pliszkából Preszlávba került a főváros annak jeleként, hogy ebben az államban ezentúl a szláv s a keresztény kultúrát részesítik előnyben, azt művelik. S erre mi Bizánc válasza? Áthelyezi a piacot, hogy konfrontációra készítse a bolgár uralkodót.

A magyarokról. Elkezdődik a háború Bizánccal. A bizánci diplomáciának sikerül szövetségre lépni a magyarokkal. Szimeon nem véletlenül nevelkedett Bizáncban. Megtanulta a bizánci fogásokat, s tudta, ha megtámadják, azonnal meg kell keresni a támadó szomszédjait. Hogy a besenyők megtámadják a magyarokat, számomra nem nagy néptömegek véletlen mozgását jelenti csak, hanem Szimeon diplomáciai húzását is. Vagyis: bármely esemény értelmezhető így is, úgy is. Ezért érdekesek az ilyen eszmecserék, mert így megismerhetjük a másik álláspontját is. Nemegyszer nézeteltérések adódnak különböző historiográfiai között – úgy keresik saját igazukat, hogy közben nem ismerik a másik véleményét a kérdéssel. Azonkívül egy nemzeti történetírás olyan gondolkodási modellt is kialakít, amittől az ember nehezen tud megszabadulni. Egy magyar számára természetesen reakció, hogy a bolgár állam megalakulása Borisz idejében történt. A honfoglalás terminuson is lehet vitatkozni. Személy szerint több adattal alátámaszthatnám, hogy 681-ben jött létre a bolgár állam. És ezzel szembeállítható az itt elhangzott érv: nem alakult meg az állam, mivel nem volt kereszténység. Az összehasonlító módszer nagyon fontos módszer a megismerésben, a történelemben különösen. De az összehasonlításkor nem szabad az önmegismerés, az önismeret szintjén megragadni: ha valami történt, az ugyanaz, mint a mi esetünkben. Mert minden egyes faktum, a konkrét események bármennyire is hasonlóak, legalább annyira különbözőek is.

Ha pedig mi világosan látjuk e különbségeket, az események többségét, ez már azt jelenti, hogy az összehasonlítás egy sor hasznót hozott, segített a tisztánlátásban. Ha ennyire közel vagyunk egymáshoz, ha történelmünk így érintkezik, meg kell keresnünk min-

dent a kölcsönös megismerés, a különböző értelmezések tudomásulvétele érdekében. Szimeon példája is azt bizonyítja, hogy senki sem állíthat valamit kategorikus kizárólagossággal, mert könnyen mitológiát teremthet. Értelmezéseinkkel arra kell törekednünk, hogy a történelem valóban a tényeket jelentse, s hogy a legközelebb jussunk az igazsághoz. Ehhez, azt hiszem, a többoldalú megközelítés elkerülhetetlen.

Csikhelyi Lenke: Nem vagyok őstörténész, az érde- mi részhez ezért nem tudok hozzászólni. A módszertanhoz viszont igen. Nagyon fontos megfigyelések hangzottak itt el, melyek, sajnos nem jellemzők se a magyar, se a bolgár történészkutatásokra. A kapcsolattörténetet úgy kellene kutatni, hogy ne menjünk el prekonceptió irányába. Magam is vallom és aláírom, hogy a történelem térben és időben zajlik. Minél több fogódzópontot találok magamnak, annál biztosabb alapra tudok építkezni. Egy adott esemény adottságát nem lehet vitatni, legfeljebb értékelni lehet, de akkor minél több oldalról. Azzal is egyetértek, hogy – ha mákszemekkel is –, az ürt ki kell tölteni, egységes szövegre kell törekedni.

Mindig úgy dolgozom, hogy kronológiát próbálok készíteni, s állandóan a térképet nézem: ha három nap alatt odaértek – ezt írja a forrás –, odaérhettek-e valóban. Az őstörténetben azért nagy a zűrzavar, mivel kevés a tény. A kibontakozásnak csak egy módját látom: időben és térben az eseményeket jobban be kell határolni – ha minél több ilyen eseményt találunk, akkor léphetünk jobban előre. Saját történetírásunkra is sajnos jellemző, hogy az országhatárainknál megszűnik a világ. Ami esetünkben a Balkán felé – Erdély határánál a történetírás véget ér. Bolgár szemszögből – ezt ugyan kevésbé ismerem – hasonló a helyzet. A bolgár történetírás szempontjából pedig milyen hallatlanul fontos lenne a szerb történetírást is alaposan ismerni.

Doncsev Toso: A beszélgetést még sokáig folytat- hatnánk. A témát megkíséreltük körbejárni; új adatokat is hallottunk, az ismertek is új összefüggésbe kerültek. Igyekeztünk kilépni a nemzeti történetírás mítoszából – talán haszonnal, eredménnyel, gondolkodást serkentően.

A bolgár ember legendája

A szicíliai születésű József barát, aki a Mur városához közel fekvő kolostorban élt, mesélte a következő történetet.

Egyszer egy vándor szerzetes vetődött el hozzánk, csodatevő keresztet hordott magánál. Alig töltött néhány napot nálunk, hirtelen megbetegedett, s magához hívatott. Amikor a vendégszobában fekhelyéhez léptem, így szólott hozzám: „Áldj meg, atyám, imádkozz értem Istenhez! Vedd ezt a keresztet, hosszú a története, és nincs már erőm, hogy elmondjam. Érzem, életem végére értem, de ha Isten megsegít, talán még elmesélhetem.” Ekkor hívtam az apátot és három szerzetest. Miután pedig imádkoztunk, ő felemelkedett, felült, keresztet vetett, és a következőket mesélte.

Péter apát uram, én a nemrég keresztény hitre térült bolgár népből származom, amelyet ezekben az esztendőkből Isten választottja, a szent kereszttségben a Mihály nevet viselő Borisz fejedelem a szent keresztéssel megvilágosított. Borisz Krisztus erejével és a kereszt jelével meggyőzte a keményszívű és hajlíthatatlan bolgár népet. Bölcs fényességgel világosította meg az ördög álnokságától megfeketedett szívünket. Eltérítette a népet a bűnösen tévelygő, bűzös és istengyalázó áldozatbemutatástól, a homályból a világosságra, a tévelygésből és hamisságból az igazságba vezette őket; elvetette bűzös és tisztátalan étkeiket, áldozati oltárait leromboltatta, szent könyvekkel erősítette meg őket az igaz keresztény hitben, Szent József érseket és más tanítókat és oktatókat hívott országába, templomokat és kolostorokat építtetett, püspököket, papokat és apátokat nevezett ki, hogy tanítsák és Isten útjára vezessék népét. Mindezt Isten abban a kegyben részesítette, hogy az angyalok sorába emelte, és ebből az árnyékvilágból az égi Jeruzsálembe, Krisztus színe elé került. De még élete végén, szerzetessége idején, amikor helyette elsőszülött fia, Vladimir uralkodott, Isten és Borisz akaratából Simeon megfosztotta bátyját trónjától, és maga lépett a helyébe. Akkor támadták meg Simeon cárt a magyarok, és népéből sok foglyot ejtettek. Simeon megvívott a magyarokkal, de ők kerekedtek felül.

Abban az évben én is részt vettem a háborúban.

Semmilyen rangom sem volt, s nem is a fejedelem udvarában, hanem künn, a nép között éltem. Amikor szétkergettek minket a magyarok, ötvenen egy irányba menekültünk. S ahogy üldöztek bennünket, lovam ereje egyre lankadt. S akkor én hangosan felkiáltottam: „Uram, keresztények Istene, légy segedelmemre a nagy vértanú, Szent György imájáért.” Aztán Szent Györgyhez fohászkodtam: „Szent György, a szent kereszttségben a pap a te nevedet adta nekem, a te szolgád vagyok, szabadíts meg mostan a pogányoktól.” Akkor a lovam jobb mellső lába a földbe süppedt s eltört. Társaim pedig toványargaltak.

A közelben egy erdős völgy húzódott. Felajzottam íjamat, és a nyílvevőket kezemben tartva láttam, hogy a magyarok lovamhoz szaladnak. Felkiáltottam: „Uram, Jézus Krisztus, könyörülj rajtam, küldd hozzám szolgádat, Szent György vértanút, hogy vegyen oltalmába, és mentsen meg ebben az órában!” Alighogy ezeket a szavakat sirva kimondtam, íme, lovam máris épségben előttem termett, a magyarok pedig hiába futottak utána, hogy megfoghák, egyikük sem tudta megközelíteni. És én újból szóltam: „Dicsőség neked, Uram, amiért közel vagy azokhoz, akik tiszta szívből téged hívnak. Hatalmas Szent György, légy velem!” Lovamra pattantam, s bár üldöztek a magyarok, és nyílzáport zúdítottak rám, Krisztus ereje és Szent György segedelme nem engedte, hogy akár egy is eltaláljon. S még abban az órában falumba értem, amely pedig három napi járásra volt attól a helytől, ahol a magyarok nyilaikat rám zúdították. Csapatomból csupán ketten tértek haza, ők is csak két nappal utánam. A többieket mind utolérték és levágták a magyarok.

Aztán Simeon, amikor hallotta, hogy a magyarok ismét támadnak, újból hadba hívott minket. Midőn otthon a feleségem mellett feküdtem, egyszer csak egy sima arcú férfi jelent meg előttem. Olyan fényes volt az arca, hogy ránézni sem bírtam. Így szólt hozzám: „György, el kell menned a háborúba, de végy magadnak másik lovat, mert a mostani az indulás utáni harmadik napon váratlanul ki fog múlni. Megparancsoltam neked, hogy nyúzd meg azt a lábát, amelyik eltört, s meglátod, mekkora a Szentháromság ereje és Szent György vértanú segedelme. Azt, amit majd a ló

lában találsz, ne használd semmi másra, hanem csináltass belőle szent keresztet, de hallgass erről addig, amíg meg nem látod Isten dicsőségét.” S akkor megkérdeztem: „Uram, ki vagy te, kinek nem bírok arcába nézni?” „Én – felelte – Krisztus szolgája, Szent György vagyok, akit imádságodban szólítottál.” Mikor álmomból felébredtem, dicsértem az Istent és Szent Györgyöt, aztán pedig, ahogy a szent megparancsolta, vettem egy másik lovat. Mielőtt a háborúba indultam volna, hívtam a papot, hogy mondjon háziáldást. Levágtam legkedvesebb ökrömet és tíz-tíz juhom és disznóm, s szétosztottam a szegények között.

S két lóval mentem a háborúba. Ahogy haladtunk, a harmadik napon régi lovam megbetegedett, felbukott és kimúlt. Mivel a csapat sietett, nem engedték, hogy megnyúzzam a lábát. De midőn elmeséltem, hogy tört el menekülésem közben, vártak rám egy kis ideig. Lenyúztuk a ló lábát, s a térd alatt három vasabroncsot találtunk, melyek szilárdan tartották a hosszában elrepedt csontot. Megpróbáltuk lehúzni az abroncsokat, de nem bírtuk. Akkor térdből levágtuk a ló lábát, egy kőre tettük, és baltával széttörtük. S így is alig tudtuk levenni a vasakat. Elcsodálkoztunk a

Szentháromság hatalmas, kimondhatatlan erején és Szent György vértanú gyors segítségén. És dicsérve Istenünket, elmentünk a háborúba. Isten kegyelméből senki sem esett el közülünk. Mindannyian, akik elmentünk, épen és egészségben tértünk vissza.

Hazaérkezésemtől feleségemet forró, tüzes láztól betegesen találtam. Egy-két hét elteltével, látván, hogy feleségem szörnyen szenved, felbátorodtam és imádkozni kezdtem. „Uram, a te szülőanyádnak és szolgádnak, Szent Györgynek imájáért gyógyítsd meg szolgálólányodat, Máriát!” Ezután rátettem feleségemre az abroncsokat, és ő azon nyomban meggyógyult. És dicsérte az Urat, s a hatalmas Szent György vértanút. Én, midőn eszembe vettem a Szentháromság könyörületességét és emberszeretetét, hívtam a kovácsot, s így szóltam hozzá: „Testvér, kovácsolj nekem keresztet ezekből az abroncsokból!” S ő elkészítette a keresztet, ahogy azt a szent meghagyta volt.

És még sok más csoda esett ezzel a kereszttel. Ördögöt űztek vele, és a hatalmas Szent György vértanú imáiért betegségtől, háborútól menekedtek meg az emberek.

Doncsev Toso fordítása

Az 1688. évi csiproveci bolgár felkelés magyarországi végjátéka

Az 1688. évi csiproveci bolgár felkelés, amelynek csíráját, a bolgár nép harcra kész hazaszeretetének kinyilatkoztatását Filip Sztaniszlavov nikápolyi katolikus püspöknek, az *Abagar* című első nyomtatott bolgár könyv szerzőjének Zrínyi Miklós költő hadvezérhez 1648-ban intézett török elleni segélykérő levelében lelhettük meg, a század legnagyobb bolgár nemzeti haditette volt. A püspök levele Zrínyinél visszhang nélkül maradt, de a katolikus egyház a horvát papság közreműködése révén tovább élesztette a bolgárság szabadságvágyát.

A bolgárok harci kedve elemi erővel tört elő, mikor a pápaság vezette Szent Szövetség törökellenes hadjáratának eredményeként hazánk teljesen felszabadult, és az osztrák seregek Belgrád elfoglalásával megjelentek a Balkán kapujában. A Szófiát Belgráddal összekötő egyenes középpontján fekvő Csiproveci bolgár városka lakói, kik szinte hatvan éve készültek erre a pillanatra, túlradó lelkesedéssel fegyveresen siettek a császári seregek elé. Legjobban a csiproveci Pejacsevics család lovasai jeleskedtek. Gróf Csáky László huszáraihoz csatlakozva már Orsova felszabadításából és a zentai csatából is kivették részüket. Haditetteivel a Pejacsevics család bárói, majd grófi címet szerzett, s a horvát főnemesség közé emelkedett. Az egyik Pejacsevics horvát bán lett, Pejacsevics Gábort pedig Battenberg mellett bolgár fejedelemnek szemelték ki. Hasonlóképp emelkedett ki a csiproveci Cserkics Parcsevics család is.

Bármennyire felkészült Csiproveci és környéke a harcra ősi oszmán rabtartóival szemben, noha a török birodalom válságban volt, a bolgárok hősi elszántsága se lehetett elegendő az óriási oszmán birodalom sokszoros túlerejéhez képest. A bolgárok, bár szerb szomszédaik is megmozdultak, magukra maradtak. A császáriak előnyomulása a Balkán kapujában megtorpant a nyugati kereszténység széthúzása következtében. Az oszmánok nyugati szövetségesei, a franciák hátba támadták a császáriakat, mire a lendületes felszabadító hadjárat leállt. A Nyugat egyszerűen cserbenhagyta a balkáni népeket. A csiproveciek 1688 márciusától csupán októberig tudták magukat tartani a sokszoros tö-

rök túlerővel szemben. Aztán elkezdődött a fejvesztett menekülés az oszmánok szörnyű bosszúja elől.

Síralmas megtorlás várt azokra, kik nem szegődtek a császáriak nyomába, s helyette az ellenállással kísérleteztek. A törökök még a menekülésben lévő csiprovecieknek is a sarkában voltak. A bujdosó csiproveciek több helyen is próbálták lábukat megvetni, de a törökök bosszúja tovább kergette őket. A katolikusok végül egykori kereskedőpartnereikhez kényszerültek szökni a Duna másik oldalára, Havasalföldre, majd onnan a tatárok elől Erdélybe és a Bánátba.

Ugyanekkor a katolikusok oldalán harcoló pravoszláv csiproveciek tekintélyes csoportja a forrongó szerbekkel egy társaságban indult el északnak a császári csapatok oltalma alatt. Vezetőjük Arszenij Crnojević ipeki szerb pátriárka volt, aki azt hirdette magáról, hogy ősi fejedelmi család leszármazottja. Róla tudjuk, hogy már 1656-ban felfigyelt a csiproveciek mozgalmára, és Moszkvának jelezte, hogy a katolicizmus térhódítása veszélyezteti a Balkánon a keleti egyház egységét. Mikor a császáriak bevonultak földjére, Lipót császárnak hűséget esküdött. Ezért visszavonulásukkor a császáriak mögött 37 ezer családdal menekülésre szánta el magát. A császári kormányzat a Duna menti Szentendrére telepítette le a menekülteket. Minthogy a pátriárka neve nálunk a bolgáros Csernoevics alakban gyökeresedett meg mind a köztudatban, mind a történelemtudományban, ez azt tanúsítja, hogy a menekültáradatban jövő hívei nagyjából bolgárok voltak. Ők azonban a rákövetkező többszöri menekülthullámok folytán kisebbségbe kerültek, és Szentendre szerb település lett. Erre utal az a körülmény, hogy Szentendre legrégebbi temploma a Csiprovacska, azaz Csiproveci nevet viseli mindmáig, ami azonban szerbesítve van. Hasonlóképpen tanúi vagyunk napjainkban annak is, hogyan szerbesül vissza a pátriárka neve nemcsak itthon, hanem Bulgáriában is. Könyveink, lexikonjaink a bolgáros Csernoevicsről a szerb Crnojević alakra utalnak. Egyéb jelentős érvek is szólnak Szentendre eredeti bolgársága mellett. A szentendrei egyházi múzeum nagyszerű kegytárgyai szoros rokonságot, sőt azonosságot mutatnak a messze földön

híres csiproveci ezüstművesek kincseivel. A templom könyvtára összegyűjtve őrzi a budai egyetem pesti könyvnyomdájánál megjelent első bolgár könyveket. Itt emlíendő, hogy hazai bolgár emlékhely nevét tartotta meg a Szentendréhez tartozó Izbég helység neve. A csiproveci felkelés csatározásai során ugyanis a szintén felkelt szomszédos Kopilovci városka lakóinak egy része a Kopreni és Trite csuki („Három hegyorom”) között Zbeg („menedékhely”) nevű keskeny hágón át menekült meg az őket üldöző oszmánok dühe elől. Végtermékben el kell fogadni a korabeli szerb krónikának azon megállapítását, hogy a Duna menti Szentendrét bolgár településnek találták. Ez alkalmasint utalhat arra a szigeten lévő bolgár településre is, amellyel Mályusz Elemér behatóan foglalkozott.

A főváros belterületére is települtek csiproveci menekültek. A Fővárosi Levéltár több olyan bolgár nevét őrzi, aki csiprovecinak vallotta magát. Ezek minden bizonnyal a budai parton fekvő Tabán nevű városrészben telepedtek le, hol a múlt században is emlegettek bolgárokat. A bolgárok itt is, akárcsak Szentendrén, beolvadtak a szerb többségbe. Egyébként a Tabán eredetét jelentő török tabakhane „cserzőműhely, tímárüzem” fogalmát számos bolgár város mindmáig őrzi, akárcsak a szerb területeken. Emléküket ma csak a Rác fürdő felirata őrizgeti, mert a második világháborúban romossá vált rác templom nem épült újjá.

Külön kell foglalkozni a rác elnevezéssel, mint-hogy ez a régi magyar nyelvben nemcsak az oszmán uralom alatti szerbeket jelentette, hanem a közelükben élő nyugatbolgárokat is felölelte, miközben az etnikai határok eléggé összemosódtak. Így Komáromy János, aki Thököly Imre titkára volt, a naplójában, valamint Mikes Kelemen a Rákóczi-emigrációról valló, leveleskönyv alakban írt emlékirataiban már Vidint is rác környékként kezelte. Mikes azonban keletebben járva kizárólag bolgár lakosságról számol be. A kettős értelmű rác elnevezés elfogadásával a nagyszerb sovinizmusnak sikerült elködösítenie a csiproveci felkelés határozott bolgár nemzeti jellegét. A kortársak szóhasználatában ugyanis Csiproveci és környéke rácnak számított. A megmozdulás bolgár nemzeti jellegének kiemelése a feledés homályából és emlékének a meg-

tisztítása még a történelemtudomány jövőbeli feladatai közé tartozik. Be kell vallani, hogy a csiproveci felkelés katolikus jellegének a túlhangsúlyozásával a bolgár történetírás is sokáig háttérbe szorította, lefokozta az esemény jelentőségét. Újrafelfedezése és illő helyére állítása az újabb bolgár történeti kutatás érdeme.

Említettem, hogy a felszabadító hadjárat részéről Csiprovecit és a Parcseviceket a Pálffy-ezreddel karöltve a császáriak között harcoló Csáky László gróf huszárai vették pártfogásukba. A történelmi igazság kedvéért azonban be kell vallanunk, hogy a történelem fintoraként az ellenkező táborban ugyancsak szerepeltek magyarok, a jóval jelentősebb harci erővel rendelkező Thököly Imre és hontalan bujdosó társai, akik hazájukból kiszorulva akkor oszmán zsoldba álltak. Naplójában Komáromy János hencegve vetette papírra, hogy ura a Duna partján vettetett kardélre több ezer rácot, s maga is felhágott sírhalmukra. A hadvezetésben jártas Thököly könnyűszerrel csalta törbe a harcban bizonyára járatlan bolgárokat, mert hisz biztosan róluk van szó, s egyetlen csatában felszámolta felkelésüket. Valószínűleg nemzeti hősünk, Thököly Imre dicstelen szereplése készítette történetírásunkat a csiproveci bolgár felkelés elhallgatására, agyonhallgatására. Nyugaton különleges szigorral vetették szemére a protestáns Thökölynek a törökkel való cimborálást. Bezzeg a franciákat senki sem rótta meg török szövetségük miatt! Thököly kurucjai, miután vissza nem térhettek, hazájukból kirekesztve kénytelenek voltak török földön maradni. Külön szultáni fermán telepítette le őket a szétdúlt Csiproveciba. De a magyarok a földet művelésre alkalmatlannak találva inkább szétszéledtek termékenyebb területekre, s nyomuk veszett. Emléküket talán azok a magyar helynevek őrzi, melyek bolgár földön sok helyütt megtalálhatók.

Hogy magyar részről a csiproveci felkelés teljes feledésbe merült, abban nem kis szerepet játszott Crnojević pátriárka határozott magyarellenessége. A pátriárka érkezése első pillanatától fogva határozottan elkötelezte magát a bécsi udvarnak. Ez szinte eleve meghatározta a hazai szerbség szembenállását a magyar nemzeti érdekekkel, és elvetette a jövőbeli ellenségeskedések magvát.

A bolgár asszonyok a múlt századi magyar utazók szemével

A XIX. században a magyar olvasó főleg a sajtóban közölt cikkekből, útinaplókból, feljegyzésekből értesült az akkor még török uralom alatt élő bolgár népről.

A magyar utazó, újságíró számára felfedezés volt a török birodalomban élő bolgár nép, annak szokásai, életmódja, csodálatos népdalai. Írásaikból világosan érezhető az az őszinte rokonszenv, amelyet a bolgár nép iránt éreztek, s amelyet maga a bolgár nép vívott ki kiváló tulajdonságaival az odalátogatókban.

„A bolgár (a török „jausz bulgárnak”, „derék bolgárnak” hívja) zömök növésű, vendég-szerető, víg kedvű, munkás, minden politikai zavaroktól mentes, béke-szerető, barátságos nemzet... A török hont lakó nemzetek közt a bolgár a legbecsületesebb” – írja SZÖLLŐSI FERENC *Napkeleti képek* című 1838-ban megjelent útijegyzetében.

„A bolgár minden európai törökországi nemcsak keresztény, hanem egyáltalában bármilyen felekezetű nép között a legtürelmesebb s legmunkásabb” – írja ERŐDI BÉLA a *A bolgárok* című cikkében, és így folytatja: „A bolgár nép munkás, józan, szorgalmas és bámulatosan tud nélkülözni és tűrni...” (*Kelet népe*, 1879.)

A legerősebb kapocsnak Kelet és Nyugat között SZÖLLŐSI FERENC, KÁNITZ FÉLIX, ERŐDI BÉLA és más kiváló magyar tudósok, újságírók bizonyultak. Bejárták a bolgárok lakta településeket, és személyes kapcsolatot teremtettek, ahogy Erődi Béla újságíró vallja: „a nép minden osztályával...” Figyelmük mindenre kiterjedt; ahogy a földrajzra, életmódra, népszokásokra, úgy a szebbik nemre: a bolgár nőkre is. Feltűnő, hogy milyen gondosan ábrázolták és írták le a Bulgária más-más vidékéről származó bolgár asszonyokat, leányokat, és nemcsak külső megjelenésüket, hanem viselkedésüket, szokásaikat, belső tulajdonságaikat is.

Bár e rövid kis írás ötletét ERŐDI BÉLÁnak a *Vasárnapi Újság*ban 1876-ban megjelent cikke adta – ő volt ugyanis az egyetlen, aki önálló tanulmányt szentelt a bolgár nőknek –, a továbbiakban időrendi sorrendben tekintjük át azokat a tudósításokat, amelyekben – sok más mellett – felbukkannak a bolgár nők és találkozunk szokásaik leírásával is.

A sort SZÖLLŐSI FERENCCEL kezdem, aki tizennégy nyelvet beszélt, s kiváló ismerője volt a balkáni orszá-

goknak. Ő a már említett *Napkeleti képek* című útijegyzetében (1838) így ír a bolgár asszonyokról: „... asszonyai, kivált Kodzsa-Balkán – Haemus – körül, az egész birodalom némberei között a legszebbek; – különösen kicsiny kezeik, s lábaik vannak, – növésük sudár, karcsú, színök barna-piros, szemök eleven, szájok piciny, rózsaszínű ajkuk között hósín fogak tündökölnék, öltözetök magyaros.”

KÁLLAY BENJAMIN, magyar diplomata és politikus, Vidin várost és lakóit írja le, így asszonyait is: „Itt-ott nyikorgó, vasalatlan kerekű ökrös szekerekkel találkozunk, majd egypár tisztán öltözött bolgár nő jött velünk szembe, menés közben is folyvást fonva. E nép oly szorgalmas, hogy egy percig sem tud tétlenül maradni. A házak kapuiban dolgozó nők és gyermekek ültek...” (1868-as útijegyzetei)

A bolgár nő munkaszeretetét, szorgalmát minden magyar utazó hangsúlyozza, így KÁNITZ FÉLIX is, aki 16 éven át járta a dunai síkságot, Dobrudzsát, a Balkán hegységet. Háromkötetes *Dunai Bulgária és a Balkán* című monográfiájában (1875–1879) így emlékszik egy bolgár házban töltött éjszakára: „Rövid éjszakai pihenő után már kora reggel felébresztett a ház asszonynépének a szorgoskodása. Nehéz volna eldönteni, vajon a bolgár férfiak vagy a bolgár nők járnak-e elől a szorgalomban, ügyességben és munkaszeretetben. A ház körüli munkákat mindenesetre egyformán szívén viseli mindkét nem.”

Kánitz Félix nemcsak kiváló tudós, újságíró volt, hanem sokoldalú tehetség is. Olyan rajzokat, metszetteket készített a bolgár földről, a bolgárokról – így a bolgár nőkről is –, amelyek hiteles képet adnak a nők öltözetéről, mindennapi munkaeszközeiről.

Erődi Béla *A bolgár nők* című cikkét a *Vasárnapi Újság* 1879/10. számában közölte. Az újságíró kollégája, TÖRS KÁLMÁN így mutatja be: „Erődi Torda megyében született, tanult szülőhelyén, majd feljött Budapestre az egyetemre, ahol ritka szorgalommal vetette magát a török nyelv tanulására, miután már előbb elsajátította a francia, angol és olasz nyelveket. Magyarul, németül, latinul s keveset görögül már előbb is tudott... Törökországi tartózkodása alatt bejárta Bulgáriát és a Balkán-vidéket, mint a rumeliai vasútépítő

társaság tolmácsa, s itt szerzett tapasztalatai képesítik arra, hogy a magyar közlőnyökből megbízható tájékoztatást nyújtson e vidékekről...”

Erődi nagy lelkesedéssel fedezte fel és írta le a bolgár nép szokásait, hagyományait. Foglalkozott Bulgária mezőgazdaságával, gazdaságával, földrajzával, éghajlatával, vallásával, a törökök és bolgárok közötti viszonyokkal. Ismerte a bolgár nyelvet, így a bolgár népdal első rajongói közé sorolható.

A *bolgár nők* című cikkében említi, hogy a „bolgárok között töltött félévi idő alatt bejártam Filipopoltól Szamokovig és innen majdnem a szerb határig terjedő mindazon vidékeket, hol bolgárok laknak, s a nép tanulmányozásában igen sok érdekes mozzanatra akadtam.” Például arra, hogy a „bolgár nőket általánosan jellemezni és megismertetni felette nehéz feladat”. Ezt a nehéz feladatot Erődi Béla kiváló alapossággal, csaknem tudományos szinten oldotta meg.

Mivel a „bolgár szépnem erkölcsre, viseletre, szokásokra annyira elütő az egyes vidékeken”, így Erődi Béla a bolgárok lakta vidéket földrajzilag két csoportra osztotta: az elsőbe a „Maritza folyó mentén Szamokovig” terjedő területen, a másodikba az „Ichtimantól Szófiáig lakók” tartoztak. Míg az ichtimán-szófiái bolgár nőket a „hiúság, kacérság és könnyelműség jellemzi”, addig a „Maritza vidékén annak teljes ellentétét találjuk. E nők tartózkodók, szemérmesek és szorgalmas házi nők.”

Erődi elragadtatással beszél a bolgár nők hihetetlen munkabírájáról. Megfigyelése szerint a nő nemcsak a házimunkában, hanem a mezei munkában is „több munkát végez, mint a férfi. A bolgár leányokat 10–12 éves koruk óta szoktatták a nehéz mezei munkához. Férfi társaikkal vállvetve szántottak, vetettek, fűvet kaszáltak és gyűjtöttek. És ezt mind dalolva és tréfálkozva tették, ahogy Erődi maga is csodálkozva megjegyzi: „Az ének elmaradhatatlan fűszere a nehéz munkának; a közeli hegyek és erdők csengve visszahangozták a fürge bolgár leányok énekeit.”

Erődi különös részletességgel és férfítól szokatlan hozzáértéssel foglalkozott a lányok, asszonyok viseletével, öltözkéivel. Nagy benyomást tett rá a bolgár leányok hajviselete: „A bolgár nők a hajukat nagy fonatokba fonják s virágokkal, szalagokkal, de leginkább ezüst, réz, a gazdagabbak aranypénzekkel díszítik...”; némelyik nőnek hajában „több ezer piaszterre menő összeg van befonva... A legnagyobb túlzást e tekintetben Szófiában találtuk, hol a gazdagoknak pénzes hajfonadékjai majdnem a földet érik.”

A bolgár leányok, asszonyok ruházatát tudományos alapossággal írja le. Győződjön meg erről az olvasó is: „A tiszta fehér ingnek mellét, ujját és vállát a legtarkább és sokszor igen választékos ízléssel selyemmel, pamuttal és arany-ezüst szálakkal hímzett virágok és díszítmények fedik el. Ennek hímzésében ők rendkívüli ügyességet fejtenek ki. Az ing fölött elül és hátul egy tarka kötény lóg le, melyet egy öv (pojas) köt derekukra. Az övet rendesen sárga réz, vagy ezüsből készült pálmalevél vagy karika alakú csatok fogják át. E csatok némelykor örökségképpen szállnak át s kövekkel vannak díszítve.”

A nők külsejéhez hozzátartozik az arc festése is. Az ősi „kozmetika” a bolgár nőknél a következőkből állt: „Előbb fehér folyadékkal dörzselik be arcukat, azután kiáltó piros színnel mázolják be különösen az arc csontokat. A szemöldöket és szempillákat fekete színnel vonják be.” Bár Erődi elfogadja, hogy az arcfestés „minden népnél” divat, írásából érezhető, hogy nem tetszik neki: „A bolgár nők arcát e festék csakhamar elfonnyasztja, bár különben igen sok érdekes és szép arcot lehet közöttük találni”. Cikkét azzal fejezi be: „Testalkatra is inkább szép természetű a bolgár nő”, és hozzáteszi: „de a sok és súlyos munka hamar elcsigázza természetét.”

Végül is milyen képet kaptunk a cikkek nyomán a múlt században élő bolgár asszonyokról? A bolgár nő otthon szerető, házas, tiszta, rendes, munkaszerető, szorgalmas, szerény, jó anya és feleség, hagyománytisztelő. Imádja és ápolja a kertjét, virágait, szeret énekelni, vidám természetű. Fontos neki a szép külső, ezért nett, tiszta ruhát visel gazdag arany- és ezüstdíszítéssel.

A múlt században Bulgáriába látogatók közül ez nemcsak a magyar utazók véleménye. A Magyarországon megjelenő *Világ* című lap 1842-ben három egymás utáni számban egy francia újságírótól származó cikket közöl *A bolgárok* címmel. Az ismeretlen francia újságíró a következőt írja a bolgár nőkről: „A bolgár nők a görög után az asszonyi szépséget a legtökéletesebb alakban mutatják az egész európai török birodalomban; házi erényekben, erkölcsi tisztaságban egy társnépe sem haladja meg”.

Íme, ilyen képet közvetítettek a magyar olvasóhoz a múlt század tudósítói. Bátran mondhatjuk, nem csupán élesszemű férfiak, de a tapasztaltakat tudós alapossággal feldolgozni és színesen, élvezetesen továbbadni képes közírók is voltak.

VARRÓ ALEXANDER

Slavimo, Slava Slaveni!

Liszt Ferenc Szt. Cirill és Metód himnusza

Liszt Ferenc alkotói termékenysége mennyiségileg és sokoldalúságban egyaránt bámulatos, csak a preklasz-szikus mesterekkel hasonlítható össze. Az utolérhetetlen zongoraművész több száz művet írt saját hangszerére, és nagyszámú átíratot is készített. Emellett azonban a zeneszerző kipróbált minden zenei formát a világi és az egyházi zenében.

1860-as évek első felében több esemény gyökeresen megváltoztatta Liszt életstílusát. Sorozatos gyász (1859-ben elvesztette Dániel fiát, 1862-ben idősebb lányát, Blandinet) több külsőségmentes drámai hatású mű keletkezését eredményezte. Házassági terve másfél évtized óta tartó lélettársi kapcsolat után Wittgenstein grófnővel a Vatikánban kavart intrikák miatt megghiúsult. Ezt megelőzően már a Róma melletti Madonna del Rosario nevű kis kolostorban élt puritán életet, de a megszokott aktivitással komponált. Ebben az időszakban érdeklődése főleg az egyházi zene felé fordult. Az öt meglátogató IX. Pius pápa előtt is zongorázott, és az egyházi zene reformjáról is társalogtak. A világi élettől való eltávolodása végül is arra ösztönözte Lisztet, hogy 1865-ben az egyház kötelékébe lépjen. Élete végéig számos egyházi művet komponált, köztük oratóriumokat, miséket, kórus- és orgonaműveket. Többiségüket ma is előadják. Található azonban köztük olyan alkotás is, amely teljesen feledésbe merült. Ez történt például a különböző ünnepségekre komponált alkalmi művekkel is. (Más jelentős zeneszerzők alkalmi művei sem voltak hosszú életűek, példa erre Beethoven *Wellington győzelme* című csataszimfóniája.)

Nem tudjuk, ki és mikor kérte föl Lisztet, hogy zenét írjon a szláv hittérítők, Cirill és Metód 1000 éves jubileumára. A több ezer dokumentumból megmaradt

levelezésében e műről csak egyszer tesz említést: 1863. október 12-én kelt Smetanának címzett levelében a következő ígéretet találjuk: „el fogok küldeni egy férfikarra írt művet, a Cirill és Metód szláv apostolok ezeréves jubileumi ünnepségére írt szláv himnuszt, amelyet a római Szent Hieronymus templomban 1863. július 3-án adtak elő”. Liszt nem tartotta e művét jelentéktelennek, hiszen három különböző változatban is megkomponálta. Biztosra vehető, hogy az eredeti mű a férfikarra és orgonakiséretre született. Létezik még kétkezes zongorára és orgonára írt változat is. Mind a három Liszt halála után jelent meg, közülük elsőként 1901-ben a zongorára átírt, majd 1910-ben az orgonára komponált és utoljára az eredeti kórusmű 1936-ban. Ez utóbbi bibliofil ritkaság, mivel csekély példányszámú gyűjteményes kiadásban jelent meg.

Liszt *Szláv himnusza* előadására három, három és fél perc szükséges. A mű rövid bevezetés után zsoltár jellegű, egyszerű dallamvezetésű lesz, majd fokozatosan diadalmas indulóvá alakul át. Az eredeti kórusmű vallásos megnyugvással fejeződik be. Az orgona és zongora változatokhoz Liszt még egy utójátékot komponált, ezzel erőteljesen és ünnepélyesen fejezi be a darabot.

Bár nem ismerjük az eredeti szöveget, maga a cím *Dicsőség, dicső szlávok* régi egyházi szláv szövegre utal. Szerzőjéről adat nem áll a rendelkezésünkre.

A három közül az orgonaváltozatot, bár igen ritkán, időnként előadják. Az eredeti kórusművet szinte teljesen elfelejtették, ugyanez igaz a zongorára komponált mű esetében is. Tudomásunk szerint az egyetlen nyilvános előadásra 1986 októberében, Liszt Ferenc halálának centenáriumi ünnepségén került sor – e sorok írója mutatta be a darabot.

Slavimo, Slava Slaveni!

Millénaire de l'apostolat
de St. Cyrille et St. Methode.

Rome 5. Juille 1863.

Piano-forte.

*Andante maestoso.*¹⁾

dim. *dim.* *dolce* *p*

espressivo

ritenuto

crescendo e più espressivo

*Animato. Allegro maestoso.*¹¹⁾

ten. *ten.* *ss*

Ped. tremolo *Ped.* *marcato* *Ped.*

ten. *ten.* *ss*

Ped. *Ped. sempre ff* *Ped.*

Franz Liszt.

23481

A magyar irodalom Bulgáriában

Ma, amikor egyre több külföldi könyv kerül a bolgár emberek szellemi világába, és a fordításirodalom is elnyerte az őt megillető helyet és megbecsülést, a magyar irodalom által felvetett problémák különösen aktuálisak válnak Bulgáriában. Hiszen olyan nép szellemi eredményeiről van szó, mint a magyar, amellyel évszázadokon át közös volt a sorsunk, ma pedig újból jellegükben egymáshoz közel álló politikai és művészeti problémákat kell megoldanunk. A szürke és döcögös fordítások sokasága, a magyar nevek és címek nemegyszer véletlenszerű felbukkanása, az információ hiánya ma már a múlté. A XX. század vége felé, de különösen az 1980-as években Bulgáriában jelentős eredmények születtek a magyar irodalom megismertetése és terjesztése területén.

Csupán 1944-ig kb. 60 önálló magyar szépirodalmi mű jelent meg Bulgáriában, azóta számuk mintegy 300-ra nőtt, az egyéb fordításokkal együtt ez a szám jelentősen – 600-ra – emelkedik. E mennyiségi növekedés együtt jár a bemutatott értékek színvonalának növekedésével is. A statisztika, a mennyiségi mutató (amely egyébként nem mindig a folyamatok hű tükrözője) reflektál a fogadtatás tartalmi részére is: nemcsak arra, hogy mennyit, hanem hogy mit fordítanak, és az mennyire épül be a bolgár nemzet szellemi fejlődésébe. Mind nagyobb figyelmet fordítanak kiadóink a válogatás alaposságára, a fordítás minőségére, értékelik a magyar fordítások fejlődésének eddig megtett útját. Reményteljes fordítónemzedék nevelkedik, keresik a lehetőségeket, hogyan vigyék közelebb a magyar műveket a bolgár olvasóhoz, elsősorban természetesen a szépirodalmat. Ma már sokkal nagyobb az irodalmi tájékozottság és az objektivitás.

A harmadik, nagyon lényeges tendencia kapcsolódik a bolgár kulturális fejlődéshez: úgy tűnik, hogy nem az Európa-centrikus irányzat győz, hogy az úgynevezett nagy irodalmak mellett, mint az orosz, a német, az angol vagy a francia, fokozatosan nő az érdeklődés a „kis népek” kulturális értékei, a hozzánk tartalmukban és tendenciáikban közel álló irodalmak iránt.

A recepció kezdetét az első magyar, esetünkben szépirodalmi fordítás megjelenésétől számítjuk, amely

– különböző okok miatt – elég későre esik. Ez PETŐFI SÁNDORNak az 1872-ben megjelent *Reményeink* című kis verse. A korszakhatárok nagyjából egybeesnek a legfontosabb történelmi dátumokkal, amelyeket természetesen nem lehet abszolutizálni. Fontos tényező a befogadás belső mozgása is.

Az első időszak (1878–1944) Bulgáriának a törökök alóli felszabadulásával kezdődik, és egészen 1944-ig, a II. világháború végéig tart. Figyelembe véve a könyvkiadói politika és a recepció új irányainak kezdetét, ez utóbbi korszakhatár időben egy kicsit előbbre is tehető, mégpedig 1946-ra, de semmiképp sem 1945-re, ahogy ezzel több ízben is találkozunk, mert ebben a tekintetben a befogadó ország, illetve a nemzeti irodalom új irányainak szerepe a meghatározó. Ennek az időszaknak megvannak a maga szakaszai és a befogadott irodalom meghatározott körei, amelyeket részletesen tanulmányoztam *A magyar szépirodalom és fogadtatása Bulgáriában* (1878–1944) című monográfiámban (Szófia, 1990).

A magyar irodalom fogadtatásának második időszaka az 1980-as évek végéig tart, egészen 1989-ig, a politikai rendszerváltás kezdetéig. Ezek az évtizedek, amikor az állami kiadók és az általuk alakított kiadói politika, az irodalmi kontaktusok kibontakozása és a baráti kapcsolatok, nem utolsósorban pedig a kultúra növekvő szerepe különösen kedvező viszonyokat teremtetett a magyar irodalom bulgáriai terjesztése s fogadtatása szempontjából. Előtérbe kerültek a kétoldali feltételek, a kiadók pedig (a Narodna kultura kiadóval az élen) ambiciózus feladatokat vállaltak a kulturális hiányok pótlása és egy fiatalabb fordítónemzedék felkészítése érdekében. A nehézségek ellenére a magyar irodalom egyre nagyobb teret hódított, maguknak a fordításoknak a jelentősége is megnőtt, ezzel együtt az információáramlás is szélesedett, és a megjelent könyvek visszhangja is nagyobb lett. Bizonyos szakaszokban, így a 70-es és a 80-as években többször is feltűnően felgyorsult a magyar művek bulgáriai kiadása és befogadása. Ezek a folyamatok nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is rendkívül figyelemre méltóak.

A 90-es évek elejétől lassan elindult egy harmadik

fő szakasz, amikor a politikai rendszerváltás és a könyvkiadói politika változásával bizonyos apadás tánni lehetünk a magyar könyvek fordítását illetően. A magyar fordítások megjelenése igencsak hiányos, sőt mennyiségileg jelentősen csökken, és az előző egy-két évtizedhez képest – néhány érdekes kiadvány mellett – ma nemegyszer szürke fordításokról, vagy éppen magánkiadók nem lojális könyveiről szólhatunk.

Figyelembe véve a lefordított neveket és címeket, láthatjuk, hogy kezdetben (1944-ig) a XIX. század fő irodalmi iránya, a romantika képviselői jutnak el az idegen környezetbe (PETŐFI, VÖRÖSMARTY, JÓKAI, MADÁCH stb.), és a kollektív tudat problémái, az aktuális politikai és szociális szükségletek kompenzációs funkciót kapnak. A bolgár befogadási közeg egyrészt Magyarország proletáriródlmi tapasztalataira (ILLÉS BÉLA és HIDAS ANTAL munkássága a 20-as és 30-as években), másrészt a „divatos”, a népszerű irodalomra fogékony (MOLNÁR FERENC, HERCZEG, ZILAHY és mások). A közvetítő nyelv általában német vagy szláv, de eredetiből is fordítanak.

1944 után eleinte a magyar klasszikusok váltak ismertté. Mindenekelőtt PETŐFI költészete és prózája, JÓKAI, MIKSZÁTH, GÁRDONYI regényei. A XX. század alkotói közül MÓRICZ ZSIGMOND, ILLÉS BÉLA, SZABÓ PÁL, NÉMETH LÁSZLÓ, VERES PÉTER, ILLYÉS GYULA, PALOTAI BORIS, SZABÓ MAGDA és mások, a 60-as évek elejétől pedig BERKESI ANDRÁS művei láttak napvilágot. Ezzel együtt megjelennek az antológiák (1952-ben egy lírai és 1954-ben egy prózai kötet).

1965 nagyjából fordulópont. Ekkor válik tudatos törekvéssé a bulgáriai kiadáspolitikában a kortárs magyar irodalmi folyamatok nyomon követésének szándéka. 1966-ban SÁNTA FERENC *Hűsz óra*, 1967-ben FEKETE GYULA *Az orvos halála*, 1968-ban DÉRY TIBOR *Válogatott novellái* és ÖRKÉNY ISTVÁN *Tótek* című darabja, 1970-ben CSERES TIBOR *Hideg napok* című könyvének megjelenése tükrözi a 60-as évek prózájának alapvető tendenciáit, dokumentálja a bolgár olvasó érdeklődését a tényirodalom, a riport vagy a parabola és a groteszk iránt.

A magyar lírát JÓZSEF ATTILA (1966) és ADY ENDRE (1972) válogatott versei képviselik. Az antológikus elv egyre szélesebb körben terjed el (1960–1975 között négy prózai kötet jelent meg). Ha kisebb számban is, de irodalomtörténeti kutatások is készülnek.

A 70-es évek közepétől erősödik a megjelent fordítások visszhangja, több magyar drámát fordítanak bolgárra, a magyar költészetet három nagy antológia képviseli, de vannak tematikus vagy vegyes jellegű kötetek is. Lassan eltűnnek a „fehér foltok”, egyre jobb a fordítás és a válogatás minősége. A magyar könyvek példányszáma 5000-ról (1944 és 1960 között) és 10 000-ről (1965 és 1975 között) a 80-as évek közepéig átlagosan már 15 000-re emelkedik. Sajnálatos módon ez a szám a 90-es évek elejétől újból jelentősen csökken, ez össz-

hangban van a magyar irodalom bulgáriai bemutatásának problémáival, a bekövetkezett társadalmi és kulturális válsággal.

A klasszikusokat illetően vezető név „a magyar Botev”: PETŐFI és ma is aktuális életműve, amely, mint kiderül, minden idők bolgár olvasóinak a szükségleteit kielégíti. Ahogy már korábbi írásaimban is megállapítottam, *Az örült* című verse 18-szor szerepel az 1944-ig megjelent különböző kiadványokban, és nagyobb népszerűségnek örvend, mint saját hazájában. Ugyanez mondható *A hóhér kötele* című regényére: a magyar irodalom azon kevés művei közé tartozik, amely szervesen beépül az idegen környezetbe. Petőfinek több verseskötete is megjelenik bolgárral, közülük is kiemelkedik az 1970-ben kiadott nagy formátumú Petőfi-válogatás és egy Botev-Petőfi magyar-bolgár közös kiadvány (1977). Különös figyelmet érdemel Petőfi válogatott műveinek kötete, amely 1985-ben jelent meg, és a kritikusok szerint komoly eseményt jelentett az ország kulturális életében. A hungarológus-irodalomtörténész CSAVDAR DOBREV remek előszavával, valamint a bulgáriai irodalmi hungarológia történetében lényegében első tudományos jegyzetanyaggal Petőfi eddig legteljesebb bolgár kiadása ez a válogatás.

NAGY LÁSZLÓ (és itt a statisztika háttérbe szorul) a második jelentős név, amelyhez a bolgár ember (olvasó és író) különös szeretettel viszonyul. Ennek a szeretetnek a megnyilvánulása a költő csodálatos szmoljani múzeuma és személyes népszerűsége, mely – Petőfihez hasonlóan – a legendának, a mítosznak is szól. Nagy László maga, aki különös figyelmet szentelt a bolgár irodalom méltó magyarra fordítására, ugyancsak sokat tett e népszerűség érdekében. Felmerül a kérdés: hány olyan ország van, amely egy idegen költőt ennyire magáénak tekintett? Erre keresi a választ NINO NIKOLOV, Nagy László válogatott verseinek (1976) összeállítója és lelkes fordítója.

A líra területén egyre gyakrabban tűnnek fel önálló verseskötetek (ILLYÉS GYULA, RADNÓTI MIKLÓS, FODOR ANDRÁS, GARAY GÁBOR, JUHÁSZ FERENC), a prózában „versenyeznek” egymással a klasszikus és a kortárs alkotók: JÓKAI, KOSZTOLÁNYI, MÓRICZ, NÉMETH LÁSZLÓ, NAGY LAJOS, ILLÉS ENDRE, GALGÓCZI, KARINTHY FERENC, MOLDOVA, SZABÓ MAGDA, SÁNTA FERENC, SÜTŐ ANDRÁS, JÓKAI ANNA, ÖRKÉNY, MESTERHÁZI, KERTÉSZ ÁKOS, SZAKONYI KÁROLY és mások. A klasszikusok közül szembetűnő Jókai Mór népszerűsége, amely a magyarországihoz képest nemcsak hogy nem lankad, hanem egyre növekszik az időben. Nagy az érdeklődés Kosztolányi iránt is, aki költőként, regényíróként és elbeszélőként egyaránt ismert Bulgáriában.

Pozitív tendencia, hogy a már ismert írók új művei is megjelennek, ily módon tárva fel művészetük különböző oldalait. Így például DÉRY TIBOR a bolgár olvasói tudatban egy-két olyan modern mű szerzője is (klas-

szikus novellái után), mint az *Egy képzelt riport* vagy a *Kedves bópeer!* Ez elmondható ÖRKÉNY ISTVÁNról (a *Tóték és a Macskajáték* után *Rózsakiállítás* című kisregénye és válogatott elbeszélései is olvashatók bolgárul) vagy KARINTHY FERENCről is (*Budapesti tavasz* című regényét követően az *Epepe* és színdarabjai arattak sikert). A regényíró SÁNTA FERENC után gazdagodik tudásunk Sántáról mint elbeszélőről. SZAKONYI KÁROLY, KERTÉSZ ÁKOS és mások nemcsak novellistaként, hanem drámaíróként is ismertté válnak.

Az említett művek mellett a dokumentarista-publicisztikus irodalom (FEKETE SÁNDOR *Kossuth Lajos* című könyve), a gyermek és ifjúsági irodalom (JANIKOVSKY ÉVA meséi, MÁNDY IVÁN *Csutak és a szürke ló*, BERTHA BULCSU *A kenguru*, MOLNÁR FERENC *Pál utcai fiúk*, MÓRICZ ZSIGMOND *Légy jó mindhalálig*, SOMOGYI TÓTH SÁNDOR *Gyermektükör*, CSUKÁS ISTVÁN *Tuskevár* stb.), a fantasztikus irodalom (ZSOLDOS PÉTER *A feladat*, BOGÁTI PÉTER *Az utolsó ember, avagy Robinson Crusoe különös históriája*) vagy Offenbach, Paganini, Wagner, Puccini vagy Liszt Ferenc regényes életrajzai is megtalálták bolgár olvasótáborukat. Határozott érdeklődés nyilvánul meg a társadalmi-politikai (KÁDÁR JÁNOS vagy ACZÉL GYÖRGY cikkei, KALMÁR GYÖRGY *Indira Ghandi* stb.), a tudományos-műszaki, az orvosi, a mezőgazdasági és más szakirodalmak iránt – e rangos művek helyet kapnak a szakkiadványok között. Tudományos kutatásokat összegző könyv sajnos nincs sok. Közülük a legfontosabbak a bolgár-magyar kulturális kapcsolatokkal foglalkozó többszerzős gyűjtemény (1980), a *Magyar bulgarisztika* címet viselő nyelvészeti stúdiumokat tartalmazó kötet (1988), H. TÓTH IMRE Konstantin-Cirillről és Metódról szóló könyve (1981) és JUHÁSZ PÉTER munkái: *Bolgártörökök és magyarok* (1985), *Bulgária géniusza* (1986). Komoly figyelmet

keltett Lukács György irodalomkritikai írásainak gyűjteménye (1988). A fogadtatás segítő eszközeként említendő a két társalgási könyv (1984, 1994) és a kiadás előtt álló nagyszótár.

Mégis mi az, ami hiányzik? Hiányoznak fontos nevek és címek mind a klasszikus irodalomból, mind pedig a jelenkoriból. Vannak olyan alkotók (pl. ARANY JÁNOS), akik évek óta kiadásra várnak. Mások, mint pl. ESTERHÁZY PÉTER csak folyóiratokban kaphattak helyet. Különösen kirajzolódik a magyar irodalom hiánya egészen a XIX. század elejéig, a reformkorig, Vörösmartyig és Petőfig.

Ezt a hiányt igyekszik pótolni a most készülő két-kötetes *A magyar irodalom kistükré* című munka. A magyar irodalom történetének e válogatása és rövid áttekintése vázolja az egyes korszakok legfontosabb jellemzőit, bemutatja kiemelkedő íróit, történelmi adatokkal szolgál, ugyanakkor tisztázza fogalmak és nevek fordításait, utal bolgár párhuzamokra. Ha más oldalról is, a bolgár olvasónak segítséget fog nyújtani a már elkészült, kiadásra váró *A Bulgáriában megjelent magyar könyvek bibliográfiája* című kötet.

Egészében véve a magyar irodalom fogadtatásában következetesség és pozitív tendencia tapasztalható. A bolgár olvasó minden újabb könyv kiadása után meggyőződhet a magyar irodalom figyelemreméltó eredményeiről, arról, hogy úgy a múltban, mint a jelenben komoly értékeket teremtett. Hogy mit hoz a jövő, és a fordítások mennyire bizonyulnak maradandónak – az idő majd eldönti. Az itt felvázolt kép mindenesetre a magyar irodalom elismeréséről, a befogadott irodalom feldolgozásáról, de jellegéről és szerepéről is szól. A magyar művek által ébresztett élénk érdeklődés a bolgár szellemi kultúra kincsestárában fontos helyet biztosít számukra.

fő szakasz, amikor a politikai rendszerváltás és a kiadványkiadói politika változásával bizonyos apadás tanúi lehetünk a magyar könyvek fordítását illetően. A magyar fordítások megjelenése igencsak hiányos, sőt mennyiségileg jelentősen csökken, és az előző egy-két évtizedhez képest – néhány érdekes kiadvány mellett – ma nemegyszer szürke fordításokról, vagy éppen magánkiadók nem lojális könyveiről szólhatunk.

Figyelembe véve a lefordított neveket és címeket, láthatjuk, hogy kezdetben (1944-ig) a XIX. század fő irodalmi iránya, a romantika képviselői jutnak el az idegen környezetbe (PETŐFI, VOROSMARTY, JÓKAI, MADÁCH stb.), és a kollektív tudat problémái, az aktuális politikai és szociális szükségletek kompenzációs funkciót kapnak. A bolgár befogadási közeg egyrészt Magyarország proletáriródlalmi tapasztalataira (ILLÉS BÉLA és HIDAS ANTAL munkássága a 20-as és 30-as években), másrészt a „divatos”, a népszerű irodalomra fogékony (MOLNÁR FERENC, HERCZEG, ZILAHY és mások). A közvetítő nyelv általában német vagy szláv, de credetiből is fordítanak.

1944 után eleinte a magyar klasszikusok váltak ismertté. Mindenekelőtt PETŐFI költészete és prózája, JÓKAI, MIKSZÁTH, GÁRDONYI regényei. A XX. század alkotói közül MÓRICZ ZSIGMOND, ILLÉS BÉLA, SZABÓ PÁL, NÉMETH LÁSZLÓ, VERES PÉTER, ILLYÉS GYULA, PALOTAI BORIS, SZABÓ MAGDA és mások, a 60-as évek elejétől pedig BERKESI ANDRÁS művei láttak napvilágot. Ezzel együtt megjelennek az antológiák (1952-ben egy lírai és 1954-ben egy prózai kötet).

1965 nagyjából fordulópont. Ekkor válik tudatos törekvéssé a bulgáriai kiadáspolitikában a kortárs magyar irodalmi folyamatok nyomon követésének szándéka. 1966-ban SÁNTA FERENC *Hűsz óra*, 1967-ben FEKETE GYULA *Az orvos halála*, 1968-ban DÉRY TIBOR *Válogatott novellái* és ÖRKÉNY ISTVÁN *Tóték* című darabja, 1970-ben CSERES TIBOR *Hideg napok* című könyvének megjelenése tükrözi a 60-as évek prózájának alapvető tendenciáit, dokumentálja a bolgár olvasó érdeklődését a tényirodalom, a riport vagy a parabola és a groteszk iránt.

A magyar lírát JÓZSEF ATTILA (1966) és ADY ENDRE (1972) válogatott versei képviselik. Az antológikus elv egyre szélesebb körben terjed el (1960–1975 között négy prózai kötet jelent meg). Ha kisebb számban is, de irodalomtörténeti kutatások is készülnek.

A 70-es évek közepétől erősödik a megjelent fordítások visszhangja, több magyar drámát fordítanak bolgárra, a magyar költészetet három nagy antológia képviseli, de vannak tematikus vagy vegyes jellegű kötetek is. Lassan eltűnnek a „fehér foltok”, egyre jobb fordítás és a válogatás minősége. A magyar könyvek példányszáma 5000-ről (1944 és 1960 között) és 10 000-ről (1965 és 1975 között) a 80-as évek közepéig átlagosan már 15 000-re emelkedik. Sajnálatos módon ez a szám a 90-es évek elejétől újból jelentősen csökken, ez össz-

hangban van a magyar irodalom bulgáriai bemutatásának problémáival, a bekövetkezett társadalmi és kulturális válsággal.

A klasszikusokat illetően vezető név „a magyar Botev”: PETŐFI és ma is aktuális életműve, amely, mint kiderül, minden idők bolgár olvasóinak a szükségleteit kielégíti. Ahogy már korábbi írásaimban is megállapítottam, *Az örült* című verse 18-szor szerepel az 1944-ig megjelent különböző kiadványokban, és nagyobb népszerűségnek örvend, mint saját hazájában. Ugyanez mondható *A hóhér kötele* című regényére: a magyar irodalom azon kevés művei közé tartozik, amely szerkesztésen beépül az idegen környezetbe. Petőfinek több verseskötete is megjelenik bolgárral, közülük is kiemelkedik az 1970-ben kiadott nagy formátumú Petőfi-válogatás és egy Botev-Petőfi magyar-bolgár közös kiadvány (1977). Különös figyelmet érdemel Petőfi válogatott műveinek kötete, amely 1985-ben jelent meg, és a kritikusok szerint komoly eseményt jelentett az ország kulturális életében. A hungarológus-irodalomtörténész CSAVDAR DOBREV remek előszavával, valamint a bulgáriai irodalmi hungarológia történetében lényegében első tudományos jegyzetanyaggal Petőfi eddig legteljesebb bolgár kiadása ez a válogatás.

NAGY LÁSZLÓ (és itt a statisztika háttérbe szorul) a második jelentős név, amelyhez a bolgár ember (olvasó és író) különös szeretettel viszonyul. Ennek a szeretetnek a megnyilvánulása a költő csodálatos szmoljani múzeuma és személyes népszerűsége, mely – Petőfihez hasonlóan – a legendának, a mítosznak is szól. Nagy László maga, aki különös figyelmet szentelt a bolgár irodalom méltó magyarra fordítására, ugyancsak sokat tett e népszerűség érdekében. Felmerül a kérdés: hány olyan ország van, amely egy idegen költőt ennyire magáénak tekintett? Erre keresi a választ NINO NIKOLOV, Nagy László válogatott verseinek (1976) összeállítója és lelkes fordítója.

A líra területén egyre gyakrabban tűnnek fel önálló verseskötetek (ILLYÉS GYULA, RADNÓTI MIKLÓS, FODOR ANDRÁS, GARAY GÁBOR, JUHÁSZ FERENC), a prózában „versenyeznek” egymással a klasszikus és a kortárs alkotók: JÓKAI, KOSZTOLÁNYI, MÓRICZ, NÉMETH LÁSZLÓ, NAGY LAJOS, ILLÉS ENDRE, GALGÓCZI, KARINTHY FERENC, MOLDOVA, SZABÓ MAGDA, SÁNTA FERENC, SÜTŐ ANDRÁS, JÓKAI ANNA, ÖRKÉNY, MESTERHÁZI, KERTÉSZ ÁKOS, SZAKONYI KÁROLY és mások. A klasszikusok közül szembevetendő Jókai Mór népszerűsége, amely a magyarországihoz képest nemcsak hogy nem lanygul, hanem egyre növekszik az időben. Nagy az érdeklődés Kosztolányi iránt is, aki költőként, regényíróként és elbeszélőként egyaránt ismert Bulgáriában.

Positív tendencia, hogy a már ismert írók új művei is megjelennek, ily módon tárva fel művészetük különböző oldalait. Így például DÉRY TIBOR a bolgár olvasói tudatban egy-két olyan modern mű szerzője is (klas-

szikus novellái után), mint az *Egy képzelte riport* vagy a *Kedves bópeer!* Ez elmondható ÖRKÉNY ISTVÁNról (a *Tótek és a Macskajáték* után *Rózsakiállítás* című kisregénye és válogatott elbeszélései is olvashatók bolgárul) vagy KARINTHY FERENCről is (*Budapesti tavasz* című regényét követően az *Epepe* és színdarabjai arattak sikert). A regényíró SANTA FERENC után gazdagodik tudásunk Sántáról mint elbeszélőről. SZAKONYI KÁROLY, KERTÉSZ ÁKOS és mások nemcsak novellistaként, hanem drámaíróként is ismertté válnak.

Az említett művek mellett a dokumentarista-publicisztikus irodalom (FEKETE SÁNDOR *Kossuth Lajos* című könyve), a gyermek és ifjúsági irodalom (JANIKOVSKY ÉVA meséi, MÁNDY IVÁN *Csutak és a szürke ló*, BERTHA BULCSU *A kenguru*, MOLNÁR FERENC *Pál utcai fiúk*, MÓRICZ ZSIGMOND *Légy jó mindhalálig*, SOMOGYI TÓTH SÁNDOR *Gyermektükör*, CSUKÁS ISTVÁN *Tuskevár* stb.), a fantasztikus irodalom (ZSOLDOS PÉTER *A feladat*, BOGÁTI PÉTER *Az utolsó ember, avagy Robinson Crusoe különös históriája*) vagy Offenbach, Paganini, Wagner, Puccini vagy Liszt Ferenc regényes életrajzai is megtalálták bolgár olvasótáborukat. Határozott érdeklődés nyilvánul meg a társadalmi-politikai (KÁDÁR JÁNOS vagy ACZÉL GYÖRGY cikkei, KALMÁR GYÖRGY *Indira Ghandi* stb.), a tudományos-műszaki, az orvosi, a mezőgazdasági és más szakirodalmak iránt – e rangos művek helyet kapnak a szakkiadványok között. Tudományos kutatásokat összegző könyv sajnos nincs sok. Közülük a legfontosabbak a bolgár-magyar kulturális kapcsolatokkal foglalkozó többszerzős gyűjtemény (1980), a *Magyar bulgarisztika* címet viselő nyelvészeti stúdiumokat tartalmazó kötet (1988), H. TÓTH IMRE Konstantin-Cirillről és Metódról szóló könyve (1981) és JUHÁSZ PÉTER munkái: *Bolgártörökök és magyarok* (1985), *Bulgária géniusza* (1986). Komoly figyelmet

keltett Lukács György irodalomkritikai írásainak gyűjteménye (1988). A fogadtatás segítő eszközeként említendő a két társalgási könyv (1984, 1994) és a kiadás előtt álló nagyszótár.

Mégis mi az, ami hiányzik? Hiányoznak fontos nevek és címek mind a klasszikus irodalomból, mind pedig a jelenkoriból. Vannak olyan alkotók (pl. ARANY JÁNOS), akik évek óta kiadásra várnak. Mások, mint pl. ESTERHÁZY PÉTER csak folyóiratokban kaphattak helyet. Különösen kirajzolódik a magyar irodalom hiánya egészen a XIX. század elejéig, a reformkorig, Vörösmartyig és Petőfiig.

Ezt a hiányt igyekszik pótolni a most készülő két-kötetes *A magyar irodalom kistükré* című munka. A magyar irodalom történetének e válogatása és rövid áttekintése vázolja az egyes korszakok legfontosabb jellemzőit, bemutatja kiemelkedő íróit, történelmi adatokkal szolgál, ugyanakkor tisztázza fogalmak és nevek fordításait, utal bolgár párhuzamokra. Ha más oldalról is, a bolgár olvasónak segítséget fog nyújtani a már elkészült, kiadásra váró *A Bulgáriában megjelent magyar könyvek bibliográfiája* című kötet.

Egészében véve a magyar irodalom fogadtatásában következetesség és pozitív tendencia tapasztalható. A bolgár olvasó minden újabb könyv kiadása után meggyőződhet a magyar irodalom figyelemreméltó eredményeiről, arról, hogy úgy a múltban, mint a jelenben komoly értékeket teremtett. Hogy mit hoz a jövő, és a fordítások mennyire bizonyulnak maradandónak – az idő majd eldönti. Az itt felvázolt kép mindenesetre a magyar irodalom elismeréséről, a befogadott irodalom feldolgozásáról, de jellegéről és szerepéről is szól. A magyar művek által ébresztett élénk érdeklődés a bolgár szellemi kultúra kincsestárában fontos helyet biztosít számukra.

Bartók Béla és a bolgár népzene

Bartók Béla a magyar és a szomszéd népek zenéjének felkutatására szentelte élete nagy részét, mert felismerte a kihalás, a feledésbe merülés veszélyének kitett népzene csodálatos szépségét és jelentőségét a műzene fejlődésében.

A kutatók Kelet-Európára koncentráltak, mivel a nyugat-európai országok népzeneje és műzeneje között nem alakult ki olyan éles határvonal, mint amilyen a keleti népek zenéjére jellemző. Nyugat-Európában általában egybeesett a nemzetté válás és a központosított államok létrejöttének ideje, így a nemzeti hagyományok természetes módon hatottak a zenei világra. A zenei gondolkodást áthatották a néphagyományok, a nemzeti sajátosságok; a népzene és a műzene alapjai azonosak voltak. Keleten egészen másként alakult a nemzetek és az állam viszonya. Heterogén nemzetiségű államok jöttek létre, amelyekben elsősorban az idegen hatalmi befolyás miatt külföldi zenei hatások érvényesültek. Az egyes népek zenéje az ilyen soknemzetiségű államokban elszigetelten, szegény falusi viszonyok között élt csupán, függetlenül a nyugati műzene térhódításától. A nemzeti elnyomás, a kibontakozó iparosodás és városiasodás azzal fenyegetett, hogy véglegesen feledésbe merül a népzene. A népdalkutatókat inspiráltatta a cél, hogy megmentsék a felmérhetetlen kincset az egyetemes zenei kultúra számára.

Bartók Béla széleskörű zenetörténeti kutatásai során összehasonlította az egyes népek zenéjét, s így nem állhatott meg a környező népek zenéjének a felkutatásánál; a magyar, a román, a szlovák, a délszláv népzene tanulmányozása során szükségesnek tartotta kiterjeszteni kutatásait: a bolgár, a rutén, a török, sőt az arab népzene is foglalkoztatta.

Bartók Bulgáriában nem gyűjtött népdalokat, nem is járt soha az országban, mégis szoros kapcsolatot alakított ki a bolgár népzenevel. A 30-as évek második felében ébredt fel érdeklődése a bolgár népzene iránt. Bár 1912-ben a bánáti gyűjtése során, amikor szerb és bolgár dallamokat jegyzett le, találkozott a sajátos ritmusfajtaival, az úgynevezett bolgár ritmussal, csak a törökországi körútja után kezdte el behatóan tanulmányozni, miután a török népzeneben hasonló ritmusra bukkant. 1935–1937 között levelezést folytatott Rajna

Kacarova bolgár tanárnővel, aki maga is a bolgár népzene gyűjtésével foglalkozott. Míg Kacarova a bolgár ritmus megismeréséhez adott fontos ismereteket, addig Bartók Béla a népzene gyűjtés technikájában segített Kacarovának. Kölsönösen küldtek egymásnak lejegyzett népdalfüzeteket, népdalfelvételeket. Kacarova nagy tisztelettel fogadta Bartók Béla segítőkészségét, tanácsait, könyveit. „Jelenleg a bolgár karácsonyi énekek országos gyűjtésével foglalkozom, s az Ön könyvének a tanulmányozása nagy jelentőségű számomra” – írja Kacarova 1935. szeptember 16-án kelt levelében.

Bartók igyekezett átadni tapasztalatait Kacarovának, hiszen a bolgár népzene gyűjtés később indult el, mint Bartók magyarországi gyűjtései, így sok hasznos tanáccsal szolgálhatott: „Örömmel hallom, hogy szándékában áll felvételeket készíteni a bolgár parasztnézenről. Csakhogy jól meg kell választani a rögzítésre szánt példákat, hogy azok a legjellemzőbbek legyenek, s az alapvető zenei stílusokat képviseljék, s elkerülni azokat, amelyeket átalakítottak vagy csonkának tűnnek. Nálunk – annyi tagadás és habozás után – valószínűleg elhamarkodottan határozták el néhány magyar parasztdallam rögzítését.”

Bartók Béla 1937-ben írta meg cikkét a bolgár ritmusról, amely a nyugati zenei közvélemény számára forradalmian új jelenségnek tűnt. A műzene a maga elfogadott 2, 3 és 4 negyedes ütemein belül szimmetrikus ritmuson alapult. A kelet-európai és főként a bolgár népzeneben viszont gyakoriak az aszimmetrikus ütemek. Dobri Hrisztov bolgár zenetudós 1913-ban, majd gyűjtése nyomán Vaszil Sztoin 1927-ben említést tesz e sajátos ritmusú, gyors tempójú dalokról. Ezek az első publikációk a bolgár ritmusról. Bartók *Az úgynevezett bolgár ritmus* című cikkében részletes elemzést ad róla.

A nyugati zenében az egyes ütemek fő értékei egyformán hosszúak. Az „európai” fülnek, amely 2/4 és 3/4 ütemekhez szokott, nehezen fogadható el az a sajátos „sánta” ritmus, amely rendszerint attól válik bicegővé, hogy az egyik nyolcad negyedde válik.

Pedig, ahogy Bartók kifejti, ezek nagyon is természetes ritmusok, hiszen egy-egy falu, egy-egy vidék

eredeti zenéje alapul rajtuk. A bolgár ritmus különlegessége abban áll, hogy – a nyugati zenével ellentétben – az ütem fő értékei nem egyenlő hosszúak, hanem egy, két vagy akár több főérték is meghosszabbodik értéke felével, tehát nem szimmetrikusan csoportosulnak az ütemen belül. A dalok tempója sokszor gyors, nyolcadokkal, tizenhatodokkal jelölt. Legjellemzőbb ritmusai: 5/8, 7/8, 5/16, 7/16, 8/16, 9/16. De további 16 ritkább ritmust is megfigyelt Bartók. Gyakori a váltakozó ritmusú dallam is.

Bartók kezdetben 4/4-ben vagy 4/8-ban jegyezte le a dallamokat, a 4/8-ból pedig 3/4-be ment át, mivel a harmadik vagy a negyedik nyolcad nyújtott volt. Később – miután részletesebben foglalkozott vele – javította ki a lejegyzett anyagot megfelelő üteművé. Az ütemvonalak bejelölése sok esetben gondot okozott a zeneszerzőnek. Az ütemek a hangsúlyos szótagoknak megfelelően alakulnak, s Bartóknak a lejegyzéskor nem volt a bolgár nyelvet jól ismerő segítőtársa, a melodikus hangsúly pedig sok esetben nem felelt meg a nyelvtani-logikai hangsúlynak. Bartók Kacarovához fordult a hangsúly megválasztásának a kérdésében. Válaszában Kacarova a következőket írja: A táncolni való dalokban „a mozgás olyannyira meghatározott, hogy nem is lehet szó az ütemvonalak máshová helyezéséről. Továbbá a sorok fajtája néha egyazon dalon belül is változik.” Például egy nyolcszótagú verssor felosztásának több tipikus esete lehet: 4+4, 3+2, 2+3, 3+2+3. Előfordulhat, hogy egy verssorban több szótag van, mint amennyi a dallamban elfér. Ilyenkor a negyed nyolcadokká, a nyolcad tizenhatodokká tagolódik, vagy triolává alakul.

Bartók külön kiemeli a bolgár ritmus egyik legjellegzetesebb típusát, a racsenica táncot. 7/16 ütemjelölésű, gyors tánczene ez, amelynek felosztása minden esetben 2+2+3. Ezen a ritmustípuson bizonyítja be cikkében a bolgár ritmus sajátos jellegét azáltal, hogy kezdeti tévedéseit megmagyarázza. Ha 3/8-nak vennénk, akkor 1/16-dal megrövidülne, ha 2/4-nek, akkor 1/16-dal bővülne a lejegyzés, tehát mindkét esetben megváltozna a ritmus jellegzetessége.

Kiterjedt kutatásai során Bartók megállapította, hogy a bolgár népzeneben legerterjedtebb ez a ritmus, de gyakori a törökfajta népeknél is. A román népzene mintegy öt százaléka bolgár ritmusú. Magyarországon is felfedezhető, de csak nyomokban. A szerb zenében azonban egyáltalán nem fordul elő bolgár ritmus.

Bartók e sajátos ritmus eredetét kutatva csak annyit állapít meg, hogy mindenesetre bolgár földön ismerik a legjobban, ott a legerterjedtebb, ezért, még ha valamikor talán kiderülne is, hogy nem Bulgária az őshazája ennek a ritmusnak, jogosan nevezhetjük bolgár ritmusnak. Hiszen „a bolgároknak köszönhetjük, hogy egyáltalán megismertük. A bolgár zenekutatóknak igen nagy érdemük, hogy egyáltalán észrevették e jelenséget, és fogyatékos eszközeikkel mégis nagyjából elég jól le tudták írni.”

Népzenei gyűjtésének gazdag tapasztalatait Bartók zeneszerzőként természetesen felhasználta. Szinte valamennyi művében felfedezhetők népi ihletésű sorok mind a magyar, mind pedig más népek zenéjéből. Elég megemlíteni a *Cantata Profanát*, az *Allegro Barbarót*, a *Concertót*, az *Este a székelyeknél*, vagy akár a *Kékszakállú herceg várát*, nem beszélve a rövidebb lélegzetű zongoradarabokról. A bolgár ritmus- és dallamvilág is sok művében jelentkezik közvetve. Kifejezetten bolgár ritmustanulmányokat a *Mikrokozmosz* IV. és VI. füzetében találhatunk. Előbbiben a *Bolgár ritmus* (1) és (2) című, míg utóbbiban a *Hat tánc bolgár ritmusban* című darabokat. A hat tánc 4, 5, 6, 7, 8 és 9 nyolcados darabokból áll, tizenhatodos ütemeket nem használ fel Bartók, azonban valamennyi a bolgár ritmus jellegzetes példájául szolgál. Az első tánc nyújtott negyedeivel, hangsúlyos nyolcadaival, trioláival, gyors tempójával tökéletesen érzékelteti az aszimmetrikus lüktetést.

A bolgár ritmusféleségek zenepedagógiai jelentősége is foglalkoztatta Bartók Bélát, s hasznukat a zene-tanulásban vitán felülinek tartotta. Ajánlatosnak tartotta továbbá a zenetanulás kezdetén is ilyen ritmus-problémák felvetését. „Eleinte, amikor a tanuló technikai készsége még túlságosan fejletlen, esetleg csak tapsolással, dobolással, dirigálással. Később aztán ilyen ritmusú egyszerűbb művek játszására, leginkább azonban éneklésre is kerülhetne sor.” E ritmuspedagógiai jelentőségét alátámasztva Bartók kottarészletet idéz Rajna Kacarova *Karácsonyi énekek* című iskolai könyvéből.

Bartók Béla bolgár népzenei érdeklődése nem merült ki a *Mikrokozmosz*-beli darabok megkomponálásával; további előkészületeket tett annak érdekében, hogy behatóan megismerje a bolgár népzenei gyűjtés anyagát és a bolgár nyelvet. Ennek érdekében egy Kacarovához írt levelében bolgár nyelvkönyvet kért a tanárnőtől, hogy megismerkedhessen a bolgár nyelv hangsúlyozási szabályaival, a *Musique paysanne serbe et bulgare du Banat* című füzetet pedig elküldte Kacaróvának, hogy a nyelvtani hibákat kijavítsa. Kacarova a füzetet elküldte Miletics professzornak, a Bolgár Tudományos Akadémia elnökének, hogy kikérje véleményét a dalok nyelvezetéről.

Bartók Béla a bolgár népdal gyűjtésével kapcsolatban is tanácsokkal látta el bolgár kollégáit. Említést tett Kacaróvának arról, hogy a fonográf nélküli gyűjtésnek hátrányos oldalai lehetnek. Hiszen ő maga hangfelvételt készített a bánati bolgár dalokról, s még így is rengeteg gondot okozott a lejegyzésük. Felhívta Kacarova figyelmét arra, hogy a bolgár gyűjtők, akik azonnal lejegyzik a dalokat, talán a finomabb ritmus- és dallamvariációkat észre sem veszik. Kacarova válaszában kifejtette, hogy csak a pénzhiány akadályozza meg őket abban, hogy gépi rögzítést végezzenek. Következő levelében pedig már örömmel írja: „Egy jó hírt közölhetek Önnek. A miniszterünk végre megol-

dotta, hogy nagyobb összegben részesítsen bennünket, amin egy fonográfot tudtunk vásárolni... Kezdetben arra van szükség, hogy a lehető leghamarabb felszerelkezzünk valamilyen készülékkel, amely megfelel a helyi követelményeknek és feltételeknek, és egyben a modern technika legutolsó szavának. És nem hiszem, hogy a hengerek a legpraktikusabbak. Várom okos tanácsát, amely, remélem, nem késik sokat.”

Sajnos e sokat ígérő kapcsolatok hamarosan megszakadtak. A magyarországi fasiszta tendenciák erősödése miatt Bartók Béla a kényszerű emigráció mellett döntött. A Columbiai Egyetemen ugyan végzett jelentős népzenei kutatásokat, de azok elsősorban szerb-horvát és romániai gyűjtések feldolgozását jelentették. Miután 1940 októberében New Yorkba emigrált, kapcsolata a bolgár népzenevel végleg megszakadt.

JONITA ALEKSZANDROVA

A fordítás mint választás

„Ha a fordítást mint valamilyen varázslói műveletet értjük, amely révén az egy nyelven leírt mű hirtelen egy másik nyelven jelenik meg, ez lesz a nagy tévedésünk. Mert egy anyagból egy másik anyaggá való metamorfózis elérhetetlen. A fordítás nem az eredeti szövegnek a hasonmása. Ó nem, és nem is kell törekedni arra, hogy ugyanolyan – de különböző lexikájú – mű legyen. Maga a fordítás nem is tartozik az eredeti szöveg irodalmi műfajához. A fordítás külön irodalmi műfaj, a saját normáinak és céljainak alárendelve. Ezen egyszerű ok miatt a fordítás nem az eredeti szöveg, hanem az ahhoz vezető út. Ez az út csak vezetheti az olvasót az eredeti szöveg felé, anélkül, hogy annak ismétlése vagy hasonmása kívánna lenni.

JOSÉ ORTEGA Y GASSET:

A fordítás tündöklése és nyomorúsága

A kérdés az, milyen módon küzdheti le a fordító ezt a jelenséget az eredeti szöveg jelentésének megőrzésével. Példaként szolgálhat ALEKO KONSZTANTINOV *Baj Ganjo* című regényéből egy részlet. A kétségtelen művészi értékének ellenére Aleko Konsztantinov műve majdnem lefordíthatatlan. A mű erősen beleépült a bolgár hagyományokba, életmódba. A hőse már több, mint irodalmi hős – egy tipikus bolgár jelenség: a szemtelen bunkóság és a ravasz faragatlanság szégyenletes jelképe. A szerző közvetlen kifejezésmódja, könnyű társalgási stílusa tele van bizalmas, argotikus kifejezésekkel, elavult szavakkal, vagy török jövevényszókkal. Mindennek ellenére a magyar fordítás sikeres. A fordító kiválasztja a megfelelő nyelvtani, lexikológiai és stílusjegyeket, a nyelvközi aszimmetriát a célnyelvben létező analóg eszközökkel kompenzálja.

Igealakok:

eredeti: „Трѐнът влезе под огромния свод на Пешенската гара. . .”

fordítás: „Vonatunk bepöfögött a pesti pályaudvar hatalmas boltíves csarnokába.”

A „трѐн” már archaikus, elavult nyelvi forma, jelentése: gőz hajtotta gép, vonat. A fordító a semleges „vonat” szót használja, de az ige segítségével (bepöfög) bővíti a jelentést (kifejezi az irányt és a mozgás módját), így megőrzi az eredeti szöveg stílusárnyalatát.

Hasonlóképpen:

„... влизаше медлено един трѐн” – lassan beszuszogott egy vonat;

„... по причина шипѐнето на локомотива – mert erősen fűtyült a mozdony

főnévi szerkezet

igés szerkezet

(bár a fordított variáns gyakoribb);

изфирясал – elillant

подирях с очи – végigvizslattam

отпънал – elsinkófál (Ez egy furfangos szerzői ötlet, ilyen szótári forma nincs. A fordításban szereplő ige jelentése egybeesik a jelentésével);

„зѐпнали го в устата” – „belebámul (egészen a szájába)” – bolgárul állandó szókapcsolat;

„засмива се до уши” – „fülig érő szájjal elmosolyodik” – megint frazeológiai egység;

pl. „... и, представете се, в един от вагоните на този трѐн, увиснал до половина на прозореца, лъсна бай Ганьо.”

„... s képzeljétek, ki lóg ki deréki az egyik vagon ablakából Baj Ganjo!”

A fordítás mondszerkezete tömörebb, mint az eredeti. Megtörve a mondat egységét, a fordító átadja a meglepetés effektusát.

A fordító határozottan kereste az ekvivalens vagy legalább az analóg formákat saját nyelvén:

pl. „Аз разбрах каква е работата” „De már tudtam, hánnyadán áll a dolog.” – az állandó szókapcsolat ekvivalens fordítása. A már + múlt idő kifejezi az igekötős alak jelentését (разбрах – свършен вид на глагола);

„изпотрепах се от бяг” – „a lelkem kifutottam” – analógia;

„... па бяг, па тичане – остави се!” – „volt futás meg rohanás! – no de hagyjuk.” – analóg forma.

A kiválasztott részletben egy kitűnő példa van a kolorit elhalványodására, ami éppen a magyar fordítás esetében elkerülhetetlen.

„Портиерът след всеки пет минути удря звънца и равнодушно, с ленив глас съобщава направлението на треновете: „хе-геш-фе-ке-те-хе-ги, киш-ке-реш, се-ге-дин, уй-ве-дек...”

„A kapus ötpercenként megrázza a csengettyűt, és egykedvűen, unott hangon eldarálja a vonatok útvonalát: „He-gyes-fe-ke-te-hegy, Kis-kő-rös, Sze-ged, Új-vi-dék.”

Az eredeti szöveg sajátos hangleírásában felismerjük – bár nehezen – néhány magyar város nevét. Az eredeti szöveg olvasója nem érti ennek a szerkezetnek a jelentését, sőt a jelentés nem is érdekli őt. A szerző mondja, hogy ez a vonatok útvonala. Ez az információ szükséges minimuma, a többi már a kolorit. Persze egy külföldi utazás leírásában ezek az elemek nélkülözhetetlenek. De mi történik a koloritot hordozó elemekkel a magyar fordításban? A kolorit elhalványodik és egyszerűen vonatok útvonalává változik. Az értelem megőrződik, de kolorit nem. Talán ugyanez a helyzet TOLSZTOJ *Háború és békéjének* francia, vagy D. ДИМОВ *Elkárhozott lelkek* című regényének spanyol fordításával, amikor a francia vagy a spanyol koloritot hordozó elemek elhalványodnak. Bármilyen más nyelvű fordítás megőrizheti ezeket az elemeket, de abban a nyelvben, amelyből a szerző kölcsönvette, ezek teljesen elhalványodnak. Így például a magyar fordításban megőrződnek a németből kölcsönzött koloritelemek („Ájn, cvájn, gut morgen, aztán csak azt lesik, hogy kaparinthatnának meg valamit.”).

Az eredeti szöveg jellegzetességeinek egyike, amely különös nehézséget okoz a fordításban, a főhős beszéde. Ez az élő, köznyelvi beszéd messze áll a megállapodott irodalmi normáktól. Lefordítható-e a beszédkolorit, az irodalmi nyelven kívüli szókincs, a peremszókincs, a köznyelvi stílus?

Az elméleti felfogások szerint nem kötelező az eredeti szövegben lévő minden köznyelvi vagy népies kifejezés helyett ilyen típusú kifejezés használata a fordításban. Ezek a fordítás szövegében más helyen is használhatók. A fontos az, hogy a beszéd jellege, az általános benyomás ugyanolyan legyen.

A bolgár nyelvben a népies stílus különösen gazdag, kivált keleti jövevényszavakban, amelyeknek a reprodukálása a fordításban igen problematikus. A magyar fordításban ezek az elemek jelen vannak a legpontosabb megfelelőikkel:

бол – doszt; за бадева – ingyért; гюл – rózsaoalaj.

Az indulatszavak megtalálták az elfogadható variánsukat:

бре – hinnye!; хоп! – hopp!; хеле – nincs megfelelője.

A köznyelvi jelentésárnyalattal bíró igealakok:

фукна – utánaeredtem; не си поплювам – nem rezelek be; пооблещих му се – rámeresztettem a szemem.

Sőt ugyanazt az igealakot (az eredetiben) a fordító két szinonimával helyettesíti.

увива се – sertepertél, sündörög.

A fordításban a földrajzi nevek a célnyelvbeli ekvivalensükkel szerepelnek:

Едрене – Drinápoly; Цариград – Isztambul; Виена – Bécs; Гюргево – Giurgiu.

A frazeológiai egységek a fordításban a magyar nyelvű ekvivalensükkel vagy analóg formájukkal szerepelnek:

„иди го гони сетне” – „aztán bottal ütheti a nyomát”

„няма изкарване” – „se vége se hossza”

„разбран излезе” – „megértőnek bizonyul” stb.

Az explicit-implicit kifejezés mód elve érdekes módon mutatkozik:

„... и почна да мяска с един чудесен апетит (expl. 1.), като раздуваше със зальците (impl. 1.) ту единия, ту другия образ...”

„... s jóízűen csámcsogva (impl. 2.) elemőzsiázní kezdett (expl. 2.), miközben a falatok hol az egyik, hol a másik orcáján dagadoztak kifele” (expl. 2.)

expl. 1. → impl. 2. + expl. 2.

impl. 1. → expl. 2.

Az eredeti szöveg „hipnózisáról” beszélhetünk, amikor a fordító nem küzdheti le a nyelvközötti interferenciát. A következő részletekben megfigyelhető az interferencia káros hatása. Itt nem beszélünk a fordítás minőségéről, hanem csak az interferencia-jelenségről. Azt kell hangsúlyoznunk, hogy a 70-es években BORISZ NIKOV a magyar irodalom bolgár fordításának úttörője. Annak ellenére, hogy a képzettsége nem nyelvészeti, érdeklődésének és munkásságának köszönhetően sok magyar klasszikus regény jelent meg bolgár nyelven. (JÓKAI MÓR: *A köszívű ember fiai*, *Akik igazán szeretnek* – Borisz Nikov bolgár fordítása, 1974.)

Egyrészt az eredeti szöveg annyira befolyásolja a fordítást, hogy a bolgár szövegben idegen szerkezeti elemek

figyelhetők meg. Másrészt a fordító nyilvánvalóan jól megérti a szerző stílusának jellegzetességeit, és hasonló hatású elemeket keres a bolgár nyelvben. De ilyen módon néha eltér az eredeti szöveg tartalmától, jelentésétől, formai szerkezetétől.

Az eredeti szöveg három kezdő mondatát pl. a fordító szabadversben és címként (mottóként?) fordítja le, talán azzal a céllal, hogy hangsúlyozza a szöveg romantikus hangulatát. A következő három averbális (ige nélküli) mondat bolgárul igei szerkezettel átadható. A jelen idő helyett (az eredetiben) a fordító múlt idejű igealakot használ (минало свършено и минало несвършено време). Ezek az eltérések elfogadhatóak. A nyelvi rendszer igényli ezeket a változatokat. De a következő mondatban az eltérés indokolatlan:

„Az ég maga is fekete, s úgy tetszik, mintha csak boltoztatja volna a sokutcájú, rettentő börtönnek, melynek bezárt kapui talán nem is a házakba, hanem a katakombákba vezetnek.”

„Небето също беше черно, а това пораждаше усещане, че е свод на страшна тъмница с безкрайни пътеки и двери, които водят може би в катакомби.”

A nyelvek közötti interferencia eredményei:

„s úgy tetszik, mintha” – „а това пораждаше усещане”;

„mintha boltoztatja volna e sokutcajú... бörtөнnek – „че е свод на страшна тъмница” – eltérés a fordításban;

„talán nem is a házakba, hanem a katakombákba vezetnek” – „водят може би в катакомби” szövegrész ki-maradt; a helyes bolgár forma: водят към.

A fordításban az igeidők ugyanabban a mondatban eltérnek. A fordító múlt időben kezdi a mondatot és jelen időben fejezi be. Ez lehetséges a magyar nyelvben, de a bolgár igerendszer pontosabb következetességet követel.

„képzelet agyréme” – „фантастичен призрак”;

„sokutcájú rettentő бörtөн” – „страшна тъмница с безкрайни пътеки”;

bezárt kapui – двери.

Ilyen – bolgárul stílusértékű elemekként használt – kis eltérésekkel a fordító átadja a szöveg romantikus jellegét. De sajnos elmulaszt egy másik lehetőséget a következő szakaszban: az elpusztult város leírásában:

„... S jó, hogy sötét van, hogy nem látjuk az utcákat terítve cseréppel, üveggel, a házak oldalait végig paskolva kartácsokkal, a tetőket bombáktól áttörve, s az emeletek padmalyait keresztül szaggatva.”

„... Добре, че беше тъмно и не се виждаха улиците, покрити с керемиди и стъкла, стените на сградите, надупчени от картеч, покривите разрушени от бомби, и пробитите подове на етажите.”

Az eredeti szöveg betű szerinti fordítása. Bár az eredeti szöveg kifejezőbb igealakok választásával explicite lefordítható:

jó, hogy – добре, че – az ekvivalens használata ellenére ez interferencia-jelenség;

„az utcák terítve cseréppel, üveggel” – „улиците, покрити с керемиди и стъкла” – betű szerinti fordítás, bolgárul az explicit kifejezés jobban hangzott volna (покритите с отломки от керемиди и стъкла улици);

„az emeletek padmalyait keresztül szaggatva” – „пробитите подове на етажите” – (helyettesíthető: изкопублените подове...).

A határozói igenév melléknévvé való lefordítása teljesen indokolt, sőt az egyetlen lehetséges megoldás.

A fordító túlságosan ragaszkodik az eredeti szöveg formális oldalához:

„Két zászló lobog a tetején, az éj most azokat is feketének mutatja; pedig szép színei voltak!”

Igaz, hogy az eredeti szöveg így van, de a fordítás nem hangzik bolgárul:

„На върха ѝ се развяваха две знамена. Сега през нощта и те се сливаха с черното. А имаха красиви цветове!” – (Сега в мрака красивите им цветове се сливаха.)

„Vannak, akik tudnak aludni, s azoknak igen jó párna a fejük alá tett gránitkocka.”

„Имаше такива, които можеха да спят. Зад тях гранитните блокчета бяха удобна възглавница под главите им.”

зад тях – valószínűleg nyomdai hiba

гранитните блокчета – egyszerűen „паве” vagy „паваж”.

Bolgárul a „fejük alá tett” kifejezés teljesen implicit lefordítható (általában a párnát oda szoktuk tenni). Megint nyelvközzötti interferencia. (За тях паважът бе удобна възглавница)

A szójáték a következő szakaszban teljesen elveszett. A fordító ki is hagyja a szerzői magyarázatot:

„Тарса не tud lemondani arról a jó tulajdonságáról, hogy a hozzá intézett szóра rímet mondjon.”

Részlet egy 1996-ban írt szakdolgozathól

Epizódok a bolgár-magyar filmkapcsolatok történetéből

Jól jártak a magyar mozisok a balkáni háborúval. Elfoglalták a balkáni filmpiacot. Győzelmi ujjongásuktól harsogott a korabeli sajtó: „Szófiában is kezd visszatérni a régi élet. A dologszerető bolgárok letették a fegyvert. [...] A választások és trónválság izgalmai elülnek, és Szófia visszanyeri régi, nyugodt képét. A mozin is meglátszik, hogy a harcot béke váltotta fel. A négy nagy mozi nem tábori kórház már, és ott, ahol még nemrég sebesültek nyögtek, most berregve megindult a mozi, és a keleti közönség százai lepik el a padokat. [...] Új Bulgáriában is van terréniuma a moziknak, és a vállalkozási kedv is alkalmas talajra lelne, különösen Dedeagatsch-ban, Bulgária egyetlen oceáni-tengeri kikötőjében, amely hamarosan fel fog virulni.” Néhány héttel később Mitko Tvitkovits úr (most így szerepel a neve!) még jobban belekiesedik: „Különösen Bulgária lenne kiváló exportterület, mert a bolgárok szimpátiája most a miénk, és ezt igen előnyösen lehetne kiaknázni egy kereskedelmi összeköttetés számára.” (*Mozgófénykép-Híradó*, 1914/2. és 10.)

A békét hamarosan újból felváltja a harc, ám a világháború csak fokozza a magyar mozisok vállalkozási kedvét: „Azóta a Balkánon nagy változások estek a mi javunkra, és ma inkább, mint valaha áll az a tétel, hogy a Balkánon a magyar filmgyártásnak piaca és a magyar filmkereskedelemnek egyedül lehetséges exportterrénuma van. Törökország és Bulgária, amelyek a háború kitörése előtt kizárólag a francia filmpiac termékeit vették fel, most bezárták kapuikat a francia termékek előtt, és az a nagy rokonszenv, amellyel speciálisan Magyarországot tünteti ki Bulgária és Törökország, a legjobb garanciája annak, hogy a magyar filmgyártást és a magyar vállalatokat rokonszenvvel fogadnák lent, és azok sikere biztosítva lenne.” „Budapestet fekvése és helyzete arra predesztinálja, hogy a Balkán filmszükségletét ellássa. [...] A legközelebbi lépés az, hogy Budapest a keleti filmforgalom központja legyen. [...] Nem kell ehhez egyéb, mint egy kis sovinizmus, egy messzebb látó fej és okos, reális kereskedelmi szímat. Hogy ez mennyire áll, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ezen a héten már két bolgár is járt Budapesten filmeket venni.” (*Mozgófénykép-Híradó*, 1916/5. és 15.)

Természetes ezek után, hogy a balkáni csataterőről készült élőképek fő helyet foglaltak el a heti filmújdonságok között Magyarországon is. Máig fennmaradt az egyik legimpozánsabb darab ezek közül: a francia Pathé-cég által szervezett, de bolgár operatőr, IVAN A. ZSEHOV keze nyomát viselő *Balkáni háború* című krónika tele mozgalmas jelenetekkel tengeren és szárazföldön, tájképekkel az oly ismerős bolgár vidékről, Burgaszról, egy lebombázott mecsettel a közepén, lovasokkal és sok-sok bolgár és török bakával. De nem hiányoznak a fővezérek sem, látható a szultán, „amint gondolatokba merülve jön a tanácskozás végeztével, amelyen eldőlt a háború kérdése” – írja a hajdani pesti kritikus, és feltűnik őfelsége, FERDINÁND, „a bolgárok uralkodója is, amint magasra emelt, fehér kesztyűs kezével bocsájtja el csapatát; szinte hallani véli a néző, hogy a király azokról a szent kötelességekről beszél. Hófehér szakállú, ragyogó öltözetű metropoliták mennek át a színen, s a magasba nyújtott keresztek arany és drágakő részei megcsillannak a napsugárban. A katonák büszke, kemény léptekkel vonulnak el uralkodóik előtt.” Meghökkenítő a korabeli írás elfogulatlan, pacifista szenvedélye: „A komoly arcú, napbarnított legények közül hánynak az arca lett azóta fakóvá, hánynak az ajkára fagyott rá a mosoly s halt el a győzelmes kiáltások legvégsője. [...] Ugyanaz mindennütt, minden hadba vonuló csapatnál. A különbség talán csak annyi közöttük, hogy mindegyiket más imával bocsájtja harcba papja, s a földet vérükkel pirosra festő katonák más és más imával hunyják le a szemüket a csataterén.”

Az igazi szenzáció azonban csak most jön. A bolgár cári család beköltözik a magyar mozikba! Ferdinánd és hitvese, ELEONÓRA ugyanis valódi sztárjai annak az osztrák mozgóképnek, amelyet „bolgár nemzeti filmként” harangozott be a magyar sajtó 1916–17 fordulóján. A hazafias agitka címe: BOGDAN STIMOFF, alcíme: *Sumi Marica*, rendezője pedig az akkor pályát kezdő GEORG JAKOBY. Az egyik főszponzor minden bizonnyal maga a bolgár cári udvar lehetett, hiszen a fenséges család tagjai maguk is a kamera elé álltak, személyes közreműködésükkel emelendő a film agitatív hatását: „Az idei moziévad leghatalmasabb háborús att-

rakciója, amely vitéz szövetségeseink, a bolgároknak a földjén játszódik, és megismerteti velünk, magyar testvérekkel a bolgárok forró hazaszeretetét, otthonaikat, hadrakelésüket. [...] E hatalmas játékban látni a bolgárok hős királyának, Kóburg Ferdinándnak délceg alakját is.”

A *Színházi Élet* című hetilap szépen illusztrált cikkel adózik az alkalomnak. A két fénykép egyikén *Bogdán Stimoff és családja* látható bolgár népviseletben, a másikon meg hősünk a katonai egyenruhában feszítő cár előtt térdepel: *Bogdán Stimoff hódolata Ferdinánd cár előtt*. Az újság a forgatás körülményeiről is tudni vél izgalmas részleteket, például merő véletlen, hogy a cár belekerült a mozgóképbe: „A felvételek egy része, amely a bolgár parasztleány otthoni bolyongásait beszéli el, Bulgáriában készült, ahová a berlini Uniongyár egész személyzete lerándult. [...] Amikor /a hős, Bogdán Stimoff alakítójával/ a felvételek készültek, Ferdinánd király éppen arra ment gépkocsiján, és ekkor leszállva automobiljáról, egy jelenetben GEORG REIMERS-szel együtt látható a képen.”

Az esemény jelentőségét nem győzik a lapok hangsúlyozni: „Eddig is láttunk már uralkodókat filmen, de csak »híradók« keretében, amint rövid pillanatokra megjelentek a képen, aztán tovább vonultak, de most egy megkapó hazafias történet szövődik, tehát mint közreműködők szerepelnek, és teljes elismerés szolgáljon az uralkodó pár nemesen egyszerű és csodálatosan meleg és közvetlen vendégjátékáért, mellyel diadalra segítettek egy jótékony célt támogató filmet.”

Öfensége és családja „komoly” műbírálathoz is részesült a magyar kritikus részéről: „A német színészek a legelsőrangúak. A bécsi Burgtheater tagjai: REIMERS GYÖRGY (ő a bolgár népi sarjadék, Stimoff – G. A.), MEDETZKI LOTTE és PICCAVER asszony játsszák a főszerepeket. Ami azonban a darab érdekességét emeli, az a Ferdinánd cár, a nemrég elhunyt Eleonora cárné és hajadon leányai, valamint Augusztá hercegné közreműködése a cselekményben. [...] A fenséges moziművésznőket otthonukban, háborús jótékony működésük közben látjuk, közvetlenül és hihetetlenül fesztelenül. Ez a film határozottan a legérdekesebb mozi-eseménye Budapestnek, [...] mert ehhez hasonló szereposztása nem volt, de nem is lesz hosszú időn belül egyetlen filmnek sem.” (Ez a megállapítás helytállónak bizonyult. Az orosz cár szerette még így a mozit, sok felvétel készült róla és családjáról, néha meglepően intim, privát helyzetekben is – például *II. Miklós* és testőrségének önfeledt lubickolása a tengerben anyaszült meztelenül –, de szerepet játszani, „bohóckodni” a kamera előtt, azért még ő sem vállalkozott. Ferdinánd cár utódját, *Borisz* öfelségét is csak hivatalos családi, társadalmi és politikai események főszereplőjeként látni olykor-olykor a magyar híradókban. Tanúi voltunk híres esküvőjének Assisiben GIOVANNA, „olasz királyi hercegnővel” (1930), vagy amidőn felavatja „a várnai csatában 1444-ben hősi halált halt magyarok és I. U-

lászló király emlékművét” (1935), majd „közvetítették” kötelező vizitjét Hitlernél és a többi birodalmi fővezérnél (1942), végül képes gyászjelentés érkezett hirtelen haláláról és egyházi temetéséről (1943).

A „boldog békeidők” beköszöntével a nyugat-európai és amerikai kasszaszikerek telítették a magyar filmpiacot, kiszorítva még a hazai árut is. Sikerült azonban egy ritka filmcsillagnak felragyognia, még ha csak egy villanásnyira is: a bolgár primadonna, ZORA OGNEVA volt a sztárja ugyanis a *Diadalmas élet* című „magyar-bolgár közös gyártású” műfilmnek 1923-ban. (GAÁL BÉLA alkotását csak a magyar szakírók egynémelyike aposztrofálja közös terméknek, a bolgár film-történet nem tartja sajátjának.)

A film sajnos nincs már meg, az erotikát sem nélkülöző, szívszorító szerelmi drámát, benne Mary alakját (Ogneva szerepét) azonban részletesen leírták a korabeli lapok: „Mary lassan leül, lapoz a kottában és játszani kezd. Teddy, a szeretője (LUKÁCS PÁL, a későbbi amerikai sztár) a zongora másik végén könyököl és úgy hallgatja a muzsikát. Csak a zongora mellett álló sárga-ernyős villanylámpa effektusos fénye világítja meg őket (feltehetően utólag, kémiai úton elsárgított színhatás lehetett a fekete-fehér filmben! – G.A.), no meg a háttér nagy ablakán át beszűrődő holdfény. Az ablakon át egy széles kert meleg kontúrjai szíjtják a hangulatot. Mary játszik. S a Chopin-melódiák – istenem, talán már ők maguk is egyre forróbban és kéjesen érzik, hogy közeledik az elhatározó pillanat. (A jelenet felvételénél is szólt a gramofonzene, az a lemez, amelynek vetítéskor is szólnia kellett a moziban! – G.A.) Mary szinte magabakábulan szívja be az édes melódiát, mi alatt Teddy lehunyja szemét, s a keze szórakozottan morzsol szét egy eleven piros rózsát, ami ott fekszik a zongorán.

Premierplán. A rózsa lehullott szirmai.

[...] Teddy most lassan megindul. Megkerüli a zongorát, s lassan Mary háta mögé kerül. Mary, mint aki teljesen elfásult a zenében, nem vesz észre semmit, játszik tovább. Most lapozni akar a kottán, amit Teddy udvariasságból szintén meg akar tenni.

Premierplán. A két kéz találkozik a kotta szélén, már el is felejtik, miért kerültek oda, forrón összelelkeznek a végzetes találkozásban. Hosszú... hosszú... csók, olyan, ami alatt meghal minden egyéb, mert csak így lehetséges, hogy a következő jelenetben megjelenik... Harry, a férj (ABONYI TIVADAR), felöltöben, kezében cylinder. Néz Teddyék irányába, s egyszerre megkövül a tekintete. Egy oroszlán borzalmas dühében s egy csalódás kétségei között mintha nekik akar na ugrani, majd rettenetes elkeseredésében a hátsó zsebébe nyúl, s előkapja revolverét. Felemeli, de keze erőtlennül hanyatlik alá, s leejti e revolvert a padlóra.”

A bolgár-magyar filmszerelem ezután húsz évvel később kapott ismét lángra, és ezt kéretik szórul szóra

venni. Az történt ugyanis, hogy MONTI JENŐ gróf (ama bizonyos híres csárdás címadója) Dalmáciából Bulgáriába tartott, amikor a véletlen összehozta a népszerű operettprimadonnával, NADJA NOZSAROVÁVAL. A gróf menten beleszeretett, és elhatározta, hogy tovább egyengeti az énekes színésznő karrierjét, és filmen fogja szerepeltetni. A legnagyobb bolgár filmforgalmazó cég, a Balkan Részvénytársaság tulajdonosai, KIRIL PETROV, SZTAMO BARAMOV és KIRIL TODOROV, vállalkoztak az ötlet megvalósítására. A sztori kéznél volt – a gróf és a színésznő saját szerelmi története. A rendezést maga a bolgár kultuszminiszter, amúgy neves színházi ember, HRISZAN CANKOV vállalta magára, a tapasztalt magyar kollégával, RODRIQUEZ ENDRÉVEL karöltve, operatőrnek pedig a legnagyobb magyar mestert, Hegyi Barnabást kérték fel. Így állt össze az első valóban koprodukciós bolgár-magyar film stábj, készen a dupla forgatásra: egyszerre vették fel két nyelvi változatban, kettős szereposztásban. A bolgár primadonnának méltó párja akadt: KARÁDY KATALIN.

A munka nagy lendülettel indult el 1941 őszén, Budapesten. Ám hamarosan sorjázni kezdtek a nehézségek. DONCSO HITROV filmtörténész kinyomozta, hogy az első konfliktusok a ZALABÉRI HORVÁTH JÁNOS által kanyarított forgatókönyv körül keletkeztek, ugyanis a párbeszédnek abszolút nem illettek a bolgár hétköznapiak valóságához, a bolgár mentalitáshoz, aminek következtében hamisak lettek a szereplők közötti kapcsolatok. A színészek képtelenek voltak megbirkózni a szöveggel. A bolgár színházi rendező pedig egyre nehezebben viselte a filmforgatás idegtépő menetét. Kell egy segítség, és a forgatókönyvet is át kell írni. Ekkor esett a választás a bolgár film új titánjára, ANTON MARINOVICS rendezőre, aki magával hozta a bolgár színjátszás legnagyobbjait, KRASZTJU SZARAFOVOT, IVAN DIMOVOT, LILI POPINOVÁT és SZTOJAN KOLAROVOT, BORISZ GANCSEVET. A szöveget út közben együtt igazították szájra, és tanulták meg, úgyhogy amikor megérkeztek a műterembe, ahol már napok óta feszülten várták őket, azonnal folytathatták a felvételeket.

A fogadtatás méltó volt az eseményhez. Az 1942. október végi pesti díszbemutaton megjelent a bolgár követ, TOSEV úr, s báró WCLASSICS GYULA államtitkár személyében képviseltette magát a magyar kultuszminisztérium is. A bolgár és a magyar himnusz elhangzása után a legújabb bolgár híradó következett, majd felcsendült FÉNYES SZABOLCS filmzenéje, és elkezdődött a *Megpróbáltatás* vagy a *Kísértés* (ez a film bolgár címe). A bolgár sajtó alig győzte felsőfokú jelzővel az örömteljes pillanat megragadását: „Ez a film a [...] bolgár nő megdicsőülése, aki bárhol legyen is – a vakító luxus forgatagában vagy a nyomor sötéttségében –, mindegyik hű feleség és példás anya. Ez a film az erősjellemű bolgár férfi drámája, aki kész arra, hogy mindent elfelejtessen vagy elveszítsen, még nagy erőfeszítések árán szerzett vagyonát is, csupán azért, hogy imádott

családját megtartsa. A *Kísértés* a lángoló szerelem, a megrázó emberség, a zabolátlan feltékenység és a sugárzó szeretet filmje.” „Ez a film magasan túlszárnyalja az eddigi filmkísérleteket, és bátran lehet úgy tekinteni, mint amelyik megüti a nyugat-európai színvonalat. [...] Ez az első olyan bolgár játékfilm, a gyártók, a vezetők és a szereplők büszkesége, amely végre méltó helyet foglal el a bolgár filmgyártásban. Ez a büszkeség növekszik majd, ha egy napon már ilyen filmeket a bolgár filmstúdiókban is létrehozhatnak. Jelenleg még a jó technika érdekében a magyar filmszakma lehetőségeit használják fel. De minden egyéb bolgár, a rendező, a szereplők.”

A magyar visszhang tisztelettudó, de józanabb: „A történet nem újszerű, előadási módjában azonban sok vonzó ötlet segít ezen a hibán. Általában valamilyen furcsa kettősség érezhető az egész filmen. A párbeszédnek például nagy általánosságban frissek és jók, néha azonban belepuffan egy-egy semmitmondó közhely. A darab felépítésében néhol szakadozottá válik a történet és ellapul a cselekmény. Ugyanez áll a rendezésre. Rodriquez általában igen szép munkát végzett, de vannak elnagyolt, kidolgozatlan vagy csak odavetett momentumok. A balatoni vitorlázó felvételek például bántóan szánalmasak. Ezzel ellentétben az autós felvételek igen jók és szépek. [...] A szereplők közül elsőként kell említenünk CSORTOS GYULÁT, aki ebben a filmben szinte önmagát múlja felül. [...] Karády Katalin a feleség szerepében általában nagyon jó és érdekes, de nem mindig meggyőző. [...] A film általában érdekes, jó, és feltétlenül komoly sikerre számíthat úgy Magyarországon, mint – reméljük – Bulgáriában is.” (Abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy a Magyar Filmintézetben rendelkezésre áll a filmnek mind a két verziója, úgyhogy azt, hogy melyik a jobb, a bolgár vagy a magyar változat – bárki megvizsgálhatja.)

Alighogy bemutatták az *Alkalmat*, máris egy új közös produkció szervezése kezdődött el. Az 1943-as Magyar Filmhíradó októberi kiadása képes beszámolót közöl a Bulgáriában dolgozó magyar filmes csoportról, amint „munkája megkezdése előtt kegyelettel hódol a nemrég elhunyt III. Borisz cár sírja előtt. [...] Filmeseink bolgár vonatkozású magyar filmet készítenek, amelynek felvételeit részben a Fekete-tenger partján forgatják.” A *Tengerparti randevú* (bolgár címe: *Bolgár-magyar rapszódia*) bolgár rendezője a nagy klasszikus, BORISZ BOROZANOV, magyar társa a nem kevésbé híres BÁN FRIGYES. Ez a film még „tisztábban” közös produkció, mert nem két verzióban készült (azaz jelenetre jelenetre megismételt, azonos díszletben kétszer, más-más nyelven felvett filmről van szó), mint az *Alkalmat*, hanem egyetlen filmet forgattak le, vegyes gárdával. Itt még a zene is közös: a bolgár és a magyar népies motívumokból álló patetikus „oratóriumot” PANCSEV VLADIGEROV és LOSONCZY DEZSŐ kotyvasztotta össze a fináléjához. A nő főszerepre a producer,

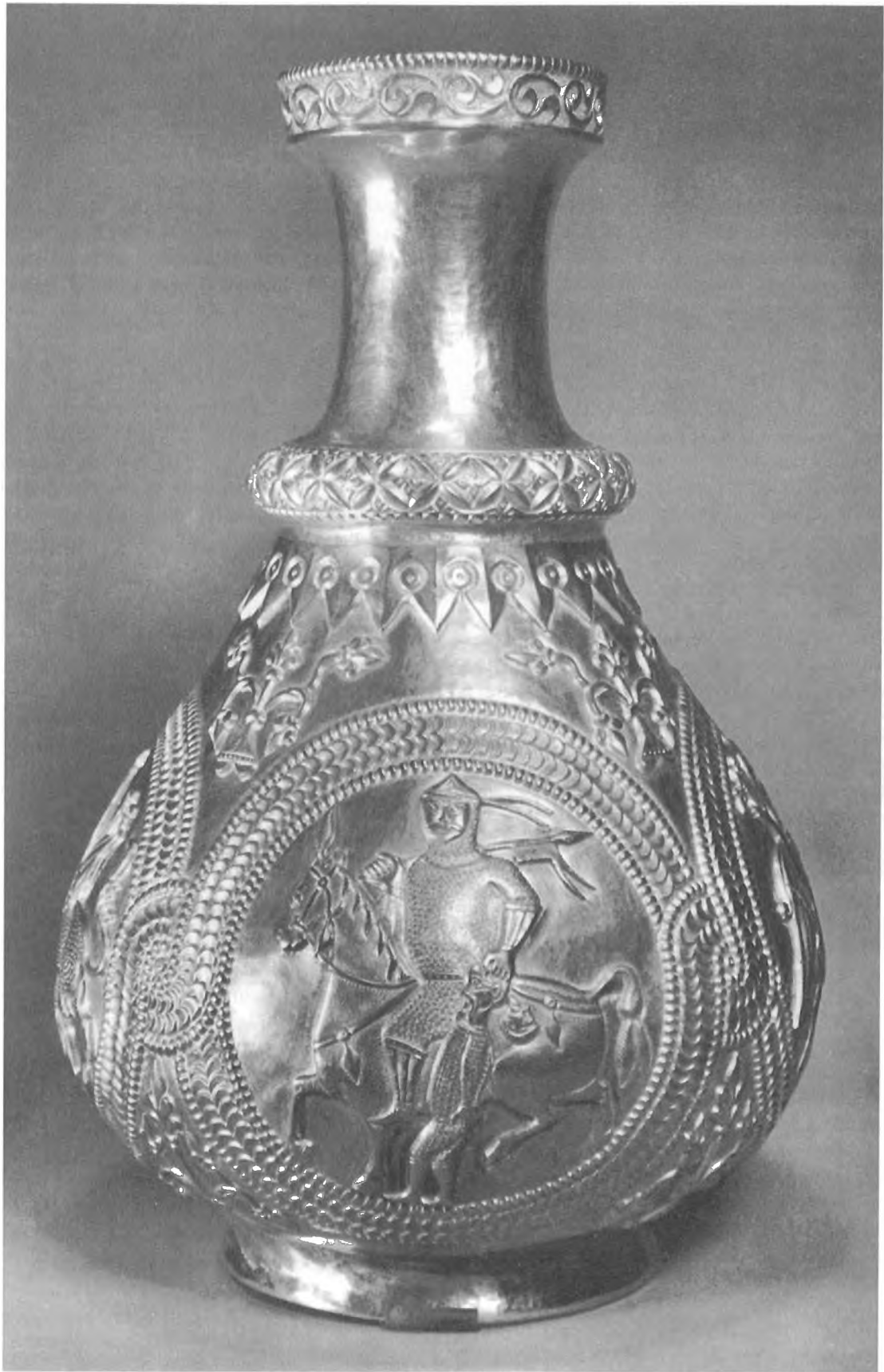
ÁGOTAI KÁROLY magyarul és bolgárul egyformán kifogástalanul beszélő feleségét, DORITA BONEVÁT választották. Az amatőr művésznő maga vall kilétéről egyik korabeli nyilatkozatában: „Édesapám, Boneff Miklós ismert Kossuth Lajos utcai magkereskedő volt, ő alapította Budapesten az első bolgár templomot is a Mester utcában. Atyám háza valóságos gyülekezőhelye volt a Magyarországon élő bolgároknak, s a két ország között a kereskedelmi kapcsolatokat is ő indította útjára.”

A háború legvéresebb időszakának kellős közepén gyártott zenés szerelmi idillt (bolgár zeneakadémista leányok és magyar diákfiúk nyári kalandjai) 1944. január végén mutatták be a budapesti mozik. Az ítések nagy jóindulattal fogadták: „A film keretébe ügyesen van beiktatva a Bulgáriába való kirándulás, ahol a lát-nivalókat és érdekességeket úgy mutatja be az operatőr, akár egy idegenvezető [...] Külön érdekesség az ezeréves kolostor belseje, melynél szebb díszletet elképzelni sem lehet (a Rilai kolostor – G.A.). A bolgár néptáncok gazdagsága külön élményt jelent. Kedves, közvetlen és eredeti anélkül, hogy a «gyöngyösbokrétá»-jelleg pedáns rendezettsége tenné megszokottá [...] Dorita Boneva fényképezésénél egyenetlenség mutatkozik. Néhol tündérien szép (például menyasszonyi ruhában, egy kitűnően tervezett kalapban és ruhában a képkiallítás, és népviseletben is), viszont másutt előnytelen felfogásban mutatták be a film érdekében sokat fáradozó bolgár-magyar művésznőt. Gyakorlott énekesnőként mutatkozik be, játékkészsége várakozáson felül jó volt, azonban megfelelő szerepben kell elhelyezkednie. [...] Összefoglalóan erről a filmről megállapíthatjuk, hogy szórakoztatás szempontjából kitűnően betölti az estét és lényegesen jobb, mint ahogy az előzetes hírek alapján elgondolhattuk volna. Köszönhető ez legelsősorban annak a rokonszenvnek, amit minden magyar a bolgárok iránt érez.”

1943 őszén egy újabb népes magyar filmstáb utazik Bulgáriába, hogy kijelöljék a *Tenger boszorkánya* (*Iva Szamodiva*) címmel készítendő filmdráma helyszíneit. A szerelmi kerettörténetbe ágyazott „ősi legenda” – PEKÁR GYULA novellája – felettébb érdekes politikai tendenciát sejtet a fasiszmus tombolása idején: „A sötét középkorban élt a tengerparti kis faluban egy asszony a leányával. A lány elütött a környezetétől gyönyörű szőke hajával és csodálatosan fehér bőrével, mivel körülötte mindenkinek fekete haja és kreol bőre volt. Feltámadt a gyanú: a leány idegen, nem erről a vidékről

való, az apja egy ellenséges faluból jött [...] Ettől kezdve a lány sorsa az állandó gyanakvás, megvetés, gyűlölet [...] Végül anyjával együtt kénytelen elhagyni szülőfaluját. Egy lakatlan, kies házikóban húzódnak meg a vízparton. Gyógyfüveket gyűjtenek, orvosságokat főznek. De az emberek félnek tőlük, és regényesebbnél regényesebb történeteket költenek róluk. Azt kezdik beszélni, hogy a lány szirénné változott, és éjjelente énekével a vízbe csalja a halászokat, a vesztüket okozva, így áll bosszút rajtuk. Igenám, de egy szép napon egy vonzó fiatal legény akad a szirén horogjára. Neki megkegyelmez, és azóta is boldogan élnek, míg meg nem hálnak.” Az élet, a történelem azonban komorabbnak bizonyult még ennél a rémdrámánál is. A két verzióban gyártandó filmnek csak a KIRIL PETROV által rendezett bolgár, illetve LÉVAY BÉLA irányításával forgatott magyar változat külső felvételeit sikerült majdnem befejezni Szozopol környékén, amikor a filmet – letartóztatták. A szirén szerepét bolgár részről a bájos DORINA ILIEVA, magyar oldalról pedig az akkor 16 éves MEDNYÁNSZKY ÁGI játszotta. Az utóbbi mesélte el később GEORGI ALURKOV dokumentumfilm-rendezőnek, hogy is történt mindez: „Az egyik este, amikor sétáltunk a tengerparton, fegyveres német katonákba ütköztünk. Ránkparancsoltak, hogy azonnal menjünk vissza, mert kijárási tilalom van. Azt beszélték, hogy a németek azért voltak ilyen szigorúak és haragosak, mert éjjelente orosz tengeralattjárók bukkantak fel, és a helyi lakosság látja el őket élelemmel és ivóvízzel.” Ezt támasztja alá a másik magyar szereplő, GREGUSS ZOLTÁN vallomása is: „Felkértek a jachtos milliomos meg a mondai idősebb testvér kettős szerepére. A németek tudták, hogy a bolgárok többsége rokonszenvezik az oroszokkal, és komolyan tartanak egy esetleges szovjet partraszállástól, ami nem is volt kizárva. Emiatt szigorúan őrizték a partot, és a legbrutálisabb módon ellenőrizték a forgatást. Még a kamera beállítását is meghatározták, az operatőr mögé fegyveres őrt állítottak. [...] A velem való felvételek befejeződtek, de a németek, nem tudom, miért, nem engedtek rögtön elutaznom. Aztán már csak a film sorsáért aggódtunk. De szomorú vége lett: a németek elkobozták az egész felvett anyagot.”

Nemrég előkerült a bolgár nemzeti filmarchívumból egy töredék, mind a két „szirén” szerepel benne, amint felváltva próbálnak egy jelenetet. Nem rossz. Emléknek sem. Tanulságnak sem.

Bulgarica-Hungarica

Könyvkiállítás a szófiai Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtárban

Ez év március 13. és 27. között rendezte meg a Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár, a Bulgária 13. százada Nemzeti Alapítvány, a Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem magyar tanszéke és a szófiai Magyar Kulturális Intézet azt a nagyszabású könyvkiállítást, amely reményeink – és a bulgáriai visszhang – szerint méltó színvonalon képviselte a millicentenárium évében a magyar-bolgár kulturális kapcsolatok hagyományait.

A kiállítás azokat a Magyarországon nyomtatott régibolgár könyveket kívánta bemutatni, amelyek kapcsolódnak Bulgáriához, a bolgár kultúra történetéhez. A maga nemében úttörő vállalkozás rendezői azt a célt tűzték maguk elé, hogy több évszázadot átfogó képet adjanak a Bulgáriával kapcsolatos magyarországi könyvkiadásról.

A legrégebbi kiadványok a 16. században készültek Erdélyben, Brassó, Szeben, Gyulafehérvár és Szászsebes városokban, középbolgár nyelven. Ezek közül hatot mutattunk be eredetiben a kiállításon (négy a Nemzeti Könyvtár tulajdona, kettőt a Szent Szinódus könyvtára adott kölcsön), és négy féltve őrzött budapesti példánynak a címlapjáról készült színes fotómásolatot láthattak a látogatók. Ezeket az egyházi könyveket nemcsak a bolgárok használták, hanem más népek, elsősorban havasalföldiek is. Némelyikükben a középbolgár szöveg román szavakkal keveredik, más-hol párhuzamosan jelentkezik a két nyelv. Ez azt mutatja, hogy a 16. században a bolgár nyelv széles körben elterjedt a havasalföldi lakosság körében.

A kiállított tárgyak közül talán az a jelentéktelen külsejű, aprócska könyvkülönlegesség tekinthető a legérdekesebbnek, amely éppen a kiállítási anyag összegyűjtése során bukkant fel a budapesti Egyetemi Könyvtárban, s amelyet sehol sem írnak le a régi szláv nyomtatványok listái. Egy 1699-ben Nagyszombatban kiadott ábécéskönyvről van szó, amely az írás-olvasás alapelemei mellett katekizmust is tartalmaz, továbbá mellékletként a legfontosabb imádságokat is közli görög nyelven. Az ábécéskönyv nyelvét úgy határozhatjuk meg, mint az egyházi szláv egy olyan változatát, amelyre a szerb redakció hiánya, néhány speciális

(helytelen) névszóragozási és múlt idejű igeragozási forma, egy sor helyesírási és szókincsbeli eltérés a jellemző. Természetesen a nyelvészek feladata lesz a könyvecske nyelvezetének mélyreható elemzése, és ők mondják majd ki a döntő szót abban a kérdésben, valóban a legrégebbi ismert bolgár ábécéskönyvet őrzik-e a budapesti Egyetemi Könyvtárban? Ezt látszik alátámasztani, hogy a könyvecske szinte egyidőben jelent meg a szerb és egy rutén használatra készült hasonló, cirill betűs munkával, így elképzelhető, hogy kiadását a csiproveci felkelés után Magyarországra emigrált módos bolgár kereskedők támogatták. Annál is inkább, mert tudjuk, milyen szoros kapcsolatok fűzték a csiproveci emigrációt a nagyszombati egyetemhez és annak nyomdájához. Ebben a nyomdában nyomtatták Krasztju Pejkcics több munkáját, amelyeket évtizedeken át tankönyvként használtak magyar egyetemek teológiai és filozófiai fakultásain. A kiállításon ezeket a munkákat is bemutatták, valamint a szintén csiproveci emigráns-leszármazott Franz Xaver Pejacsevics egy művét.

Némi meglepetést keltett, hogy szerepeltek a kiállított könyvek között Joan Raics, Atanaszij Neszkovics és Dioniszij Popovics művei is. A választott tematikában ezek a művek nemcsak szerzőik bolgár származása miatt illeszkedtek be (a Neszkovics név már a csiproveci emigráció körében felbukkan, Raics szülei Vidinből vándoroltak Magyarországra, Popovics pedig Szófiában – Szerdikában, Makedóniában, ahogy Safariknál szerepel – született), hanem az általuk feldolgozott témák révén is. Különös figyelmet érdemel Popovics kevésbé ismert, a kiállításon bemutatott *Igaz történet Cirillről és Metódról* című könyve, amely, bár „szláv-szerb” nyelven íródott és szerzője Theophylaktosz bolgár érsek munkájának fordításaként adja közre, a témát szabadon és teljes egészében bolgár szellemben tárgyalja.

Ezen a kiállításon láthatták először az érdeklődők a bánági bolgárok néhány kiadványát is, akiknek írott kultúrája önálló fejlődést mutat a múlt század közepétől kezdve egészen napjainkig. Amint a bemutatott könyvek alapján is meggyőződhetek róla a látogatók, a bánági bolgárok nagy erőfeszítéseket tettek és tesz-

nek a bolgárságuk megőrzéséért, bár ragaszkodnak a nyelvjárásukhoz és latin betűs írásukhoz.

A kiállítás katalógusa az eddig legteljesebb bibliográfiával, Bödey József *A bolgár könyvnyomtatás kezdete Magyarországon* című tanulmányának közlésével, térképpel és illusztrációkkal igyekezett megkönnyíteni az eligazodást a gazdag anyagban. A 145 tételből álló bibliográfia külön feltüntette azokat a műveket, amelyek nem szerepelnek az eddigi listákon, tehát lajstromba vételük mindenképpen a kiállítás eredményének számít. E könyvek száma 40, ebből 14 címmel Armand Baszmadzsijan úr, a Nemzeti Könyvtár főmunkatársa, 26 címmel pedig e sorok írója, a Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem magyar tanszékének vendégtanára egészítette ki a bibliográfiát. Helyet kapott a katalógusban azoknak a Magyarországon élt bolgároknak a névjegyzéke is, akik mecénásként támogatták a bolgár könyvek kiadását Brassóban, Pesten, Zimonyban és Újvidéken. Természetesen ez a névsor nem teljes, de szintén az első a maga nemében. A könyvek mellett fokozta a kiállítás korhű hangulatát a nagy-

számú metszet a nyomdahelyekről és a bemutatott korabeli térképek is.

Nyugodt szívvel mondhatjuk, hogy a kiállítás megnyitója rangos társadalmi esemény volt Szófiában. A megnyitó beszédeket Vera Gancseva asszony, a Nemzeti Könyvtár főigazgatónöje, Alekszandar Milanov, a *Bulgária 13 évszázada* Alapítvány elnöke mondta, és itt mutatkozott be hazánk újonnan kinevezett (a megnyitó előtt szinte néhány órával megérkezett) bulgáriai nagykövete, Dr. Tick Tamás úr. A kiállítási termet zsúfolásig megtöltötték az érdeklődők, a megnyitó amúgy is ünnepélyes és mégis meghitt hangulatát csak fokozta a Nemzeti Könyvtár énekkarának színvonalas és lelkes előadása.

A kiállítás iránti rendkívüli érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint hogy azóta is járja az országot: Szófia után több nagyobb, megfelelő kiállítóhellyel rendelkező bolgár vidéki város is igényt tartott az anyag bemutatására. A kiállítás-sorozat az év végéig folytatódik.

Rendhagyó születésnap i köszöntő

Nőknek az életkorát nem szokás számon tartani. De hét évtized már olyan tekintélyes kor, hogy megálljt parancsol a szürke, rohanó hétköznapi sorába, még ha szerény és ellentmondást nem tűrően tiltakozik is az ünnepelt.

Szinte hihetetlen, hogy 1996. október 24-én Nagypál Teréz 70. születésnapját ünnepeljük mi valamennyien, akik nap mint nap tapasztaljuk a világ dolgai iránt kivételes nyitottságát és szellemi frissességét; ha vele beszélgetünk, nem is érzékeljük az évek múlását. Egyetemi oktató kerek évfordulás születésnap i köszöntését a pályakép száraz adathalmazával kellene kezdeni. De ki tud elfogódottság nélkül írni diákkorának tanárpéldaképéről? E sorok írója ebből az alkalomból szíve szerint csupán szubjektív emlékeket kötné csokorba. A szubjektivitás viszont magába rejti annak veszélyét, hogy a kívülállók számára érdektelenné válik.

Így most következze dióhéjban egy kis kronológikus visszatekintés. Mindenekelőtt – hogyan lesz valaki bulgarista Magyarországon? Mint ahogy népeink történelmében annyiszor, a történelem forgószíze hol ide, hol oda vetette a két nép fiait, így történt, hogy Nagypál Teréz édesapja is 1919-ben emigránsként Bulgáriába került, ott született mind a négy lánya. Otthon ugyan magyarul beszélt a család, de számolni Nagypál Teréz már bolgáru tanult meg az elemi iskolában. Mind a mai napig igen elevenen élnek benne a gyermekkori emlékek. Páratlan nyelvi műveltségét a ruszei gimnáziumban alapozta meg, ahol nagy súlyt helyeztek mind a klasszikus, mind a modern nyelvek – első sorban a francia nyelv – oktatására. Olyan eredményesen, hogy amikor a család a második világháború után visszatért Magyarországra, Nagypál Terézt egyetemi jelentkezésekor – jóllehet szülei orvosnak szánták – nyomban felvették a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem francia-német szakára; az első éves hallgatónak óriási élményt jelentettek az akkori híres professzorok előadásai. De a szemeszter végén – 1949-et írtak akkor – behívták az Oktatásügyi Minisztériumba, és közölték vele, hogy állami ösztöndíjjal a szófiai egyetem bolgár nyelv és irodalom szakán folytathatja tanulmányait. A diploma megszerzése után 1953-ban a

budapesti egyetem Szlav Filológiai Tanszékén időközben önálló szakká vált bolgár szak oktatója lett. Hősi korszak volt ez a szak történetében, hiszen nemcsak a képzésnek nem volt itt hagyománya, de a csak magyarul tudók számára sem állt rendelkezésre semmiféle segédeszköz. Ugyanakkor a két ország kapcsolatában minden területen ugrásszerű fellendülés következett be. Nagypál Teréz az egyre növekvő társadalmi igény kielégítésében oroszlanrészt vállalt. A nyelvtudomány kiterjesztését szolgáló alkalmazott nyelvészet (akkoriban még nem volt ilyen közkeletű ez a fogalom) valamennyi területét aktívan művelte: szótárkészítés, tankönyvírás, fordítás, tolmácsolás stb. Felkészültsége és érdeklődésének sokoldalúsága alapján tudományos publikációk is kezdtek megjelenni tollából, elég ha csak a *Studia Slavica*t, a legrangosabb hazai szlavisztikai orgánomot említjük. De mindannyian csak egy életet életünk, mindenkinek egyénileg kell döntenie, mint tekint élethivatásának, igazi feladatának.

Nagypál Teréz világeletében pedagógus szeretett volna lenni. Azt vallja, hogy valaki vagy pedagógusnak születik, vagy nem lesz az soha. De mivel mérhető a pedagógusi munka? A társadalom pedig csak a számszerűsítható eredményeket tudja értékelni. Ide kívánczik Németh László szép elmélkedése a *Sajkódi esték*ben: „Hol a jelző izotóp, amely megmutatja, mi lesz egy emberben, azon túl az egész társadalomban egy kitűnően sikerült órából? ... De mi marad az elégetett szénből, a forró lapátra hulló vízből, az elbomlott atomból? S mégis ezek hajtják a társadalmat.”

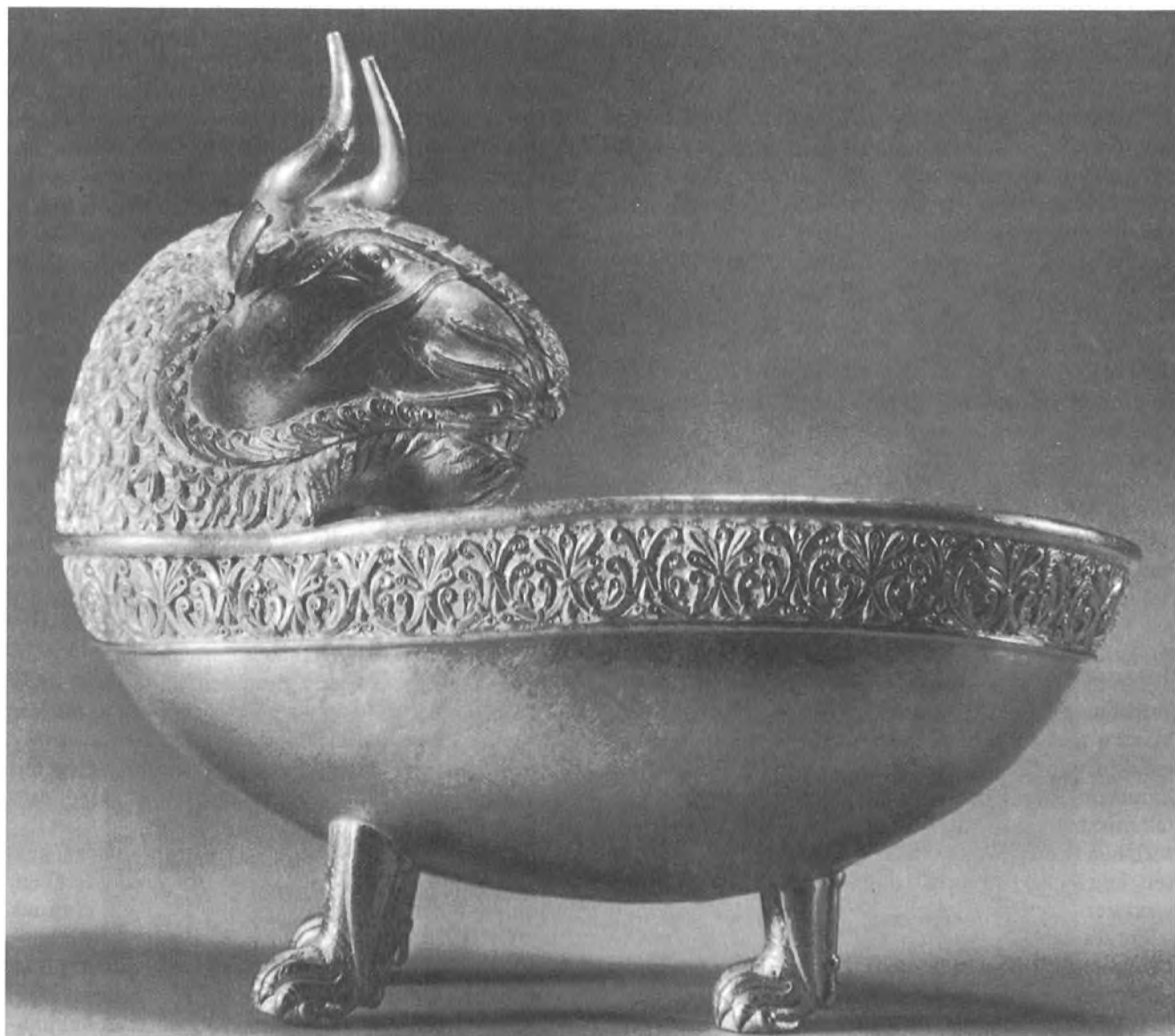
Nagypál Teréz valóban ízig-vérig pedagógus. Amennyire igényes és szigorú önmagával szemben, ugyanolyan tanítványaival is. Kimondatlanul is annak a szellemében, hogy „követelek tőled, mert szeretlek”. Biztos érzéssel ismeri fel és nagyon sokra becsüli az igazi tehetséget. Külön gondot fordít fejlesztésükre. Következetesen követel a kevésbé rátermett tanítványaitól is. Ez a pedagógiai módszere áttételesen remek iskolája az önismeretnek. Aki az ő óráin képes helytállni, az megállja a helyét az életben is. Tanítványainak immár több nemzedéke szeretettel és hozzáértéssel tevékenykedik a munkahelyén és azon kívül is a bolgár-

magyar kulturális, politikai és gazdasági kapcsolatok ápolása területén. Többen közülük sikeresen védtek meg kandidátusi értekezésüket a bulgarisztika tárgyköréből. A bolgár szak élére sikerült méltó utódot is nevelnie, aki jelenleg a szófiai egyetemen vendégtanárként nemcsak a magyar szakosokat oktatja, hanem a magyar kultúra iránt érdeklődő valamennyi bolgár bölcsészhallgató számára is tart művelődéstörténeti előadásokat.

Nagypál Teréz olyan ember, aki ha magában él is, élete sohasem magának való. Több mint négy évtizede

változatlanul eleget tesz embersége legbensőbb parancsának, ha úgy ítéli meg, hogy nyelvtudása és élettapasztalata őt kötelezi a feladat elvégzésére. Töretlen lelkesedéssel és hallatlan munkabírással végzi munkáját, igazolva ezzel azt a finn mondást, hogy a lelkesedés erőt ad és megtart fiatalon.

E szép kerek évforduló alakalmából mit is lehet egyebet kívánni Bulgária legőszintébb elkötelezettjének: életének meghatározó színterét mihamarabb olyannak láthassa viszont, mint amilyennek látni szeretné.

TURCSÁNY PÉTER

Fess új ikont, Zahari Zograf!

– Szeretettel hallgatjuk a távolról jött embert,
Mit látott? Miről számol be?
Meghallgatása elsődlegesen minket minősít.

A Balkán levegője, lovak rágnak a hó alól gyér füvet, együtt és el-elszóródva, juhok tenyérnyi nyája tapad a meggörnyedt vállú dombra – és a nagyhírű szabadság-városka, pásztor-városka, kereskedő-városka hegyoldalra kúszó utcái. Beugró kapuk, várfalkerítések kőből, kémlelő ablakok, nagy homlokú feljárók, másfélszáz éves freskók gazdagabb házakon. Fegyveresek, lovasok és nép-javító gondolatok emléke, társzekereké, pompás multságoké, fényt habzsoló szoba-kiképzések az emeleten, hajlított bükkfatámlák kívül és belül az öreg pallók téli csöndjei, cserépmorzsoló köedény az udvaron – a jobb füle női fej, a bal füle bajuszos férfié. Egymásra-vetettség múltja és jelene.

Mi lesz veled, te sorbaállásokba és megdrágult hétköznapiakba „forradalmasodó” ország? Vergődésedre nézve újra elbújdosnának szabadság-hőseid. Helyetted – ma is csak ikonjaid élnek! Vakítanak, megdöbbennek, fölráznak. Az elkeseredés, mint az önfeladás hiánya – ma is a lélek-haláltól, a fagy-haláltól óv ... Hol van az ember, aki Zograf lelkével látná a sorsotokat?!

A tábla jobboldala felől közeleg az élelem-hiány, közeleg a benzin, a gáz-, a villany-, a fűtési-hiány, és drágulás mérgével átitatva a festékanyag, és seregek élén a demokratikus népvész széttárt karú alakja, körülötte az alakoskodók vezérkara – és a tábla baloldalán, sziklán, az agancsos hit-szarvas áll, fölötte fényes kereszt, mint az ablakon beszűrődő pirkadat fény-keresztje, mint a megálljt parancsoló kard védő mozdulata.

A Balkán hágóin egyenletes, vastag selyem, a jóság és a reménység hava. Alatta sebek, durva szikla-káromkodások, az örökös kúszásra kényszerítés, az örökös kúszni tudás, a kúszó-mászás, a helyezkedés egymást fojtó karjai, csápjai. Tarts még ki, hó! Nyíljon a szemnek láthatára. Véd meg a jövődöt, hó!

A szarvas egyedül – szemben a nyomorral, a lepusztultsággal. Készül az új ikon – Bulgáriáról. Jaj, kegyelet mindazoknak, akik tiszták maradnak.

ХЕМУС

1996/3 – 4

Списание за обществен живот и култура